

**MATERIALS
OF THE XX INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND
PRACTICAL CONFERENCE**

**FUNDAMENTAL AND APPLIED
SCIENCE - 2023**

October 30 - November 7, 2023

Volume 2

SHEFFIELD
SCIENCE AND EDUCATION LTD
2023

SCIENCE AND EDUCATION LTD

Registered in ENGLAND & WALES Registered Number: 08878342
OFFICE 1, VELOCITY TOWER, 10 ST. MARY'S GATE,
SHEFFIELD, S YORKSHIRE, ENGLAND, S1 4LR

Materials of the XX International scientific and practical Conference
Fundamental and applied science - 2023 , October 30 - November 7, 2023:
Sheffield. Science and education LTD -195 p.

Date signed for printing ,
For students, research workers.

Price 3 euro

ISSN 2312-2773

© Authors , 2023

© SCIENCE AND EDUCATION LTD, 2023

ECONOMIC SCIENCE

Regional economy

Шомшекова Б.К., Қыдырбаева Э.Ө.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қаласы
bshomshekova@mail.ru*

ЭКОНОМКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ ЖЕТІЛДІРУ МӘНІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация Қазақстан Республикасында экономикалық білім беруді қалыптастыру мәні мен орны және қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірін дамытудағы қазіргі жағдайы зерделенген. Еліміздегі экономикалық және бизнес білім берудің бағыттарына салыстырмалы талдау жүргізіліп, жетілдіру бойынша ұсыныстар белгіленген.

Тірек сөздер: экономикалық білім, экономикалық білім беру жүйесі, бизнес білім, бизнесті кәсіби басқару, басқарушылық білім, бизнес мектептер, іскерлік әкімшілендіру, еңбек нарығына қатысушылардың мүдделері.

Аннотация Рассмотрены сущность и становления экономического образования в Республике Казахстан. Изучены место экономического и бизнес образования и ее роль в развития социально-экономической жизни общества. Проведен сравнительный анализ направлений экономического и бизнес образования в стране, намечены предложения по совершенствованию.

Ключевые слова: экономическое образование, система экономического образования, бизнес образование, профессиональное управление бизнесом, управленческое образование, бизнес школы, деловое администрирование, интересы участников рынка труда.

Қай заманда, қай қоғамда болмасын білім беру, ең алдымен, қоғамның мүддесіне сай, әлеуметтік сұранысқа қарай қызмет етуге бағытталған. Сондықтан қазіргі кез-келген елдің экономикасының бәсекеге қабілеттілігі, ең алдымен, білім беру жүйесімен, яғни адами ресурстардың даму деңгейіне тікелей байланысты. Бұл "адами капитал" елдің сапалы әлеуметтік-экономикалық өмір сүру ортасын анықтап, оның экономикалық әлеуетінің артуының қайнар көзі болып табылады.

Еліміздің егеменді ел болып құрылуы, 1991жылғы Кеңес Социалистік Республикалар Одағы (КСРО) сияқты алып мемлекеттің ыдырауымен және

әкімшіл-әміршіл жүйеден, рыноктік экономикалық жүйеге көшумен қатар келгені мәлім. Сондықтан тәуелсіздік алған алғашқы күннен бастап білім беру жүйесін, оның ішінде жоғары білім беру саласының міндеті- бірнеше ғасырлық тарихы бар рыноктік экономика талаптарына сай мамандарды дайындау басым бағыт ретінде танылды.

Тәуелсіздік алған Қазақстан Республикасында жеке меншік пен кәсіпкерліктің пайда болуына байланысты отандық экономикалық білім беру жүйесінде де түбегейлі өзгерістер болды. Осыдан еліміз егемендігінің орнауы мен экономикалық білім беру жүйесінің қалыптасуы «соқтықпалы, соқпақсыз» жолды басынан кешірді.

Қазақстан Республикасының Болон декларациясына қол қоюы жоғары білім беруді жаңғыртуға, оның ішінде жаңа талаптағы экономикалық білім беруді дамытудың қуатты серпіні болды. Бұл қолданыстағы білім беру жүйесін оңтайландыруға ғана емес, сонымен қатар жаңа білім беру форматының нысандары мен әдістерін енгізуге әкелді. Енді елімізде жоғары білім беру бакалавриат, магистратура және PhD деңгейі бойынша қалыптасып, жалғасын табууда.

Осы жағдайларда экономикалық білім беретін ЖОО ұйымдарының стратегиялық жоспары құрылып, білім беруді дамудың бағыттарын жүзеге асыруда, олар:

- сапаға негізделген білім беру саясаты;
- білім беру қызметтеріне тұтынушылардың қанағаттануы;
- білім берудің қолжетімділігі мен ашықтығы;
- білім беру мүмкіндіктерін кеңейту;
- білім беру жүйесіндегі ЖОО ұстанымы;
- білім беру жүйесін ақпараттандыру үрдісінің тереңдеуі;
- ғылыми зерттеулер жүргізу;
- халықаралық қызметті ұйымдастыру;
- тиімді кадр саясаты;
- әлеуметтік саясат және т.б.

Аталған бағыттар бойынша 2022 жыл басындағы ұлттық рейтингке сәйкес, үздік экономикалық жоғары оқу орындары белгіленді, олар :

- КИМЭП Университеті- қаржы, аудит, бухгалтерлік есеп, менеджмент және маркетинг саласындағы бакалавриат бағдарламалары бойынша білім береді. Білім беру кредиттік американдық оқыту жүйесіне негізделініп, оқыту үрдісі ағылшын тілінде өткізіледі;

- Қазтұтынуодағы, Қарағанды экономикалық университеті - халықаралық экономистерді, аудиторларды, маркетингтарды дайындайды. Экономика, құқық және кәсіпкерлік факультеті студенттерінің халықаралық жобалар мен бағдарламаларға қатысуға мүмкіндік береді;

- Алматы Менеджмент университеті- Қазақстанның алғашқы бизнес-жоғары оқу орындарының бірі болып, "Есеп және аудит", "Бизнес-аналитика",

"Қаржы, халықаралық қатынастар және экономика" білім беру бағыттары бакалавриат пен магистратурада оқытады;

- "Тұран-Астана" университеті - "Қаржы, есеп және бағалау", "Экономика және инновациялық бизнес" кафедралары "Аудит", "Мемлекеттік және жергілікті басқару", "Менеджмент" бағдарламалары бойынша бакалаврлар мен магистрлерді дайындайды. Жастар кәсіпкерлігін дамытуды қолдайды;

- Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университеті - мамандандырылған экономикалық ЖОО. Бизнес және басқару факультеті 4 кафедрадан яғни: "Экономика", "Қаржы", "Менеджмент", "Есеп және аудит". Қолданбалы ғылымдар факультеті маркетинг, халықаралық сауда және құқық, АТ және деректерді қорғауды зерттейді.

- Халықаралық серіктестіктің жеке жоғары оқу орнында "NIKE", "Lexus" "INTEL" және т. б. сияқты жетекші американдық компанияларда кәсіби тәжірибелер мен тағылымдамалардан өту тәжірибесі бар.

Сонымен бірге Ресей мен Беларусь университеттерінде қашықтықтан оқыту технологиясы бойынша қол жетімді экономикалық білім алып, түлектер Қазақстанда танылатын мемлекеттік үлгідегі дипломдар алуда. Елімізде одан басқа да экономикалық мамандықтары бар колледждер мен университеттер экономикалық білім беруге маманданған. Осы жағдайда экономикалық мамандықтарды қалайтындарға қойылатын талаптар да өзгеріп, еңбек нарығында экономикалық бағыттағы кадрларды дайындайтын ұйымдар арасында бәсекелестіктің қалыптасуы, оның сапасына оң ықпалын тигізуде.

Экономикалық мамандық иелерінің алған білімі ЖОО дипломымен шектелмей, енді олар қызмет түрінің жаңа талабына сай өзін жетілдіріп, дамытуға, зерттеудің жаңа әдістерін игеруге, елде және әлемде болып жатқан оқиғалар тақырыбында болуы қажет. Сондықтан еліміздегі экономикалық білім берумен бірге бизнес білім беру жүйесі қатар дамып, әлемдік үрдістер мен стандарттарға бет бұруда. Олар еңбек нарығының сұранысын барынша толық қанағаттандыруға бағытталған.

Қазіргі уақытта бизнес ашу немесе компанияны басқару үшін бір кәсіпкерлік талант пен басқарудың практикалық тәжірибесі, жоғары білім жеткіліксіз. Бизнесіні басқарудың заманауи технологияларын білу және осы білімді басқара білу қажет. Ұйым басшысынан қазіргі заманның жаһандық сын-қатерлеріне жауап беретін тұжырымдамаларды талдау, ықтимал даму сценарийлерін модельдеу және бизнесті тиімді басқару бойынша жаңа идеяларды қалыптастыру қабілеті талап етіледі. Басқаша айтқанда, арнайы басқарушылық білім қажет. Осы жағдайда елімізде бизнес-білім берудің мәні артып отыр.

Экономикасы дамыған елдерде бизнесті кәсіби басқару үшін кадрларын даярлауға яғни бизнес білім беру саласы негізінен MBA - іскерлік әкімшілендіру магистрі, екі - іскерлік әкімшілендіру докторантурасымен бірге кәсіби даму және басшылардың біліктілігін арттыру бағдарламалары жауап береді.

Алғашқы бизнес мектептер мен бизнесті басқарудың бағдарламалары ХІХ ғасырдың 80-ші жылдарының басында пайда болғаны мәлім. Кейіннен бұл елдерде басқарушы кадрларды даярлау дербес бизнес білім беру саласы ретінде қалыптасты. Мысалы Солтүстік Америкамен қатар Еуропада (Франция, Германия, Ұлыбритания) және Канадада іскерлік білім белсенді дамыды. Шығыс пен Азияға елдерінде бизнес-білім беру кейінірек пайда болды, өйткені олардың экономикасы интеграциялық процестерге кеш тартылған. Жалпы батыс елдерінде бизнес үшін басқарушы кадрларды даярлаудың мол тәжірибесі бар. Шығыс Азия елдерімен (Жапония, Қытай, Корея, Сингапур, Гонконг) салыстырғанда Шығыс Еуропа және ТМД елдерінде бизнес-білім беру саласы жеткілікті зерттелмеген.

Бүгін бизнес - білімнің маңызы күннен күнге арта түсуде. Кең мағынада бизнес-білім (түрлі дереккөздерде әртүрлі анықтамалар берілген) нарықтық бәсекелестік жағдайында жұмыс істейтін компанияларды тиімді басқару үшін қажетті басқару құзыреттерін (іс жүзінде маңызды білім мен кәсіби дағдыларды) қалыптастыруға және дамытуға бағытталған білім беру қызметі [5].

Бизнес-білім берудің маңызды ерекшелігі, оның практикаға бағытталынуы болғандықтан бизнес мектептерінің түлектері, әдетте, басқарушылық позицияларды иеленіп, экономиканың нақты секторларында жұмыс істейді.

Әлемдік тәжірибе басқарушылық (бизнес) білімге деген сұраныс экономикалық өсу қарқынына байланысты екенін көрсетеді. Бизнестің даму қарқыны неғұрлым жоғары болса, соғұрлым компанияға басқарушы кадрлар қажет болады. Сондықтан олардың тәжірибесінде экономикалық ахуалдың өзгерісін талдау арқылы бизнес- білім берудің әдістері мен нысандары және мазмұны өзгеріп отырады. Осыдан еңбек нарығындағы болып жатқан сұранысқа жауап ретінде бизнес мектептер өздерінің оқу жоспарларын қайта қарайды, жаңа оқу курстарын немесе тақырыптарын енгізеді, пәндерді өзара біріктіреді, оқу процесін икемді етіп, еңбек нарығын қанағаттандыруға бағыттайды.

Қазіргі уақытта бизнес-білім берудің жаһандық нарығы үш негізгі бәсекелес нарықпен сипатталады, олар: Солтүстік Америка нарығы; еуропалық нарық; Азия нарығы (Қытай, Үндістан, Жапония, Корея).

Қазақстанда бизнес білім беру жаңа бағыт ретінде ХХ ғасырдың 80-ші жылдардың аяғы мен 90 - шы жылдардың басында пайда болды. Ол жалпы кәсіптік экономикалық білім беруге өтуге кәсіпкерлік және жеке меншік институтын дамытуға және қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге байланысты туындады. Нарықтық экономикалық қатынастарға өту менеджмент және маркетинг, бизнес және кәсіпкерлік; бухгалтерлік есеп және аудит, қаржы-несие, халықаралық экономикалық қатынастар және т. б. саласында білімі бар мамандарды даярлау қажеттілігін арттырды. Нәтижесінде ҚР ЖОО экономикалық білім беру жүйесінде бизнес-білім беру бойынша алғашқы бизнес мектептердің, оның ішінде АШМ, КИМЭП ашылуына себеп болды.

Бизнес-білім берудің басты айырмашылығы- оқу курстарының бағдарламаларының практикалық бағыттылығы болғандықтан, бизнес

мектептері мен тренингтік/ консалтингтік компаниялардың экономиканың нақты секторымен және жұмыс берушілердің кәсіби қауымдастықтарымен тығыз ынтымақтастығына негізделінеді.

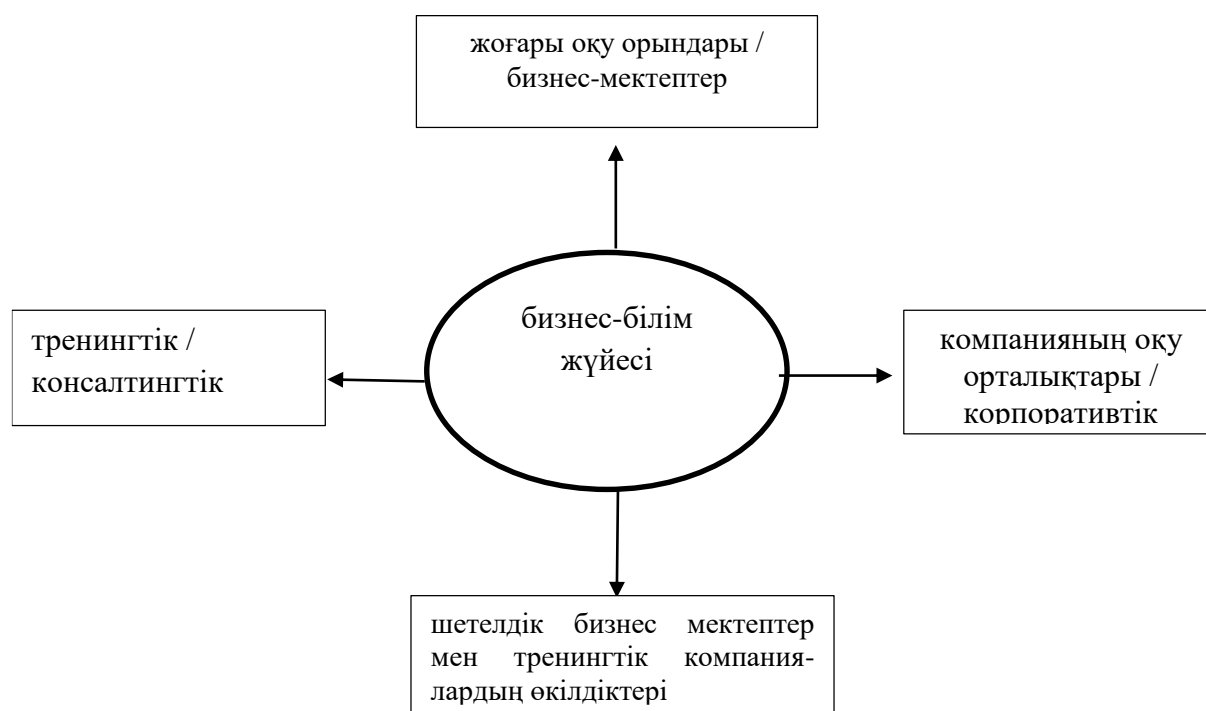
Бүгінгі таңда Қазақстанда бизнес-білім беру нарығы салыстырмалы түрде қалыптасқан. Олардың ішінде: МАБ, КИМЭП, UIB, IBS және 200-ден астам компания тренинг және консалтингтік қызметтерді ұсынады. Бизнес-білім беру жүйесінің дамуы кадрларды оқыту мен кәсіби дамытуға деген сұраныстың артуына байланысты. Жергілікті компаниялар үшін басқару кадрларын дайындайтын іскерлік әкімшілендіру магистрі-МВА Executive бағдарламасы, еліміздің аймақтарында сұранысқа ие болып отыр. Мысал ретінде І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің Құқық және экономика жоғары мектебіндегі «Мемлекеттік және жергілікті басқару, менеджмент» білім беру бағдарламасы аясында қоғамдық өндірістің жеке салалары үшін, оның ішінде «Стратегиялық менеджмент» және «Денсаулық сақтау саласындағы менеджмент» МВА Executive бағдарламасы бойынша бизнес-білім берудің практикалық бағдарламасы 2021 жылы Жетісу университетінің Ғылыми кеңесінің ұсынысымен және сала министрлігінің қолдауымен бекітілген болатын. Аталған МВА Executive бағдарламасы денсаулық сақтау саласындағы ұйым басшылары мен жетекші кадрлар тарапынан сұранысқа ие болып, 2021-2022 оқу жылында аталған бағытта 9- жоғары білікті дәрігерлер (Астана, Алматы және Талдықорған қалалары) МВА Executive - іскерлік әкімшілендіру магистрі дипломына ие болса, 2022-2023 оқу жылында осы бағытта білім алуға -13 денсаулық сақтау мекемелерінің мамандары, оның ішінде емхана және бөлім басшылары, бас дәрігерлері өздерін жаңа білім қорымен толықтырды. Ал, 2023-2024 оқу жылы «Денсаулық сақтау саласындағы менеджмент», «Стратегиялық менеджмент», «Білім беру саласындағы менеджмент» және «Заң саласындағы менеджмент» МВА Executive - іскерлік әкімшілендіру бағдарламаларына өтініштер қабылданып, оқыту жоспары бойынша 42 білім алуда. Олар денсаулық сақтау, білім беру және заң саласындағы заманауи менеджменттің қағидалары бойынша саланы ұйымдастыру мен жоспарлау және мотивация мен бақылау, үйлестірудегі дамыған елдердің тәжірибесінде қолданысқа ие болған, озық бағыттармен таныса отырып, түрлі тәуекел жағдайында басқарудың ерекшеліктеріне сай инструменттерін қолдану тәсілдеріне үйренуде. Одан басқа жаһандану жағдайындағы орын алатын және жиі өзгертін түрлі ситуацияларға байланысты ҚР нақты жағдайында шешім қабылдаудың заманауи практикалық аспектілерін, оның құқықтық нормативтік негіздеріне сай білімнің жаңа бағыттарын игереді.

Біздің пікірімізше, осындай ілгерлемелі сұранысты анықтап, соған сай оқыту әрі ЖОО бәсекеге қабілетті кадрларды даярлаудағы аймақта орналасқан университеттің ролін арттырады деген ойдамыз. Себебі олар - аймақтың әлеуметтік-экономикалық даму ерекшеліктерін ескере отырып, жоғары кәсіби мамандарды даярлау; халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған инновациялық экономика мен әлеуметтік салаға енгізілген ғылыми зерттеулерді жүргізу; облыста мемлекеттік үздіксіз білім алу және оны жетілдіру саясатын

іске асырудың оңтайлы бағыты болмақ. Осыдан аймақтағы ЖОО мақсаты қалыптасады: университет аймақ үшін ғылым, кадрлар даярлау және әлеуметтік-мәдени даму орталығына айналады деген пікірдеміз.

Сонымен қатар, бизнес-білім беру жүйесіндегі оң үрдістермен қатар проблемалар да бар, олар:

- нарықтың кәсіби кадрларға деген қажеттілігін жүйелі талдау, жоспарлау мен болжаудың болмауы;
- мемлекеттік деңгейде бизнес-білім беру бағдарламаларын іске асыру, бақылаудың әлсіздігі, қағидаларының толық қалыптаспауы;
- тренингтік және консалтингтік қызметтерді лицензиялау және сертификаттау жүйесінің әлсіздігі;
- кәсіптік құзыреттер мен оқыту нәтижелерін әзірлеу бойынша ЖОО-мен бірлесіп жұмыс берушілерді ынталандыру тетіктерінің болмауы;
- басқарушылық / бизнес-білім беру саласында елеулі зерттеулердің болмауы.

Сурет1-Қазақстанның бизнес-білім беру құрылымы

Одан басқа, сарапшылардың пікірінше, бизнес мектептердің нақты бизнеспен байланысы үзінді сипатқа ие, бірлескен жұмыста жүйелілік жоқ, бұл білім алушылардың дайындық деңгейі мен еңбек нарығының талаптары арасындағы алшақтыққа әкеледі. Сондай-ақ, аймақтар бойынша бизнес мектептер мен тренингтік/консалтингтік компаниялардың 80% Алматы мен

Астанада шоғырланған. Шындығында, бұл проблемалардың барлығы іскери білім беру жүйесінің дамуына айтарлықтай кедергі келтіреді .

Осы жағдайда аталған мәселені кең және тереңірек қарау керек және тек оқу орындарының проблемаларымен шектеліп қана қоймай, кешенді шешім іздеу орынды болмақ. Бұл проблема еңбек нарығының әртүрлі қатысушыларының мүдделерімен байланысты. Ең алдымен, кімнің мүдделері бірінші кезектегі, ал кімнің мүдделері екінші кезектегі екенін анықтау керек. Ол үшін еңбек нарығына қатысушылардың мүдделерін нақты градациялау қажет, олар:

1. Мемлекеттің мүдделері;
2. Жұмыс берушілердің мүдделері;
3. Өтініш берушілердің мүдделері;
4. Оқу орындарының мүдделері.

Елімізде аталған мүдделердің барлығы бір-бірімен тығыз байланысты емес.

Мемлекеттің мүдделері бірінші кезектегі мүдделер болуы керек, ал жұмыс берушінің мүдделеріне келесі орын берілуі керек. Әрі қарай, өтініш берушілердің мүдделерін көрсету керек және тек соңғы кезекте оқу орындарының мүдделерін қарау орынды деп ойлаймыз.

Елімізде аталған мүдделердің бағыттары бойынша мемлекет пен жұмыс берушілердің мүдделері сәйкес келеді. Олар үшін түлектердің ресми дипломдарымен бірге нақты қолданбалы білімі болуы керек. Осыған байланысты еңбек нарығында бірінші кезекте жұмыс берушілердің мүдделерін білдіретін ойыншы талап етіледі. Сондықтан бүгінгі күні жұмыс берушілер ресми дипломдары бар әлеуетті жұмыс ізденушілерде емтихан өткізу тәжірибесін енгізе бастады. Олар нарықтың барлық қатысушыларынан мүлдем тәуелсіз қызмет көрсетушілерге жүгінеді. Мысалы, TOEFL тест орталықтары бүкіл әлем бойынша ағылшын тілін білу деңгейін анықтау үшін тестілеу жүргізеді. Бұдан жұмысқа сұранушылардың ЖОО-ны Қазақстанда, Германияда немесе Моңғолияда қай жерде бітірген маңызды емес. Бұнда ең бастысы, ағылшын тілі деңгейін бағалаушы тәуелсіз болуы керек. Егер ол болмаса, жоғарыда көрсетілген арасында мүдделер қақтығысы туындауы мүмкін.

Соңғы кезде жұмыс берушілер HR (персоналды басқару) штатын кеңейтті. Олар тек жұмыс ізденушілерді іріктеп қана қоймай, сонымен қатар жұмысқа қабылданған қызметкерлерді нақты талап етілетін білімге сәйкес қайта даярлайды. Бірақ мұндай тәжірибені тек ірі компаниялар жүргізе алады, ал кіші компаниялар жүзеге асыруға қауқарсыз.

Осылайша, Қазақстандағы кәсіптік білім берумен бірге бизнес білім беру жүйесіндегі проблемаларды шешу үшін қолда бар барлық ресурстарды, барлық мүдделі ұйымдарды жұмылдыру қажет. Өйткені жалпы білім беру және бизнес-білім беру сапасы, сайып келгенде, ел экономикасының бәсекеге қабілеттілігін алдын-ала анықтап, жаңарған Қазақстанның дамуындағы инновациялық өзгерістерін қамтамасыз ете алады.

Әдебиеттер

1. Ибатов М.К., Пак Ю.Н. Инновационные аспекты становления предпринимательских университетов в контексте глобализации // «Almamater». – 2017. – № 11. – С. 10-16.
2. Пак Ю.Н. Потенциал свершения. Высшая школа в поиске ответов на вызовы времени // «Современное образование». – 2021. – № 1(105). – С. 23-27.
3. Пак Ю.Н., Нугужинов Ж.С., Пак Д.Ю. Проблемы модернизации высшей школы в формате компетентностного подхода // «Высшее образование сегодня». – 2017. – № 10. – С. 48-52.
4. Жумагулова А.Б. Роль независимой аккредитации в стратегическом развитии вуза // «Образование». – 2020. – № 2-3. – С. 6-11.

Foreign economic activity

Залесский Борис Леонидович

Белорусский государственный университет

ЦЕЛЬ – ПРОДВИЖЕНИЕ КОНКРЕТНЫХ ПРОЕКТОВ

В октябре 2023 года в Минске состоялось первое заседание Совместной постоянной комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству между Республикой Беларусь и Республикой Экваториальной Гвинеи, на котором стороны договорились обеспечить постоянный рост товарооборота, чтобы привести его в соответствие с потенциалом двух стран, а также продвигать конкретные проекты в области промышленности, технологического развития, сельского хозяйства, здравоохранения, науки, технологий, образования, культуры, строительства. В качестве приоритетных направлений взаимодействия Минск и Малабо определили в том числе «сельское хозяйство; здравоохранение; промышленность; строительство; деревообработка и лесное хозяйство; сотрудничество в нефтегазовой сфере; сотрудничество в банковской, финансовой и налоговой сферах; цифровизация экономики; сотрудничество в области культуры, включая музейное, архивное, библиотечное дело; сотрудничество в области туризма; сотрудничество в области спорта; охрану окружающей среды» [1].

Заметим, что Экваториальная Гвинея является одной из ведущих экономик в Африке, которая занимает третье место по добыче нефти на континенте, обладает развитой портовой инфраструктурой. За последнее четверть века внутренний валовой продукт этой страны увеличился в более чем 52 раза и занимает одно из ведущих мест в Африке на душу населения. Кроме того, «Экваториальная Гвинея входит в Африканскую континентальную зону свободной торговли, которая объединяет 54 государства, а также в Экономическое сообщество государств Центральной Африки, в которое входит

11 государств» [2]. В этой связи белорусская сторона рассматривает данную страну как своего рода “ворота” в Западную и Центральную Африку.

Напомним, что в июне 2023 года эту африканскую страну впервые посетил министр иностранных дел Беларуси С. Алейник. В рамках этого визита было подписано Совместное заявление по развитию политического диалога, а также были намечены «практические шаги по расширению договорно-правовой базы двусторонних отношений, где будут разработаны также соглашения по сотрудничеству в сфере сельского хозяйства и агропромышленного комплекса» [3, с. 38]. А в сентябре 2023 года состоялся первый визит в Беларусь президента Экваториальной Гвинеи Теодоро Обианга Нгема Мбасого, в рамках которого были подписаны семь документов, направленных на развитие отношений по широкому тематическому спектру – от экономики до гуманитарной сферы, в том числе была создана Совместная постоянная комиссия между двумя государствами. На первом заседании комиссии в октябре 2023 года, куда с африканской стороны «приехали более 20 представителей практически всех ключевых министерств, ведомств, включая 8 руководителей министерств» [4], участники обсуждения решили создать ряд подкомиссий или рабочих групп для скорейшего достижения результатов по основным секторам белорусско-экваториально-гвинейского взаимодействия. «Это сферы промышленности, сельского хозяйства, науки и технологий, здравоохранения и фармакологии. Эти четыре приоритетных сферы определены и выделены отдельно» [5].

В частности, что касается промышленности, то белорусская сторона уже прорабатывает поставки грузовой, пассажирской, прицепной, специальной техники, карьерных самосвалов для нужд растущей экономики Экваториальной Гвинеи, так как задача в этой стране стоит перевести с сырьевого сектора на более технологичный, наукоемкий, инновационный путь развития. Беларусь готова также «поставлять оптико-электронные изделия, многофункциональные беспилотные авиационные, роботизированные комплексы, создавать предприятия замкнутого цикла по производству и переработке мясной и

молочной продукции» [6]. Африканские партнеры заинтересованы в белорусском опыте эффективного животноводства, вопросах усовершенствования ветеринарной службы и контроля качества продуктов питания, развития культур с наибольшим потенциалом ресурсообразования, создании качественной и эффективной системы подготовки кадров. Тем более, что «у Экваториальной Гвинеи имеется большая потребность в молочных и мясных продуктах, которые мы [Беларусь] производим в достаточном количестве» [7].

Что касается медицины, то в соответствии с подписанным в Минске в рамках первого заседания комиссии соглашением о сотрудничестве в сфере здравоохранения в ближайшее время планируется создать на базе одного из медицинских вузов Беларуси учебный центр для подготовки студентов из Экваториальной Гвинеи и других стран Африки, а также для повышения квалификации врачей. А в качестве одного из новых направлений стороны обозначили взаимодействие в сфере лесного хозяйства и охраны окружающей среды. Кроме того, в данной африканской стране «планируется создать производственно-логистический хаб белорусской продукции» [8], который будет использован в том числе для поставок и продвижения продукции из Беларуси в соседние страны Центральной и Западной Африки.

Словом, первое заседание белорусско-экваторгвинейской комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству показало, что стороны намерены расширять долгосрочное взаимодействие и уже до конца 2023 года разработать и принять Дорожную карту до 2030 года. Кроме того, намечены планы по развитию договорно-правовой базы и подписанию новых двусторонних соглашений, чтобы в плане экономической активности к 2030 году выйти на уровень товарооборота – не менее 100 миллионов долларов.

Литература

1. Совместное коммюнике по итогам первого заседания Постоянной Совместной комиссии по сотрудничеству Беларуси и Экваториальной Гвинеи

(19 октября 2023 г.) [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: https://mfa.gov.by/press/news_mfa/cba05c3a89729e69.html

2. Машиностроение, дорожная карта, открытие посольств. Минск и Малабо определили перспективы сотрудничества [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.belta.by/society/view/mashinostroenie-dorozhnaja-karta-otkrytie-posolstv-minsk-i-malabo-opredelili-perspektivy-594759-2023/>

3. Залесский, Б. Новые модели партнерства. Трансформация международного взаимодействия в русле устойчивых экономических связей / Б. Залесский. – LAP LAMBERT Academic Publishing, 2023. – 60 с.

4. “Дан хороший старт сотрудничеству”. Алейник о первом заседании межправкомиссии с Экваториальной Гвинеей [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.belta.by/politics/view/dan-horoshij-start-sotrudnichestvu-alejnik-o-pervom-zasedanii-mezhpravkomissii-s-ekvatorialnoj-gvineej-594724-2023/>

5. Стенограмма подхода к прессе Министра иностранных дел С. Алейника по итогам заседания Постоянной Совместной комиссии Беларуси и Экваториальной Гвинеи (19 октября 2023 г., г.Минск) [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: https://www.mfa.gov.by/press/news_mfa/ed7ba0f461785b44.html

6. Выступление Министра С. Алейника на открытии заседания Совместной комиссии по сотрудничеству Беларуси и Экваториальной Гвинеи (18 октября 2023 г., г.Минск) [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: https://www.mfa.gov.by/press/news_mfa/c32017cdfb25123b.html

7. Беларусь готова помочь Экваториальной Гвинее в развитии АПК и подготовке сельхозспециалистов [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/belarus-gotova-pomoch-ekvatorialnoj-gvinee-v-razvitii-apk-i-podgotovke-selhozspetsialistov-586755-2023/>

8. Алейник: прорабатывается вопрос создания в Экваториальной Гвинее хаба белорусской продукции [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.belta.by/economics/view/alejnik-prorabatyvaetsja-vopros-sozdanija-v-ekvatorialnoj-gvinee-haba-belorusskoj-produktsii-594535-2023/>

Accounting and auditing

Мусабекова Д. А., Разливаева Л. В.

Карагандинский университет Казпотребсоюза

ПЛАНИРОВАНИЕ И КОНТРОЛЬ УРОВНЯ ЗАПАСОВ НА ПРЕДПРИЯТИИ ТОО «CLAYCANDLE»

В настоящее время эффективное управление запасами является общей проблемой для предприятий и фирм во всех сферах бизнеса. Заводы, розничные магазины, предприятия и компании разного профиля нуждаются в оптимальном уровне запасов. Много факторов влияют на это, но основными из них, по нашему мнению, являются: 1) потеря прибыли при отсутствии необходимых запасов; 2) объем поставок; 3) интервалы между поставками.

Основная цель управления запасами заключается в поддержании оптимального уровня капиталовложений в запасы. Поэтому вопросы о том, сколько заказывать, когда заказывать и сколько отправлять в запас, становятся ключевыми решениями. Для принятия этих решений необходимо исследовать аспекты постоянного совершенствования, а также обеспечения качества и удовлетворения потребностей клиентов, персонала и поставщиков. Слишком большие запасы могут привести к увеличению затрат на складское обслуживание и физическим потерям, в то время как слишком низкие запасы могут повлечь за собой дополнительные расходы на выполнение заказов и риск остановки производства из-за нехватки материалов.

Оптимальная величина запасов находится между этими двумя крайними точками. В условиях рыночной экономики становится важным вопросом организации оперативного контроля и управления запасами материальных ресурсов на предприятии. Решению этой задачи способствует внедрение автоматизированных систем управления предприятием, которые позволяют вести учет движения материальных ресурсов, включая приход, расход и остатки

на ежедневной (недельной, декадной, месячной или другой) основе. Мы изучили организацию управления запасами в ТОО «ClayCandle», которое специализируется на производстве глиняных изделий с использованием ручного труда, например, свечи глиняные ароматические, горшки глиняные с орнаментом, керамическая посуда, керамические фигурки, терракотовые скульптуры, фаянсовая посуда. Результатом оперативного контроля является наличие текущей информации о фактических запасах на складах предприятия и их соответствии установленным стандартам. Это позволяет постоянно следить за уровнем запасов, оперативно выявлять излишние остатки или дефицит по отдельным позициям, что может повлиять на непрерывное обеспечение потребителей.

Система оперативного контроля и управления – это организация непрерывной деятельности сотрудников отдела материально-технического снабжения, направленная на создание производственных запасов в разумных объемах и обеспечение стабильного объема и ассортимента материалов на протяжении всего планируемого периода для бесперебойной работы предприятия. Информация о движении и стоимости материалов, нормативы запасов, а также другие данные позволяют оперативно управлять материальными и финансовыми потоками на предприятии в течение года. Эта информация решает следующие задачи:

1. Выявление нехватки материальных ресурсов.
2. Определение избыточных запасов материалов и возможности их реализации.
3. Оценка уровня запасов и их структуры, анализ структуры оборотных средств на предприятии.
4. Определение, когда и в каком объеме следует заказывать материалы и даты заказов.
5. Определение потребности в финансовых ресурсах для обеспечения поставок материалов в планируемом месяце и так далее.

Самым распространенным средством в управлении запасами с целью снижения общих расходов является традиционная модель оптимального размера заказа (EOQ). Этот размер заказа можно вычислить графически, используя таблицу и формулу. Мы рассчитали оптимальный размер заказа для нашего ТОО «ClayCandle». На исследуемом предприятии организационные ключевые особенности применяются в полном объеме.

В данной модели управления запасами ключевыми факторами являются определение объема заказа (Q) и частоты выполнения заказов (T) на планируемый период времени. Это рассчитывается путем балансирования между затратами на выполнение одного заказа (O) и затратами на хранение одной единицы запаса (C). Затраты на выполнение заказа (или операционные затраты) включают в себя расходы, связанные с приобретением, производством и доставкой товаров или сырья до момента, когда они готовы к продаже или использованию. Эти затраты могут включать в себя стоимость сырья, оплату труда сотрудников, амортизацию оборудования и другие прямые и косвенные расходы, связанные с обработкой и переработкой товаров. Затраты на хранение запасов (или расходы на инвентаризацию) – это расходы, связанные с хранением запасов, поддержанием их в надлежащем состоянии и управлением инвентаризацией. Эти расходы включают в себя аренду складских помещений, оплату охранников, страхование, амортизацию оборудования для хранения и

Рисунок 1. Оптимальный размер заказа

уборку складов. Размер заказа следует увеличивать до тех пор, пока уменьшение затрат на выполнение заказа превосходит увеличение затрат на хранение (см. рисунок 1). В самой простой версии этой модели размер заказа и интервал между поставками остаются постоянными значениями. Введение дополнительного ограничения на размещение новой партии заказа, когда предыдущие запасы исчерпаны, позволяет утверждать, что средний объем материалов, находящихся в запасе, равен $Q/2$. Следовательно, расходы на хранение запасов в период между поставками рассчитываются как произведение затрат на хранение одной единицы материала на средний объем запасов.

Для расчета затрат по выполнению заказа в ТОО «ClayCandle» к постоянному размеру заказа добавляется предположение о постоянной стоимости заказов, что позволяет определить расходы на заказ как произведение затрат на один заказ и количества заказов за отчетный период (S/Q).

Оптимальный размер заказа можно рассчитать с помощью табличного метода:

Показатель	Цифровые показатели							
Размер заказа, ед.	100	110	120	130	135	140	150	160
Средний запас, ед.	50	55	60	65	67,5	70	75	80
Кол-во заказов на поставку	180	164	150	139	133	129	120	113
Годовая стоимость хранения запасов	5000	5500	6000	6500	6750	7000	7500	8000
Годовая стоимость выполнения заказа	9000	8200	7500	6950	6650	6450	6000	5650
Совокупные издержки	14000	13700	13500	13450	13400	13450	13500	13650

Анализ демонстрирует, что оптимальное количество для заказа составляет 135 единиц, так как именно это значение обеспечивает минимальные общие издержки на хранение запасов и на выполнение заказов.

Оптимальный размер заказа вычисляется по следующей формуле:

$$Q = \sqrt{\frac{2 \cdot S \cdot O}{C}}$$

S – это потребность в материалах или готовой продукции за отчетный период;

Q - объем заказа; O - затраты, связанные с выполнением одного заказа; C - и затратами на хранение единицы запасов.

Мы рассчитали оптимальный размер заказа ТОО «ClayCandle» (EOQ) по формуле Уилсона.

Мы имеем следующую информацию по нашему хранилищу:

$S=18000$ ед. в год, $O=50$ у.е./заказ, $C= 100$ у.е./ед., $W = 27$ ед.

В нашем случае EOQ равен $Q = \sqrt{2 \cdot 50 \cdot 18000 / 100} = 135$ единиц продукции. Благодаря формуле оптимального размера заказа также можно узнать об оптимальном времени между заказами, но для этого необходимо рассчитать следующие показатели:

Оптимальная периодичность пополнения запасов: $TBO = Q^* / W = 135 / 27 = 5$ недель, где W - среднее недельное использование, Q - оптимальный размер заказа (EOQ). Показатель TBO может быть применен для определения оптимального времени между заказами или интервала, в течение которого следует отслеживать заказ. Общие расходы на пополнение запасов вычисляются с помощью формулы $TIC = (18000/Q) \cdot 50 + (Q/2) \cdot 100 = (18000/135) \cdot 50 + (135/2) \cdot 100 = 13416.67$ у.е., и при приближении к минимальным запасам заведующий складом информирует отдел снабжения. Сотрудники этого отдела на предприятии, выбирая поставщика, обращают особое внимание на временной интервал между размещением заказа и поступлением товаров на склад, который известен как цикл заказа. Знание цикла заказа помогает определить момент для повторного заказа, то есть тот момент, когда необходимо заказать дополнительные запасы.

Ранее считалось, что чем больше запасов у предприятия, тем лучше, особенно в случаях, когда снабжение материалами было нестабильным и требовалось создание больших резервов. Однако в современных условиях снабжения дефицит уже не так актуален, и предприятия могут вкладывать средства в различные инвестиции.

Владельцу исследуемого предприятия приходится поддерживать запасы, так как их сокращение может увеличить издержки или уменьшить прибыль. Запасы и финансовые ресурсы могут рассматриваться как альтернативные факторы, и создание запасов становится оправданным, когда они приносят более высокую прибыль по сравнению с альтернативными инвестициями. Поэтому перед тем, как вкладывать деньги в материальные запасы, руководство должно учитывать, что это означает отказ от других возможных способов инвестирования.

Научное управление объемами средств, вкладываемыми в запасы, приобретает первостепенное значение из-за большого воздействия на проблемы в бизнесе. Избыточные запасы могут привести к неудачам и дестабилизации во времена кризисов. В таких ситуациях важно помнить, что "хорошая теория" может быть очень практичной.

Следовательно, для ТОО «ClayCandle» критически важно правильно определить оптимальные потребности в запасах. Это поможет снизить издержки и обеспечить запланированную прибыль при заданном объеме производства. Сокращение запасов может привести к финансовой нестабильности данного предприятия, простоям в производственном процессе и, следовательно, к снижению объема производства и прибыли.

С другой стороны, излишние запасы сокращают возможности предприятия для капиталовложений в расширение производства. Замораживание средств, будь то складские запасы, незавершенная продукция или излишние сырье и материалы, обходится предприятию дорого. Эффективное использование свободных денежных средств может принести дополнительный доход.

Литература:

1. Друри К. Управленческий и производственный учёт: Учебник. / К. Друри. -М.: Юнити, 2019.
2. Разливаева Л. В. Управленческий учёт. Учебное пособие – Карагандинский университет Казпотребсоюза. Караганда – 2023. -141 с.
3. Мизиковский Е. А. Производственный учёт / Е. А. Мизиковский, И. Е. Мизиковский. – М.: Магистр, 2016.

Калмыкова Ю. Н., Разливаева Л. В.

Карагандинский университет Казпотребсоюза

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЁТА И СПИСАНИЯ РАСХОДОВ БУДУЩИХ ПЕРИОДОВ НА ПРЕДПРИЯТИИ ТОО «МОДНЫЕ СКЛАДКИ»

Расходы будущих периодов представляют собой затраты, которые организация понесла в предшествующих или отчетных периодах, но подлежат учету в стоимости продукции (работ, услуг) в будущих периодах операционной деятельности организации. К расходам будущих периодов (распределённым, отложенным расходам) относятся расходы, связанные с использованием активов субъекта в текущем отчетном периоде с целью получения доходов или для осуществления последующей деятельности в будущем. Согласно принципу начисления расходы будущих периодов фиксируются в балансе компании как актив до момента признания соответствующего дохода по этой операции и равномерно списываются в расходы периода, когда признается соответствующий доход. Они необходимы для получения будущих доходов, и стоит отметить, что расходы будущих периодов существуют исключительно в бухгалтерском учете.

Главная цель при учете расходов будущих периодов заключается в четком разграничении затрат, понесенных организацией, на расходы и на активы, а затем выделить отдельный самостоятельный объект как расходы будущих периодов.

Определяющими факторами для признания актива являются его контролируемость организацией и возможность извлечения из него экономических выгод, то есть поступления денежных средств. Экономические выгоды актив принесет, когда он может быть:

- использован отдельно или в сочетании с другими активами в процессе производства продукции, работ или услуг, предназначенных для продажи;

- обременен на другой актив;
- использован для погашения обязательств;
- распределен между собственниками организации.

Это определение позволяет классифицировать различные затраты как расходы будущих периодов в качестве актива. Бухгалтеру следует разработать критерии такой классификации (в зависимости от видов расходов, учитывая особенности отрасли) и закрепить их в бухгалтерской учетной политике.

Нами была рассмотрена организация учёта и списания расходов будущих периодов на предприятии ТОО «Модные Складки», которое занимается производством различного вида одежды из самых высококачественных материалов, например, верхняя одежда, платья, блузки, брюки, юбки, футболки, рубашки, спортивная одежда, нижнее бельё, детская одежда, а также предприятие время от времени шьёт на заказ специализированную одежду для людей определённых профессий.

Расходы, понесенные организациями в отчетном периоде, но относящиеся к будущим отчетным периодам, отражаются в бухгалтерском балансе в соответствии с условиями признания активов, установленными нормативными правовыми актами по бухгалтерскому учету, и должны быть списаны в соответствии с установленным порядком списания стоимости активов данного вида.

Традиционно в бухгалтерии в качестве расходов будущих периодов учитываются затраты, которые в налоговом учете списываются постепенно. Примерами таких расходов являются расходы на сертификацию продукции и расходы на добровольное медицинское страхование.

К расходам будущих периодов в ТОО «Модные Складки» относятся расходы, которые были оплачены в текущем периоде, но будут понесены в будущих периодах. Например, уплаченные страховые премии по обязательному страхованию гражданско-правовой ответственности работодателя за год,

подписка на определенный период на периодические издания, подписка на интернет-сайт и так далее.

Бухгалтерские расходы будущих периодов включают в себя затраты, которые ТОО «Модные Складки» понесло в текущем отчетном периоде, но они относятся к последующим отчетным периодам. Рассмотрим процедуру учета расходов будущих периодов, связанных с оплатой страховых полисов.

Операции по страхованию оформляются договором страхования, страховым полисом, который заключается между ТОО «Модные Складки» и страховщиком на определенный срок, например, на год. В то время как оплата страхового полиса является одноразовым платежом за весь срок страхования, то есть за будущие отчетные периоды.

Следовательно, расходы на оплату страхового полиса признаются расходами будущих периодов с последующим равномерным распределением (списанием) их в отчетных периодах на протяжении срока страхования. Признание расходов, связанных с оплатой страхового полиса, производится в том отчетном периоде, в котором они были понесены. Основанием для включения определенной части этих расходов в состав расходов отчетного периода является договор страхования, страховой полис.

Определенные аналитические счета ведут учёт расходов будущих периодов, разделяя их по видам (объектам), в которых расходы были произведены в текущем отчетном периоде. На счетах этого типа затраты учитываются по дебету, а списываются по кредиту на счета расходов основного производства, административных расходов в доле, присущей данному отчетному периоду.

В целом, учет расходов будущих периодов в бухгалтерском учете отражается на счете 1720 "Расходы будущих периодов". Для вычетов расходы будущих периодов рассчитываются по формуле: начальное сальдо + приобретенные расходы будущих периодов - конечное сальдо.

Начальное сальдо на счете 1720 отражено в балансе, где указывается стоимость работ и услуг, себестоимость запасов, которые были признаны

расходами будущих периодов в предыдущих налоговых периодах и подлежат вычетам в отчётном налоговом периоде.

Конечное сальдо на счёте 1720 также отражено в балансе, где указывается стоимость работ и услуг, себестоимость запасов, которые были признаны расходами будущих периодов в отчётном налоговом периоде и будут учтены в вычетах в последующих налоговых периодах. Правильно заполнив эти строки, мы сможем отнести на вычет расходы будущих периодов.

Рассмотрим данную ситуацию на примере ТОО «Модные Складки»:

В начале 2022 года расходы будущих периодов составили 288 800 тенге. В течение 2022 года были произведены следующие выплаты:

- по приобретению годовой подписки на периодические издания на сумму 967 000 тенге;

- предоплата по аренде на сумму 4 870 000 тенге;

- страховые премии составили 2 951 000 тенге.

Итого: 8 788 000 тенге.

Расходы, связанные с оплатой годовой подписки, с перечислением предоплаты по аренде основных средств, а также суммы страховых премий, отражаются в бухгалтерском учете следующими записями:

Дт 1720 Кт 1030

Сальдо на конец 2022 года по счёту 1720 составило 3 945 300 тенге.

Итого на вычеты по расходам будущих периодов будет отнесено $288\,800 + 8\,788\,000 - 3\,945\,300 = 5\,131\,500$ тенге.

Определенная расчетом сумма должна быть списана в 2023 году равными итогами в течение двенадцати месяцев. Следовательно, ежемесячно бухгалтер ТОО «Модные Складки» делает запись Дт 7210 Кт 1720.

Завершая, можно сказать, что расходы будущих периодов невероятно важны для предприятия ТОО «Модные Складки» и представляют собой затраты, которые произведены в текущем периоде, но подлежат отнесению на расходы

будущих периодов. Они необходимы для получения доходов в будущем, и следует отметить, что расходы будущих периодов существуют лишь в рамках бухгалтерского учета. Учет расходов будущих периодов осуществляется в соответствии с принятой учетной политикой нашего предприятия.

Основной принцип учета расходов будущего периода основан на принципе соответствия доходов и расходов. Соблюдая этот принцип и связывая их временно с соответствующим отчетным периодом, текущие расходы относятся не к периоду их возникновения, а к периоду, в течение которого они были использованы.

Литература:

1. Друри К. Управленческий и производственный учёт: Учебник. / К. Друри. -М.: Юнити, 2019.
2. Блэк, Д. Введение в бухгалтерский управленческий учёт: Пер. с англ. / Д. Блэк. — М.: Весь Мир, ИНФРА-М, 2018. — 424 с.
3. Разливаева Л. В. Управленческий учёт. Учебное пособие – Карагандинский университет Казпотребсоюза. Караганда – 2023. -141 с.

Толегенова Ж. Д., Разливаева Л. В.

Карагандинский университет Казпотребсоюза

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕТА ЗАТРАТ НА ПРОИЗВОДСТВО ПРОДУКЦИИ ПО СТАТЬЯМ КАЛЬКУЛЯЦИИ НА ПРЕДПРИЯТИИ ТОО «KOLOCHEESE»

Калькулирование представляет собой систему методов и приемов, которые обеспечивают расчет затрат на производство товаров или услуг. Это важная часть производственного учета, охватывающая все этапы сбора информации о процессе производства и реализации продукции. Основой процесса калькулирования является организация учета производственных затрат по различным категориям калькуляции.

Традиционно на предприятиях Республики Казахстан используется номенклатура статей калькуляции, включающая:

Сырье и материалы.

Покупные комплектующие изделия, полуфабрикаты и услуги производственного характера.

Возвратные отходы (вычитаются).

Топливо и энергия на технологические цели.

Заработная плата производственных рабочих.

Отчисления в бюджет и внебюджетные фонды от средств на оплату труда.

Расходы на подготовку и освоение производства.

Потери от брака.

Прочие прямые производственные расходы.

Накладные расходы.

Административные расходы.

Коммерческие расходы.

В Республике Казахстан отсутствует официальный документ, который определяет состав и названия перечисленных элементов расчета. Международный Стандарт Финансовой Отчетности №2 "Запасы" в разделе

"Затраты на переработку" рекомендует учитывать производственную себестоимость продукции с учетом следующих составляющих:

Расходы на материалы.

Прямые расходы на оплату труда с учетом отчислений.

Переменные накладные расходы.

Постоянные накладные расходы.

Важно отметить, что первые десять элементов из приблизительного перечня составляют лишь детализацию состава производственных затрат, рекомендуемую Международным Стандартом Финансовой Отчетности №2.

Из-за разнообразия расходов на производство и реализацию товаров, включая и не включая их в стоимость продукции различных отраслей промышленности, невозможно унифицировать их. Поэтому существует необходимость в классификации производственных расходов по определенным признакам. Классификация производственных затрат позволяет использовать общие показатели в учете, планировании и управлении производством, независимо от отраслей промышленности. Это обуславливает единство методики планирования, учета и расчета стоимости, в отличие от группы расходов на производство в западных странах, США и Канаде.

Например, в США отсутствует единая гармоничная система классификации производственных расходов. На промышленных предприятиях их классификация зависит от информации, которую требует управляющий директор. Это связано с недостаточным развитием теоретических проблем учета производственных затрат в США.

На производственных предприятиях Республики Казахстан все расходы на производство и реализацию продукции разделяются согласно экономическим содержаниям на производственные расходы, управленческие расходы и расходы по реализации продукции.

Производственные затраты непосредственно связаны с технологическим процессом, без них процесс производства продукции невозможен. В промышленности к ним относятся затраты на сырье, основные и вспомогательные материалы, топливо, электроэнергию для технологических целей, заработную плату производственных работников, расходы по содержанию и эксплуатации оборудования и другие.

Мы исследовали систему учета производственных затрат на ТОО «KoloCheese». Данное предприятие занимается производством сыра. Имеет следующие наименования выпускаемой продукции: чеддер, гауда, бри, моцарелла, маасдам, фета и рикотта. Также важно упомянуть, что данное предприятие имеет своё вспомогательное производство в виде производства фирменного упаковочного материала, производства некоторых ингредиентов, используемых в процессе производства сыра, таких как закваски и ферменты, а также ТОО «KoloCheese» имеет своё специализированное оборудование, которое нужно поддерживать и регулярно обслуживать, поэтому вспомогательное производство также включает в себя отдел по обслуживанию и ремонту оборудования.

ТОО «KoloCheese» осуществляет учёт производственных затрат на счетах:

- 8110 - Основное производство;
- 8310 - Вспомогательные производства;
- 8410 - Накладные расходы».

Ниже представлены записи по учету производственных затрат в ТОО «KoloCheese» (тыс. тг.):

№	Содержание операции	Сумма	Дебет	Кредит
1	Списана фактическая себестоимость производственных запасов, израсходованных при производстве продукции в цехах основного производства.	246.580	8110	1310
2	Начислена основная и дополнительная заработная плата рабочим цехов основного производства за отработанное время или выполненный объем работ.	640.334	8110	3350
3	Производятся отчисления от заработной платы рабочих цехов основного производства.	55 593	8110	3150, 3210
4	Списываются накладные расходы цехов основного производства.	74.598	8110	8410

Обычно, в ТОО «KoloCheese» нет незавершенного производства в начале и конце месяца. Для определения фактической себестоимости произведённой продукции, которая рассчитывается путем суммирования фактических затрат, делается запись:

№	Содержание операции	Сумма	Дебет	Кредит
1	Определена фактическая себестоимость произведённой продукции	149.500	1320	8110

Основным в процессе калькуляции на предприятии является организация учета производственных затрат по статьям калькуляции. В целом, организация учета затрат на производство продукции по статьям калькуляции является фундаментальным элементом успешного управления предприятием. Разработка и внедрение эффективных методов калькуляции способствует более точному и устойчивому управлению затратами и, как следствие, повышению конкурентоспособности предприятия.

Литература:

1. Друри К. Управленческий и производственный учёт: Учебник. / К. Друри. -М.: Юнити, 2019.
2. Разливаева Л. В. Управленческий учёт. Учебное пособие – Карагандинский университет Казпотребсоюза. Караганда – 2023. -141 с.
3. Блэк, Д. Введение в бухгалтерский управленческий учёт: Пер. с англ. / Д. Блэк. — М.: Весь Мир, ИНФРА-М, 2018. — 424 с.

Ткаленко А.С., Разливаева Л.В.

Карагандинский университет Казпотребсоюза,

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕТА НАКЛАДНЫХ РАСХОДОВ И МЕТОДИКА ИХ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ, РЕКОМЕНДУЕМАЯ ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НА ПРИМЕРЕ ТОО «ПРОГРЕСС»

Производственные накладные расходы – это расходы на организацию, обслуживание и управление производством. Они возникают в производственных подразделениях – участках, цехах, производствах, переделах. Назначение, характер, функциональная роль производственных накладных расходов связаны непосредственно с производственным процессом. Но эти расходы не могут быть непосредственно отнесены к прямым затратам на продукцию, производственный процесс, торговую площадь, например, расходы на освещение, амортизация производственного оборудования, арендная плата за производственные площади.

Производственные накладные расходы включают в свой состав 2 больших группы затрат:

1. Расходы по содержанию и эксплуатации оборудования:

- износ производственного оборудования;
- техническое обслуживание и текущий ремонт;
- стоимость топлива, электроэнергии и других материалов;
- заработная плата с установленными законодательством отчислениями рабочих, обслуживающих оборудование;
- услуги вспомогательных производств по обслуживанию оборудования;
- единовременные расходы (расходы по демонтажу, транспортировке, монтажу, пробному пуску оборудования);

- прочие расходы, связанные с использованием оборудования (например, арендная плата).

2. Общепроизводственные расходы:

- содержание общепроизводственного персонала (заработная плата с отчислениями, командировочные расходы);
- затраты по подготовке и организации производства;
- амортизация зданий и прочих основных средств общепроизводственного назначения;
- ремонты зданий и прочих основных средств общепроизводственного назначения;
- коммунальные услуги, потребленные в производстве;
- плата за арендуемые здания и другие основные средства общепроизводственного назначения.

Накладные расходы являются составной частью себестоимости продукции. Это требует от предприятий более точного и обоснованного распределения накладных расходов. Большинство предприятий используют упрощенный метод отнесения накладных расходов на себестоимость продуктов, которые были разработаны тогда, когда большинство предприятий производили достаточно узкий ассортимент продукции, и прямые затраты на материалы и оплату труда были основными составляющими производственной себестоимости.

В международной теории и практике управленческого учёта применяются два метода распределения накладных расходов.

Первый метод. Двухступенчатая процедура распределения накладных расходов. Цель первой ступени – распределить все производственные накладные расходы по центрам производственных затрат.

Цель второй ступени – выбор основы для распределения производственных накладных расходов себестоимость продукции, то есть выбор базы распределения накладных расходов качества который чаще всего используются:

время работы оборудования, время, отработанное производственными рабочими.

Двухступенчатая методика распределения накладных расходов состоит из следующих этапов:

1. Распределение общей суммы производственных накладных расходов по центрам затрат производства и обслуживания (между основным и вспомогательным производствами).

2. Распределение накладных расходов центров затрат обслуживания на центре затрат производства (списание затрат вспомогательного производства для включения в себестоимость продукции, работ, услуг основного производства).

3. Расчёт соответствующих ставок распределение накладных расходов для каждого центра. Здесь возможны два подхода: расчёт единой общей заводской ставки распределения и расчёт ставок для каждого подразделения.

4. Отнесения накладных расходов центров затрат на виды продукции, работ, услуг.

Нами изучена возможность применения этой методике распределения накладных расходов для ТОО «Прогресс», которая специализируется на пошиве форменного обмундирования и спецодежды для нужд Вооруженных Сил, Национальной Гвардии МВД, КНБ.

Предприятие имеет два производственных подразделения: раскройный цех, швейный цех и два обслуживающих подразделения: склад и ремонтно-механический цех.

Общая сумма накладных расходов на исследуемом предприятии составляет 15290,0 тысяч тенге, которая сложилась путем определения ее по каждому структурному подразделению.

№	Виды расходов	Сумма частная (тыс. тг)	Сумма расходов (тыс. тг)
1	Заработная плата вспомогательных рабочих: - раскройный цех - швейный цех - склад - ремонтно-механический цех	2500,0 2000,0 500,0 900,0	5900,0
2	Стоимость вспомогательных материалов, использованных в: - раскройном цехе - швейном цехе - складе - ремонтно-механическом цехе	2800,0 2260,0 200,0 150,0	5410,0
3	Коммунальные услуги	850,0	
4	Арендная плата	690,0	
5	Страхование оборудования	470,0	
6	Износ оборудования	770,0	
7	Страхование зданий	450,0	
8	Заработная плата аппарата управления производства	750,0	3980,0
	Итого:		15290,0

Можно рекомендовать использование в ТОО «Прогресс» единых ставок распределения накладных расходов. В этом случае накладные расходы не распределяются по центрам затрат. Вместо сложной двухступенчатой методики вводится единая для всего предприятия ставка распределения накладных расходов. Предположим, что общая сумма накладных расходов составляет 15290,0 тысяч тенге, базой распределения которых выбрано время, отработанное основными производственными рабочими – 550000 часов. Единая ставка

распределения накладных расходов составляет 27,8 тенге (15290000 : 550000) за один фактически отработанный час.

Ставки накладных расходов, рассчитанные для каждого подразделения, будут иными:

Показатели	Станочный цех №1	Станочный цех №2	Сборочный цех	Итого
1. Накладные расходы	6323,8	5165,1	3801,1	15290,0
2. Фактически отработанное время (час)	200000	150000	200000	550000
3. Накладные расходы на 1 час фактически отработанного времени (тенге)	31,62	34,43	19,01	27,8

Подводя итоги, можно сказать, что наибольший удельный вес во всех затратах предприятия составляют на производство продукции. Совокупность производственных затрат показывает производственную себестоимость продукции. Предприятия производят также затраты на сбыт продукции, т.е. внепроизводственные расходы. Выбор базы распределения накладных расходов должен соответствовать организации производственного процесса и закреплен в учетной политике предприятия, так как от этого зависит, в конечном итоге, результат финансовой деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Друри К. Управленческий и производственный учет: Учебник. / К. Др2015
2. Разливаева Л.В. Управленческий учет 1: электронный учебник – Караганда, КЭУК, 2016

3. Тайгашинова К. Т. Управленческий учет: учебное пособие / К.Т.Тайгашинова. - Алматы : Экономика, 2008
4. Хорнгрен Ч.Т., Фостер Дж. Управленческий учет / Питер, 2008

Толеубаева К. М., Разливаева Л. В.

Карагандинский университет Казпотребсоюза

ВЗАИМОСВЯЗЬ ФИНАНСОВОГО И УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА НА ПРЕДПРИЯТИИ ТОО «НОМЕ РИК»

Управленческий и финансовый учет в Казахстане появился вместе с появлением и развитием предприятий, нацеленных на рыночную экономику. Любая управленческая система - административная или рыночная – нуждается в соответствующем информационном обеспечении. Одним из наиболее важных инструментов сбора, обобщения и обработки информации является бухгалтерский учет. Бухгалтерский учет представляет собой систему наблюдения, измерения, регистрации, обработки и получения информации в стоимостной оценке об имуществе, обязательствах и хозяйственных операциях хозяйствующих субъектов. Бухгалтерский учет в большинстве развитых стран подразделяется на два основных типа: финансовый (внешний) и управленческий (внутренний). Такое деление обусловлено целями и задачами, которые каждый из них выполняет.

Финансовый учет представляет собой систему отчетов, отображающих результаты бизнес-деятельности и текущее состояние компании. Эти отчеты содержат информацию о объеме продаж, расходах, себестоимости товаров или услуг, задолженностях и финансовой ситуации сейчас и в перспективе. Данные финансового учёта предназначены для оценки финансового состояния компании. Пользователи этой информации — собственники, а также внешние пользователи — инвесторы, банки, контрагенты. Поэтому его иногда называют внешним учётом.

Управленческий учет представляет собой самостоятельное направление в системе бухгалтерского учета организации. Его целью является предоставление управленческому аппарату организации необходимой информации для

планирования, управления, контроля и оценки деятельности организации в целом и ее структурных подразделений. Управленческий учёт предназначен для оперативного управления компанией. Данные управленческого учёта используются только внутри компании и не передаются внешним пользователям.

Данные, полученные через управленческий учёт о производственных затратах и себестоимости, используются в финансовом учёте для оценки незавершенного производства, готовой продукции и себестоимости продажи. Систематизация производственных затрат и расчетов себестоимости определены инструкциями, однако введение управленческого учёта полностью зависит от внутренних решений руководства.

Большинство элементов финансового учёта находятся в управленческом учёте:

- Обе системы учёта могут охватывать одни и те же хозяйственные операции. Например, данные о различных видах затрат (сырьё и материалы, заработная плата, амортизация), которые отражаются в финансовом и управленческом учёте.
- Балансовая оценка активов, произведенных на предприятии, в системе финансового учёта основывается на производственной или полной себестоимости, которая рассчитывается в системе управленческого учёта.

Однако, наиболее существенным аспектом, который объединяет оба типа учёта, является использование их данных для принятия решений. Таким образом, финансовый бухгалтерский учёт предоставляет информацию, позволяющую инвесторам оценить потенциал и перспективы предприятия, оценить целесообразность инвестиций. В свою очередь, данные управленческого учёта используются менеджерами для решения широкого спектра управленческих задач и преодоления проблем, возникающих при управлении предприятием.

Рассмотрим характеристику финансового и управленческого учёта на примере компании ТОО «НОМЕ РиК» основным видом деятельности является

производство мебели и строительно-монтажные работы. Начнем с характеристики финансового учета компании.

Главный бухгалтер, возглавляющий бухгалтерию, является ответственным лицом за финансовый учет. Он создает информацию о текущих расходах и доходах организации в детальном разрезе, отслеживает дебиторскую и кредиторскую задолженность, фиксирует размеры финансовых инвестиций и соответствующие доходы, а также поддерживает обзор состояния источников финансирования.

Одна из главных целей финансовой бухгалтерии - обеспечение точного учета финансовых результатов и финансового положения предприятия. Информация, предоставляемая финансовой бухгалтерией, основным образом предназначена для внешних пользователей. Финансовая отчетность не является коммерческой тайной предприятия и может быть опубликована; кроме того, она часто проверяется независимой аудиторской организацией.

Финансовый учет является обязательным для всех предприятий. Руководство ТОО «НОМЕ РиК» передает главному бухгалтеру полномочия принимать самостоятельные решения на основе правил, которые определены в учетной политике.

- В соответствии с утвержденным Рабочим планом счетов бухгалтерского учета в национальной валюте Республики Казахстан (тенге и тиынах), финансовый учет имущества, обязательств и хозяйственных операций осуществляется с использованием компьютерной программы 1С.

- При составлении финансовой отчетности ТОО следуют Национальному стандарту финансовой отчетности

- Финансовая отчетность составляется в национальной валюте Республики Казахстан.

- Сроки представления финансовой отчетности приведены в таблице.

Таблица 1 - Сроки составления финансовой отчетности в ТОО «НОМЕ РиК»

Наименование формы отчетности	Частота составления отчетности
Бухгалтерский баланс	Ежемесячно
Отчет о доходах и расходах	Ежемесячно
Отчет о движении денег	Ежеквартально
Отчет об изменениях в капитале	Ежеквартально
Информация об учетной политике, пояснительная записка, дополнительные таблицы и др. информация	К годовому отчету

Одна из основных сфер деятельности компании ТОО «НОМЕ РиК» заключается в трех хозяйственных процессах: заготовлении, производстве и реализации. Ключевым аспектом является правильная организация учета, позволяющая следить за видами продукции, работ, услуг, подразделениями и обеспечивать своевременность данных финансового аналитического учета. Информация из финансового аналитического учета используется для составления управленческой отчетности.

Информация, связанная с управленческим учетом, часто является коммерческой тайной компании и не должна раскрываться публично. Она имеет конфиденциальный характер и подлежит сохранению в тайне. Создание внутренней отчетности, которая является основой управленческого учета и не подчиняется правилам государственных органов, определяется администрацией предприятия. Директором ТОО и заместителем директора по производству назначены лица, ответственные за управленческие функции. Эти лица делегируют главному бухгалтеру полномочия для проверки корректности учета всех затрат, связанных с деятельностью предприятия в области производства, а также для расчета себестоимости.

В компании ТОО «НОМЕ Рик» затраты объединяются и учитываются в зависимости от их вида и места возникновения, а также носителей затрат. Место возникновения затрат представляет собой основные подразделения и структурные элементы, где происходит первичное потребление производственных ресурсов (например, бригады или цехи). Носители затрат – это виды товаров, работ или услуг, которые предприятие предназначает для реализации на рынке. Особую роль в системе управленческого учета играют центры ответственности, то есть основные структурные единицы компании, где определена ответственность за разумность понесенных расходов.

Финансовая бухгалтерия играет важную роль в организации, предоставляя информацию о доходах, расходах, долгах и инвестициях. Она также отражает финансовое состояние организации и ее взаимоотношения с налоговыми органами, банками, биржами и другими финансовыми институтами, а также поставщиками, покупателями и инвесторами. Финансовая отчетность не является секретной и может быть заверена независимым аудитором или аудиторской фирмой. Управленческий учет, с другой стороны, предоставляет информацию о расходах, доходах и результате деятельности для целей управления. Руководство предприятия самостоятельно определяет, какое именно информацию и какой аналитический разрез использовать в учете. Информация управленческого учета предназначена только для руководства предприятия и является строго конфиденциальной коммерческой тайной. Законодательство практически не регламентирует вопросы организации управленческого учета.

Особенностью современной системы полноценного бухгалтерского учета на предприятиях является ее методологическое и организационное разделение на две отрасли: финансовый и управленческий учет. Обе эти составные части информационной системы предприятия играют важную роль в обеспечении эффективного управления производственной деятельностью. Финансовый учет представляет собой официальный учет, ведение которого обязательно для всех предприятий и организаций. Документы финансовой отчетности подаются в

налоговые органы, подвергаются аудиторской проверке и должны быть опубликованы. Основная цель финансового учета - обеспечить достоверность финансовой информации и дать представление о финансовом состоянии предприятия. Управленческий учет, в свою очередь, представляет собой учетную систему, необходимую руководству и специалистам предприятия для принятия управленческих решений. Он формирует информацию, необходимую руководителям разных уровней управления, чтобы они могли принимать обоснованные управленческие решения. Предоставление точной и своевременной информации относительно деятельности структурных подразделений, служб и отделов предприятия является важной задачей управленческого учета.

Список использованной литературы:

1. Колин Друри. Управленческий и производственный учет. Пер. с англ. В.Н. Егорова, 6-е изд. – М.: ЮНИТИ, 2007. – 1401 с.
2. Пашигорева Г.И., О.С.Савченко, Цели и задачи управленческого учета// Бухгалтерский учет, 2000, N 19, С. 33.
3. Попова Л.А. Бухгалтерский учет на предприятии. Учебное пособие – Караганда, 1999 – 174с.
4. Радостовец В.К. и др. Бухгалтерский учет на предприятии. Издание 3 доп. и перераб. - Алматы: Центраудит, 2002 г.
5. Разливаева Л.В. Производственный учет: Учебное пособие – Караганда: КЭУ, 2023г.

Вишнякова А. М., Разливаева Л. В.

Карагандинский университет Казпотребсоюза

ПОПРОЦЕССНЫЙ МЕТОД УЧЕТА ЗАТРАТ НА ПРОИЗВОДСТВО И КАЛЬКУЛИРОВАНИЯ: ОПТИМИЗАЦИЯ КОНТРОЛЯ ЗАТРАТ В БИЗНЕСЕ

Учет затрат на производство и калькулирование себестоимости продукции являются критическими аспектами управления бизнесом. Одним из методов, который эффективно помогает компаниям оптимизировать учет и анализ затрат, является попроцессный метод.

Попроцессный метод учета затрат – это систематический подход к анализу и учету затрат в производственных процессах. Он позволяет организациям разбить производственный цикл на отдельные стадии или процессы и определить затраты, связанные с каждой из них. Попроцессный метод учета затрат на производство и калькулирования себестоимости продукции применяется в таких отраслях промышленности, в которых производится однородная по исходному материалу и характеру обработки массовая продукция в условиях последовательных стадий обработки (литейное, металлургическое, кожевенное, текстильное производство и т.п.). На этих производствах исходное сырье подвергается последовательной обработке на отдельных стадиях технологического процесса.

Попроцессная калькуляция себестоимости – это метод расчета себестоимости произведенной продукции на предприятиях, выпускающих продукцию в массовых объемах, когда производственный процесс разбит на постоянно повторяющиеся операции. Здесь невозможно увязать затраты на производство с конкретными заказами. Себестоимость одной единицы продукции определяется делением производственных затрат на число изделий, произведенных за период.

На предприятиях, применяющих попроцессную калькуляцию, изделия переходят от одного процесса к другому до тех пор, пока изделие не будет изготовлено полностью и сдано на склад. Каждое подразделение осуществляет одну часть общего процесса. Параллельно идет процесс накопления затрат. Для этого на каждый процесс открывается счет затрат, куда списывают прямые и косвенные расходы. Себестоимость готовой продукции определяется сложением всех произведенных затрат. Этот метод обеспечивает более детальное представление о том, какие затраты связаны с конкретными этапами производства и производимыми продуктами.

Мы исследовали предприятие ТОО «Технологичный утёнок», которое занимается производством высокотехнологичных гаджетов, например, транзисторы, микросхемы, чипы, процессоры и видеокарты. Эта компания использует попроцессный метод учета затрат для оптимизации своего производства.

ТОО «Технологичный утёнок» начинают с анализа общей структуры затрат, включая затраты на сырье, труд, амортизацию оборудования, энергозатраты и другие переменные и постоянные издержки. Затем компания определяет стадии производства. В данном случае, это может включать этапы, такие как разработка, сборка, тестирование и упаковка. После чего затраты распределяются на каждом этапе. Например, амортизация оборудования, используемого на этапе тестирования, будет включена в затраты этого этапа.

Для более точного калькулирования затрат ТОО «Технологичный утёнок» определяют единицу измерения, например, стоимость на единицу продукции. Компания постоянно мониторит и анализирует затраты на производство. Это позволяет выявлять изменения в структуре затрат и эффективно управлять ими. Информация, полученная с помощью попроцессного метода, используется для принятия стратегических решений. Например, она может помочь определить, какие продукты следует дорабатывать или какие производственные процессы необходимо оптимизировать.

При использовании попроцессной калькуляции очевидно наличие на начало и конец отчетного периода полуфабрикатов, то есть изделий, не прошедших полную обработку на всех процессах. Стоимость таких изделий ниже стоимости готового изделия, поэтому нельзя рассчитывать себестоимость продукции путем простого деления общей стоимости на число единиц в процессе производства. Необходимо перевести единицы, находящиеся в работе, в единицы, эквивалентные готовой продукции, для чего надо знать степень завершенности незавершенного производства и умножить его на количество физических единиц.

На нашем предприятии ТОО «Технологичный Утёнок» было запущено в производство 20 000 единиц продукции, из которых 16 000 единиц полностью завершены производством и доведены до конечного состояния и 4 000 единиц являются незавершённым производством на конец периода, степень готовности которых составляет 40%. Общая сумма затрат за период составляет 422 400 д. е.

Переводим готовую продукцию и незавершённое производство в эквивалентные единицы:

- ❖ Готовая продукция – $16\,000 * (100\% / 100\%) = 16\,000$ эк. е.
- ❖ Себестоимость готовой продукции – $24 * 16\,000 = 384\,000$ д. е.
- ❖ Незавершённое производство – $4\,000 * (40\% / 100\%) = 1\,600$ эк. е.
- ❖ Итого 17 600 эк. е.
- ❖ Себестоимость 1 эк. е. = $422\,400 / 17\,600 = 24$ д. е.
- ❖ Себестоимость незавершенного производства – $24 * 1600 = 38\,400$ д. е.

Перейдём к основным преимуществам, которые предоставляет нам попроцессный метод:

- Точность. Попроцессный метод предоставляет более точную информацию о затратах, что помогает более эффективно управлять ресурсами.
- Оптимизация ресурсов. Он позволяет компаниям выявить слабые места в производстве и оптимизировать затраты на каждом этапе.

•Принятие обоснованных решений. Детализированная информация о затратах помогает принимать обоснованные стратегические решения и оптимизировать бизнес-процессы.

В заключение, попроцессный метод учета затрат на производство и калькулирования является мощным инструментом для любой компании, включая ТОО «Технологичный Утёнок», которое стремится оптимизировать учет затрат и улучшить управление производственными процессами. Он позволяет более точно определить, какие затраты связаны с каждым этапом производства, что способствует росту эффективности и конкурентоспособности компании на рынке.

Литература:

1. Друри К. Управленческий и производственный учёт: Учебник. / К. Друри. -М.: Юнити, 2019.
2. Разливаева Л. В. Управленческий учёт. Учебное пособие – Карагандинский университет Казпотребсоюза. Караганда – 2023. -141 с.
3. Блэк, Д. Введение в бухгалтерский управленческий учёт: Пер. с англ. / Д. Блэк. — М.: Весь Мир, ИНФРА-М, 2018. — 424 с.

Economy of industry

м.э.н Сегизбаева Д.У., м.э.н Спанова Л.К.

Кызылординский университет «Болашақ»

ТУРИЗМ И ЕГО РОЛЬ В ЭКОНОМИКЕ

Туризм в Республике Казахстан является одним из приоритетных направлений индустриально-инновационного развития национальной экономики. Особую роль развитию туризма Казахстан должен отводить благодаря не только признанным национальным культурно-историческим и природно-географическим ценностям, но и структурно-экономическим и организационно-управленческим недостаткам, сложившимся с годами.

Туризм, в целом, оказывает положительное влияние на экономику государства:

- 1.обеспечивает приток иностранной валюты и положительно влияет на экономические показатели, такие как платежный баланс и совокупный экспорт.
2. способствует повышению занятости населения.
3. способствует развитию инфраструктуры страны.
- 4.влияниет на платежный баланс страны.
5. решаются социальные проблемы.

Туризм играет важную роль в экономике страны, как показывает опыт многих стран. Это связано с тем, что по мере развития туризма в экономике страны доходы в бюджет увеличиваются, создаются рабочие места, развивается инфраструктура.

Управление туристическим сектором рассматривается как решение устойчивого управления туристическими территориями. Исследователи говорят, что для реализации управления в туристическом секторе необходимо определить три проблемы.

Первый вопрос заключается в том, что отрасль туризма определяет законодательные вопросы, которые включают права и нормы, связанные с их компетенцией управлять информацией.

Второй-технический вопрос, который включает в себя программное и техническое обеспечение для сбора, обработки и распространения данных среди других потребителей в сфере туризма.

Третья проблема-это проблема институциональной или заинтересованной стороны, которая нуждалась в Центральном учреждении для сбора, обработки и распространения туристической информации среди населения. Участие институтов важно и охватывает все этапы.

Туризм-одна из отраслей, которая в последующие годы в нашей стране только начиналась. Эта отрасль становится одной из самых прибыльных в нашей экономике. К основным проблемам, сдерживающим развитие туристской отрасли в Казахстане, можно отнести:

- разобщенность участников туристского рынка;
- недостаточно развитая нормативно-правовая база;
- высокие цены, адекватные размещению на достаточно низком уровне развития туристской инфраструктуры.

Осуществление планирования сферы туризма можно объединить в четыре группы: этап планирования; этап оценки плана; этап реализации; период после реализации. Кроме того, институциональные планы должны быть задействованы на каждом этапе, как показано на рисунке 1.

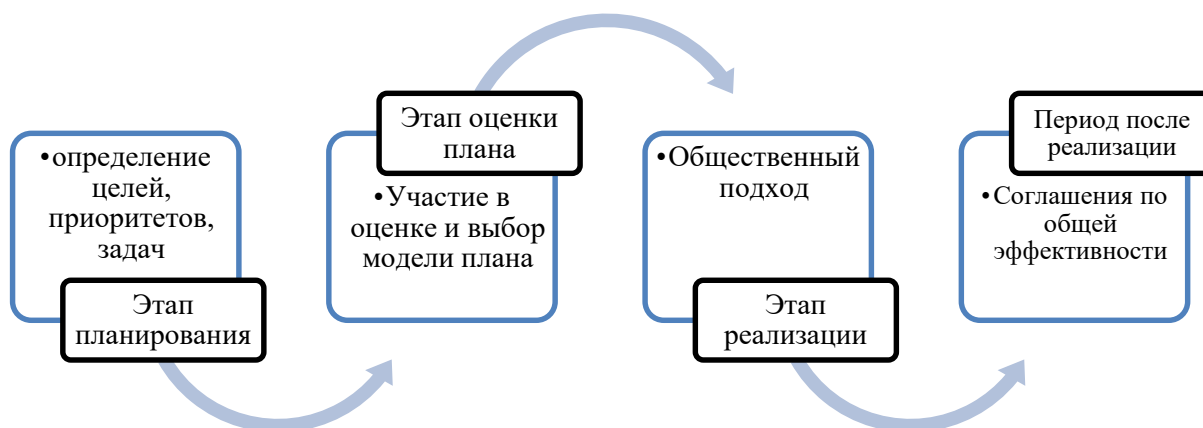

Рисунок 1-Планирование сферы туризма

Сфера туризма рассматривается как новый инструмент для достижения устойчивого управления отраслью туризма при планировании сферы туризма в хорошо развитых странах.

Основные факторы, влияющие на развитие туризма, можно разделить на две группы: статистические и динамические.

Статистические факторы в зависимости от времени, срока значение не меняется. В эту группу входят природно-климатические, географические, культурно-исторические факторы.

Тем не менее, привлекательность мест отдыха определяется, прежде всего, этими условиями. Поэтому сальдо южных регионов с жарким климатом приобретает все большее значение в связи с ростом положительных потребностей.

Динамические факторы следующие:

- политическая;
- социально-демографические;
- материально-технические.

Главной целью государственной политики в сфере туризма на сегодняшний день является создание в стране высокоэффективного и конкурентоспособного туристского кластера.

Индустрия туризма оказывает большее положительное влияние, чем ряд других отраслей экономики.

Грамотная организация сферы туризма позволила оздоровить всю национальную экономику. В этих странах туризм играет большую роль в формировании валового внутреннего продукта, создании дополнительных рабочих мест и обеспечении занятости населения, а также в активизации внешнеторгового баланса.

Туризм является одним из факторов мировых интеграционных процессов, а туристский бизнес сейчас становится важным сектором экономики.

Современная экономическая наука рассматривает туризм как объект системного исследования, что позволяет, с одной стороны, определить его структуру различными внутренними связями, с другой-определить характер взаимодействия с внешней средой.

На сегодняшний день одним из актуальных вопросов является организация условий для отдыха казахстанских и зарубежных туристов, повышение туристского потенциала республики. Повышение уровня туризма должно способствовать стабильности политико-социального положения республики и установлению международных отношений с другими государствами. Также существует необходимость совершенствования действующего законодательства Республики Казахстан, регулирующего туристскую деятельность, в целях реализации ранее принятых стратегических планов развития туристской отрасли Казахстана на будущее, устранения административных барьеров в деятельности субъектов туристской деятельности.

Туризм в Республике Казахстан является одним из приоритетных направлений индустриально-инновационного развития национальной экономики. Особую роль развитию туризма Казахстан должен отводить благодаря не только признанным национальным культурно-историческим и природно-географическим ценностям, но и структурно-экономическим и организационно-управленческим недостаткам, сложившимся с годами.

Литература:

1. Дуйсен Г.М. Основы формирования и развития индустрии туризма в Казахстане. Алматы, 2015. С. 94.
2. Дурович А.П. Маркетинг в туризме.—Минск:ООО «Новое знание», 2011.
3. А.Ашимбаева. Потенциал развития туризма в Казахстане//Каз. правда

PHILOSOPHY

Social philosophy

Төрехан Гаухар

ДІНТАНУ-ФИЛОСОФИЯНЫҢ ҚЫР СЫРЫ

Аңдатпа. Бүгінде дінтану-философия мамандығы бірқатар бөлімдерді қамтиды, олардың арасынан философия, әлеуметтану, психология, дін тарихы негізгілері болып саналады. Дін мәселелері қандай заманда болсын, қоғам мен мемлекет үшін аса маңызды күрделі мәселелердің бірі. Кеңестік идеология қирағаннан кейін діннің қоғамдағы орны және атқаратын қызметі түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Солардың ішінде кеңестік дәуірде белгілі идеологиялық көзқарастардың ықпалынан бағаланбаған діни-философиялық психология да бар.

Мақалада дінтану-философия мамандығына психология әсері, қатысы қарастырылады. Жұмыс кіріспе, екі бөлімнен, қорытынды және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Негізгі ақпарат көздері ретінде ресми ағылшын және орыс тілдердегі сайттар мен әдебиеттер қолданылады.

Түйін сөздер: дінтану, философия, психология, діни көзқарастар, бағыттар.

Дінтану – кешенді пән аралық зерттеу саласы ретінде бағалауға арналған идеологиялық қалып.

«Дінтану сөздің кең мағынасында діннің құбылысын «ішкі жағынан» да, «сыртқы жағынан» да ұғынудың және түсіндірудің барлық мүмкін тәсілдерін қамтиды», - деп көрсетілген «жаңа философиялық энциклопедияда».

Дінтану – діннің мәнін, оның тарихы мен қазіргі таңдағы жай-күйін зерттейтін ғылым.

Дінге сыртқы көзқарас басында антикалық философияда туғанымен, XVIII ғасырда ең алдымен Д. Юм және И. Кант еңбектерінің арқасында дербес философиялық тақырып ретінде ерекшеленген дін философиясында жүйелі дами бастады. Дін философиясының теологиядан айырмашылығы – ол дін пән ретінде өзінің бұлжымастай орнықты тақырыптық саласы және жүзеге асырудың тарихи формалары бар дін философиясымен айналысудың қағидасы-догмадан – дәлелденбеген соқыр сенімге сүйенген қағидадан – азат нәрсе.

Дін туралы ғылымның пайда болу және жетілу тарихы. Алғаш рет дінді таза ғылыми тұрғыда, алдын ала жорамал жасамай зерттеу қажеттілігі туралы ой ғалымдардың басына орта ғасырлар кезеңінде-ақ ұялағанымен, бұл ой тек XVIII ғасырда ғалымдар арасында қолдау тауып қана қоймай, жеке ғылым ретінде қалыптаса бастады].

XIX ғасырда дінтану біржолата пісіп-жетіліп, әлеуметтік-гуманитарлық ғылым жүйесінде өз орнын тапты. Білімнің дербес саласы ретіндегі дінтанудың негізін салушылар болып шын мәнісінде Макс Мюллер, Корнелис Тиле және Шантепи де ла Соссе болып саналады.

Дін оқуы дамыған діндерге тән және ол әртүрлі шіркеулер ілімін әзірлеумен айналысады. Ал *дінтану* біздің енді білуімізше, дінді, оның ішінде *теологияны да* бейтарап тұрғыда, жан-жақты оқып-үйренеді.

Кез келген ғылымдағы сияқты, дінтануда жалпы философиялық, әлеуметтік-философиялық, арнайы жалпы ғылымдық және ғылымдық, теориялық, және эмпирикалық әдістер: *диалектика, жүйелі әдіс, талдау, жинақтау, абстракциялау, жалпылау, экстраполяция, модельдеу, ұқсастық, болжам, индукция, дедукция, бақылау, эксперимент* және т.б. қолданылады.

Дінді философиялық анықтау әрбір тұрғыда болды. Оның себебі:

біріншіден «анықтау» методы мен принциптеріне байланысты;

екіншіден идеалистік және материалистік тұрғыдан анықтау.

Философтардың идеалистік топтары (олар да әрбір салаларға бөлініп кетеді) дінді адамның сапалық түсінігі ретінде, туа туғаннан берілетін сезім ретінде, оның керектілігін және мәңгілігін дәлелдейді.

Дін философиясы – діндегі барлық түсінік беретін философиялық ұғымдардың, ұстанымдардың, тұғырнамалардың жиынтығы. Бұл тұғырнамалар алуан түрлі, ондағы дінді түсініктемелер қайсыбір субординациялаушы ұстаным - табиғатшылдық (*натурализм*), материализм, экзистенциализм, феноменологиясын, герменевтика, прагматизм, позитивизм, лингвистикалық философия, психоанализ тұрғысынан жүзеге асырылады.

Дінге философиялық тұрғыдан қарау ерекшеліктері. Дін қазіргі заманғы адам мен қоғамның рухани өмірінде ерекше орын алады. Кеңестік таптық идеология үстемдік құрған жылдары дін біржақты зерттелгені белгілі.

Діннің соңғы жылдары қарқынды дамуы, қоғамда діни сенімді қабылдаушылардың санының көптеп артуы дінді жан-жақты зерттеуді қажет етті және бұл бағыттағы жұмыстар табысты жүргізіліп отыр. Мысалы, дінді тарих, социология, мәдениеттану, саясаттану,

философия және тағы басқа ғылымдар өз ғылымдары деңгейінен, әртүрлі аспектілерде зерттеуде.

Дінді *философиялық* зерттеудің ерекшеліктері:

- философия діннің адам мен қоғамның рухани өміріндегі құбылыс, қоғамдық сананың формасы ретіндегі мәнін анықтайды;
- көзқарастың түрі ретінде зерттейді;
- діннің пайда болуының әлеуметтік және гносеологиялық себептерін талдайды;
- діннің қоғамда атқаратын функцияларын жіктейді;
- сенім мен ақылдың арақатынасы мәселесін қарастырады;
- діннің адам бойында адамгершілікті қалыптастырудағы ролін көрсетеді;
- діни сенім бостандығы мәселесін зерттейді.

Діни сана - *жаратылыстан тыс күштерге, құдайға деген сенімнен туындайтын көзқарастардың, идеялардың, нанымдардың, теориялардың жиынтығы*. Діни сананың құрылымына *діни психология* (діни идеялардың белгілі бір жүйесімен байланысты стихиялық түрде қалыптасатын түсініктердің, сезімдердің, көңіл-күйлердің, әдет-дәстүрлердің жиынтығы) және *діни идеология* (діни идеялар жүйесі, оны қалыптастыру және тарату ісімен діни ұйымдар, дінбасылар, діни қызметшілер айналысады) кіреді. Діни идеологияның маңызды бөлігі болып *теология* есептеледі, ол құдай, оның қасиеттері, сапалары, белгілері туралы ілімнің жүйелі баяндалуы және негізделуі.

Діни сенімге деген екі түрлі көзқарас бар. *Атеистік* көзқарас дін өмір шындығын бұрмалап, фантастикалық тұрғыдан түсіндіреді десе, *дінді қолдаушылар* оны нағыз ақиқат, танымның ең жоғарғы сатысы, адам өміріндегі барлық сұрақтарға жауап бере алатын, қоғамдық сананың басқа формаларының бәрінен асып түсетін формасы деп тұжырымдайды. Қазіргі қоғамда екінші көзқарас басымырақ.

Діннің пайда болу себептері мен мәні туралы мәселе философия тарихында көптеген философтардың зерттеу объектісі болды. Дін туралы ғылым - дінтануда діннің тамырлары деген ұғым қалыптасқан, бұл ұғым діннің пайда болу себептерін, әлеуметтік, гносеологиялық және адамгершіліктік мәнін ашады.

Діннің басты, анықтаушы тамыры немесе себебі ретінде көптеген ғалымдар әлеуметтік себептерді атайды. Бұл себеп алғашқы қауымдық қоғам адамдарынан жақсы көрінеді. Кездейсоқтық үстемдік еткен алғашқы қауымдық қоғам адамдары табиғаттың дүлей күштеріне қарсы тұруға дәрменсіз, оларға тәуелді болды. Стихиялық табиғат күштерін билеуге, өзіне бағындыруға, қоғамдық қатынастарда күнделікті туындап отырған мәселелерді шешуге қажетті практикалық құралдары жоқ адамдардың сүйенгені өзінің санасының, қиялдауының жемісі - фантастикалық күштерге деген сенім болды. Діннің пайда болуының осы әлеуметтік себептерін қазіргі заманда да көруге болады.

90-жылдардың басында бүкіл посткеңестік кеңістікте діннің өте тез қарқынмен дамуы байқалды. Бұрынғы жүйе күйреп, жаңа бағыттар, жаңа қоғамдық қатынастар әлі анықталмаған

сол кезеңде адамдардың бойын шарасыздық, қорқыныш, үмітсіздік биледі, өмірлік бағыт-бағдарын жоғалтқан адамдардың көпшілігі өздеріне қажет күш-қуатты, сенімді діннен іздеді.

Дін психологиясы қоғамдық, топтық және жеке тұлға психологиясының діни құбылыстарының (қажеттіліктер, сезімдер, көңіл-күй, дәстүрлер және т.б.) пайда болу, даму және қызмет етуінің психологиялық заңдылықтарын, сол құбылыстардың мазмұны, құрылымы, бағыттылығын, олардың діни кешендегі орны мен рөлін және олардың қоғам, топтар, жеке тұлғалардың діни емес тіршілік әрекетінің салаларына әсерін зерттейді.

Дін психологиясы - өте қызықты сала. Адамдардың бойындағы психологиялық құбылыстарға діннің әсерінің үлкен үлесі бар. Дін психологиясында «конверсия» деген ұғым бар. Адам бір дінді қабылдап, оның ережелеріне мойынсұнған кезде көзқарасы мен дүниетанымы түгел өзгеріп кетеді.

Діни психология екі ғылым тармағының: психология және дінтану ғылымдарының қиылысқан жері болып табылады. Дін психологиясының пәні ретінде діни адамдардың психологиялық ерекшеліктерін, оның жүріс-тұрыста көрінуін зерттеу және олардың діни емес адамдардан айырмашылығын айқындау. Осы анықтамадан кейін бірден сенушілердің психологиялық ерекшеліктерін қандай ғылым арқылы зерттеуге болады деген сұрақ туындайды. Бұл мәселені ғалымдар бірнеше рет физиологиялық тұрғыдан шешуге ынталанды.

Адам санасының жиынтығын құраушы қоғамдық сананы экономикалық, саяси, діни, құқықтық, философиялық, адамгершіліктік, эстетикалық және т.б. деп бөліп қарастыруға болады. Соның ішінде дінтану-философиясының психологиялық мәселесінің өзектілігі бірнеше объективті факторларды тудырады. Әлемнің барлық елдерінде дінге сенушілердің көп болуына қарамастан, діни сананың күшімен шешілмейтін көптеген қарама-қайшылықтар туындап жатыр.

Сонымен, жоғарғы жүйке іс-әрекеті физиологиясы тұрғысынан діншіл адаммен діншіл емес адамның психологиялық ерекшеліктерін айқындау мүмкін емес екені дәлелденді. Бірақ ол, дін психологиясының жоғарғы жүйке іс-әрекеті физиологиясының жетістіктеріне, кейбір діни психикалық құбылыстарды түсіндіргенде сүйене алмайды деген тұжырым емес.

Діни сананың қоғамдық-психологиялық деңгейін зерттеп, тану адамның рухани дүниесінде болып жатқан өзгерістерді түсінуде өте маңызды.

Діннің психологиялық түп-тамыры. Зайырлы көзқарас тұрғысынан алғанда дін – мифологиялық алғашқы қауымдық сананың бір түрі. Діннің психологиялық түп-тамырын қарастырғанда факторлардың төрт тобын бөліп көрсетеді;

- біріншіден, адам санасының абстрактты ұғымдарды қалыптастыруға қабілеті.

- екіншіден, бұл ойлау мен әрекеттің түйсінілмеген компоненттері. Бұл Зигмунд Фрейдтің бейсаналылық ұғымымен тығыз байланысты;

- үшіншіден, бұл адамдық эмоциялар. Қорқыныш сезімі, тазару, күнәдан айығу діннің сезімдік, эмоциялық түбірі бар екенін көрсетеді;

- соңында, төртіншіден бұл психологиялық дихотомия «біз және олар», барлық адамдар қауымдастығының қалыптасуының негізінде жатыр.

Бұл жерде «олар» әрқашанда «бізден» күшті, ақылды, құдіретті болып көрінеді. Сол себепті адамдар түсініксіз жамандықтарды түсіндіре алмады, осының негізінде тотем психологиясы, фетиш, анимизм психологиясы қалыптасты.

Дінтану-философияға әсерлері мен қыр сырлары және де психологияның әсері туралы ойды қорытындылай келе, дінтану-философиясы қоғамдық қажеттілікке жауап ретінде пайда болған және ол оған деген сұраныс қаншалықты бар болса, соншалықты өмір сүретіні анық деген тұжырымға келуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. 4 томдық Жаңа философиялық энциклопедия. – III т. М., 2001. 435-436 б.т.
2. Дін психологиясының мақсаты / Өтепбергенова Т. //Қазақстан мектебі, 2015, №6.
3. Ольшанский Д. Психология масс. - Москва, 2010.
4. Жастардың діни психологиялық белсенділігінің негіздері / У. К. Шубаева // ҚазҰУ хабаршы. Философия сериясы, 2011, №2(37).
5. Дін және қоғам: «Ерен» дінтанулық кеңес беру орталығы» қоғамдық қоры /Құрастырған: А. Әбдірасілқызы. Т. Әбуов, М.Исахан, М.Муслимов., Астана, 2015.

PHYSICAL CULTURE AND SPORT

Physical culture and sport: problems, researches, offers

**Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық
Институты**

**Уразова Гульмира Муратбековна, аға оқытушы магистрі
Танаев Конысжан Толебаевич, аға оқытушы магистрі**

СПОРТТЫҚ ЖАРАҚАТТАРДЫҢ БОЛУ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ

ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ

Түрлі жаттығулармен әсіресе, жарыс кезінде спортшы организміне түсетін ауырпалық өте зор. Әр спорт түрінде жарақаттану қаупі де әр түрлі болады. Спорт түріне орай өзіне тән зақымдануы және жиірек жарақаттанатын дене бөлімдері – «осал жерлері» де болады.

Жалпы спорттық зақымдардың ішінде жиі кездесетіндері – соғып алу, бұлшық еттер мен сіңірлердің созылуы, жыртылуы, үзілуі. Бұлар жабық жарақаттарға жатады. Жабық дейтін себебі теріде жара болмайды. Ашық спорттық жарақаттардың ішінде жиі кездесетіні – терінің сыдырылуы, сызаты.

Кейде жаттығу барысында, жарыс кезінде ауыр жарақаттар да кездеседі (буынның шығып кетуі, сүйектің сынуы, мидың шайқалуы, буындардың, омыртқа жотасының зақымдануы және т.б.).

Жаттығу мен жарыс кезінде ең жиі зақымданатын дене бөлімдері бар. Олар әр спорт түрінде әр түрлі болады. Мысалы, боксшыларға бас пен беттің жарақаттары тән болса, спорттық гимнастика мен шаңғыда аяқ сүйектері, буындары, бұлшық ет пен сіңірлердің зақымдануы, ал футболшыларда тізе буындарының зақымдануы жиірек кездеседі.

Сонымен спорттық зақымдарға ортақ ерекшеліктер: спорттық жарақаттардың тоқсан пайызы жеңіл жарақаттарға жатады, ал орташа жарақаттар тоғыз пайыз шамасында болса, ауыр жарақаттар бір пайыз көлемінде кездеседі.

Спортшылар жеңіл болмашы жарақаттарға өздерінің жұмыс қабілетіне әсер етпегесін, оған онша көңіл бөлмей емделе бермейді. Сол себепті жеңіл зақымдардың біртіндеп жиналып, тірек-қозғалыс жүйесінің созылмалы ауруларына әкеліп соғуы мүмкін.

Спорттық жарақаттардың себебін сыртқы және ішкі деп екі топқа бөлуге болады.

Сыртқы себептер:

1. Жаттығу әдістемесінің қателіктері. Спорттық зақымдардың бастысы (екіден үш бөлігі немесе алпыс пайыздайы) осы себептен пайда болады.

Жаттығу әдістемесінің басты қателіктері: жаттығу барысын жылдамдату, шектен тыс жүктемелер қолдану, шаршаған кезде қызметтік қабілетті бұрынғы қалпына келтіру әдістерін пайдалана білмеу, жаттығуларды орындау техникасын арттыруға бағытталған жұмыстарды жүйелі жүргізудің маңызын түсіне білмеушілік, күрделі жаттығуларды орындауға дайындықтың жоқтығы немесе оларды шаршаған кезде орындау, сақтандыру шарттарын жеткіліксіз қолдану немесе мүлде қолданбау, толық бой жазбау және т.б.

Демек жаттығу әдістемесінің қателіктері жаттықтырудың дидактикалық негіздерін бұзудан шығады.

2. Жаттығу сабақтары мен жарыстарды ұйымдастырудағы қателіктер. Бұл себептер барлық спорттық зақымдардың сегіз пайызға дейінгі көлемін құрайды. Олардың ішінде бастылары: оқу-жаттығу сабақтарын жүргізу туралы нұсқауларды бұзу, қауіпсіздік ережелерін сақтамау, жарыс жоспарын дұрыс жасамау.

Зақымдануға себепкер болатын қателіктердің тағы бір түрі: бірге жаттығатын топ ішіндегілердің дайындықтарының, машықтығының, жасының, жынысының, дене салмақтарының әр түрлі болуы; жаттығу сабағында жаттықтырушының болмауы; бір жаттықтырушының қол астында тым көп кісінің жаттығуы; бір жерде әр түрлі жаттығулар өткізу, т.б.

3. Жаттығу сабағын материалдық-техникалық тұрғыдан толық қамтамасыз етпеу; спорттық құрал-саймандардың сапасыздығы; киім-кешектің лайықсыздығы; сабақ өткізетін жерді дұрыс та мұқият дайындамау; спорттық құрал-саймандарды дұрыс қолданбау, т.б.

4. Гигиеналық және метеорологиялық жағдайлардың жайсыздығы: спорттық құрылыстардың санитарлық күйінің нашарлығы, жарықтыққа, ауа алмасуына, ауа мен судың жылылығына қойылатын гигиеналық талаптарды ескермеу, тым ыстық не тым суық кезде, жаңбыр, тұман, боран, қарлы жел тұрған кездерде жаттығу не сайысу өткізу.

5. Спортшының тәртіп ережелерін бұзуы: дәрігердің рұқсатынсыз жаттығу, ауру-сырқау кезінде толық айқпай тұрып жаттығуды бастау, дайындық топтарына дұрыс бөлмеу, т.б.

Спорттық жарақаттарға ұшырататын ішкі себептер жаттығу мен жарыс кезінде ғана болып қоймайды, олар түрліше ішкі және сыртқы әсерлерге байланысты қалыптасуы мүмкін.

Ішкі себептердің түрлері:

1. Шаршау, аса шаршау. Бұл жағдайда қимыл-қозғалыс үйлесімділігі, зейін салу, қорғаныс қасиеттері нашарлайды. Адам тым шаршағанда бұлшық еттерін дер кезінде босаңсыта алмайды да, қарама-қарсы қызмет атқаратын бұлшық еттер қызметінің реттілігі бұзылып, жаттығуларды орындау сапасы төмендейді. Бұл жағымсыз құбылыстар – орталық жүйке жүйесінің қозғыштық және өзгерткіштік қасиеттері өзгеруінің салдары.

2. Адам ағзаларының негізгі жүйелерінің қызметтік мүмкіндігінің ауру-сырқау және басқа да себептерге байланысты төмендеуі. Мысалы: үнемі жаттықпау, амалсыз үзілістерден кейінгі жаттығу реттілігін сақтамай, жеделдете машықтану, т.б.

3. Қимыл-қозғалыстың биомеханикалық құрылысын бұзу. Бұл жағдай бұлшық еттер зорыққанда, қимыл-қозғалыс дағдысын толық меңгермей тұрып күрделі жаттығуларды орындағанда туады.

4. Спортшы дайындығының төмендігі.

5. Бұлшық еттер мен қан тамырларының тартылып, құрысып қалуы.

Спорттық зақымдар көбінесе әр түрлі соққының салдарынан болады (құлау, спортшылардың бір-біріне сғылуы, т.б.). Зақымдар содай-ақ қимыл-қозғалыстың физиологиялық шектен асып кетуінен де болады. Бұндай жағдай бұлшық еттер мен сіңірлердің созылуына, узілуіне, буындардың, омыртқа жотасының зақымдануына әкеліп соғады.

Жиі кездесетін механизмдерге қимыл-қозғалыстың үйлесімсіздігі де жатады: қарама-қарсы қызмет атқаратын бұлшық еттер жұмысының ретсіздігі, бұлшық етті дер кезінде қатайта және босаңсыта алмау, т.б. Күш салып тартқанда немесе ауырлық көтергенде жаншылудан да зақымдануға болады.

Спорттық зақымдардан сақтандыру жолдары.

Спорттық зақымдардың алдын-алу үшін жан-жақты ұйымдастыру және әдістемелік шаралар қолдана білу керек. Олар спорттық зақымдардың даму мүмкіншілігін ескере отырып қолданылады: материалдық-техникалық тұрғыдан қамтамасыздықты жетілдіру, жаттығу сабақтары мен жарыстарды дұрыс ұйымдастыру, жаттықтырушылардың мамандығын арттыру, дәрігерлік бақылауды мерзімінде жүргізіп, берілген нұсқауларды мүлтіксіз орындау, дайындау барысының дидактикалық негізін сақтау, спортшының жалпы және арнайы жұмыс қаблеттіліктерін арттыру.

Ең жеңіл болмашы жарақаттардың өзінің болу себептерін талдап, оны жою- зақымданудың алдын-алудың нәтижелі жолының бірі.

Спорттық зақымдардан сақтандыру жұмысының тиімділігін арттыру үшін оны үш бағытта бірдей жүргізу керек.

Біріншісі – жаттығу барысының тиімділігі;

Екіншісі – жаттығушының қызметтік мүмкіншілігін, жұмыс қаблетін арттырып, «осал» жүйелерінің болмауын қамтамасыз ету.

Үшіншісі – жүктемеден кейін спортшының қалыпты жағдайына келуіне көмектесе білу.

Қорыта айтқанда, әр дене тәрбиесінің мұғалімі, әр жаттықтырушы спорттық жарақаттардың пайда болу себептері мен жағдайларын білуге және жедел медициналық көмек көрсетуге дайын болуға тиіс. Тек сонда ғана жаттығушыны жарақаттанудан, олардың асқынуынан сақтандыруға болады.

Әдебиеттер:

1. Ю.Телеуғалиев. Дене тәрбиесі. Оқу-әдістемелік құрал. «Жазушы» Алматы. 2016
2. Қазақша-орысша орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Дене тәрбиесі және спорт. 31т. Республикалық мемлекеттік «Рауан» баспасы. Алматы 2013
3. С.И. Қасымбекова., В.Г.Герасименко. Дене тәрбиесі оқушы жастарды сауықтыру үшін тренажерлерді пайдалану. Алматы «Мектеп» 2015

PHILOLOGICAL SCIENCES

Language, speech, speech communication

Dzharkimbekova Nazikha Karzhaubekovna- Ph.D., Associate Professor

South Kazakhstan State Medical Academy

Kazakhstan, Shymkent

IMPORTANCE OF ENGLISH TO CAREER OF DOCTOR

Abstract

Knowledge of languages — especially international English — is a need for specialists. They will have perspectives to work in abroad, help to their career , make useful acquaintances and grow professionally.

Key words: English medicine, perspectives, medical education.

Language learning begins at school, continues at the university and then at the postgraduate stage. At school, students gain everyday communication skills, get acquainted with the history of England, its traditions and customs. Students get acquainted with the phonetic, grammatical and lexical structure of the English language. Of course, mastering any foreign language is a difficult and time-consuming task, requiring a lot of time. And if in primary school students pay enough attention to the language being studied, then as they grow up and determine their future prospects, interest in the language decreases or even comes to naught. Thus, by the time of admission to the university, the level of students turns out to be completely different: from quite high to almost zero. Upon admission to a university of a non-linguistic profile, knowledge of English is not checked, students are randomly assigned to groups. Therefore, students with different levels of English proficiency are in the same group [1].

In contrast to secondary school, students at the university or academy must master the basic general scientific terms and grammatical phenomena peculiar to the field of scientific knowledge in which they specialize, familiarize themselves with the style of scientific presentation, the basic scientific concepts characteristic of the English language in this scientific field. In this way, continuity and consistency of training are observed.

Accelerated exchange of information require knowledge of the language of international communication and, in particular, its special features and the use of terminology in the medical professions. Consequently, it becomes urgently necessary to acquire reading skills and a good understanding of the medical literature in the English language for progressing to the level required for communication with colleagues from the USA, Israel and other countries known for their significant achievements in the development of medicine[2].

Why should a doctor know English? First of all, it may seem that the doctor's knowledge of English is not the key aspect in professional growth. In fact, if you aim at the constant improvement of skills and want to work in a prestigious clinic, and even more so, to cooperate with your foreign colleagues, you must know English. Let's see how the knowledge of English helps a doctor.

1. The doctor who speaks English is better aware of current trends in medicine.

Knowing English, you can freely read foreign medical journals, most of the modern books on medicine; get acquainted with publications in the English language on medical websites. And, of course, in terms of volume and relevance, such information significantly compares favorably with the information available in Kazakh or Russian.

Knowledge of the English language allows you to improve skills continuously and keep abreast of advanced diagnostic and treatment methods.

But why English? Because of the fact that scientific publications, primarily, are available for a wide range of readers just in English, and it can take a lot of time before they will be translated into Russian or Kazakh. In the scientific community, and not only, English is the language of international communication.

2. Knowing English, you can get or continue medical education abroad.

If you are only going to be a doctor, you may enter a foreign university, and proficiency in English is one of the main conditions for the implementation of your plans.

You do not need a large sum of money to study at a foreign university. There are various training programs for prospective students, so that you can study abroad without spending too much money, but without knowledge of foreign languages, it is impossible. First and foremost, we are talking about English.

If you are already a general practitioner and would like to grow professionally, it is possible to do an internship in a foreign clinic, a refresher course and advanced professional training abroad to participate in international research projects in the field of medicine. But for this, you will also need knowledge of the English language.

3. Knowledge of English will allow you to participate in medical conferences abroad. Prestigious clinics are interested in ensuring their physicians' participation in various scientific events abroad, such as conferences devoted to medical issues. Therefore, if you work in a clinic or in research institute, you have the opportunity to make a business trip abroad, but for this, you need a good knowledge of English, because such events are usually held in English.

4. Knowledge of English will allow you to work in a team with foreign specialists. Many domestic clinics cooperate with foreign medical institutions, invite foreign experts to work or carry out consultations in difficult cases, to make a diagnosis jointly or to determine the methods of treatment of patients. In addition, doctors speaking English fluently, are invited to participate in international clinical trials

5. Knowledge of English allows the doctor to have an appointment with foreign patients in private clinics. Probably, if you work in a small clinic of a small town, only your compatriots will seek your medical advice. But, for example, in a private clinic of the capital city, cooperating with insurance companies, you can have foreign patients.

If you plan to work or undertake an internship abroad, you cannot do it without knowledge of the English language.

6. To know English is prestigious. Regardless of your occupation, whether you are a doctor or another specialist, if you can speak foreign languages, you will be considered more valuable asset in any company cooperating with foreign partners or not. Knowledge of the English language says about your education, emphasizes that you are a modern, open personality, aimed at self-improvement [2].

As you can see, a doctor has many reasons to learn English. The level of English must be quite high. The doctor must be familiar with medical terminology, be able to read and fully understand even the most difficult medical texts, have listening comprehensive skills, communicate with colleagues from other countries. The doctor should speak English clearly, so that the other person can understand every word, including medical “jaw-breakers”. Of course, all the doctors know Latin, it helps avoid any confusion in medical terms, but a living language is still necessary for dialogue. Even more, you cannot talk to foreign patients using the Latin language.

Having analyzed all the above mentioned points, we came to the conclusion that the English language was very important in medicine. This is the language that connects the knowledge and achievements of different countries, makes it possible to transfer the experience, skills and knowledge. In our time, every physician should know Medical English [3].

In conclusion we can say that further professional growth to a certain extent depends on his further language improvement, which he should already be engaged in independently. Participation in international scientific conferences, writing articles in English, communicating with foreign colleagues using electronic means (e-mail, Skype, telephone, Zoom, Youtube.), reading scientific publications in English on the Internet - all this should contribute to maintaining language competence at the proper level.

The list of literature:

1. Kolobaev V.K. Scientific review. Pedagogical sciences. – 2018. – № 6 – P. 20
2. «English in Medicine: A Course in Communication Skills»: Glendinning Eric H., Holmstrom Beverly. 2020
3. Skyeng: <https://skyeng.ru/articles/medicinskij-anglijskij/>

Жұмахан А., Акатаева Ш.Б.

Қазтұтынуодағы Қарағанды Университеті

Қазақстан, Қарағанды қ.

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІ

Орта ғасыр түркі шешендігіне қыпшақ тілінің ескерткіші қыпшақтар өмірін суреттейтін «Мұхаббат нама» поэмасын жатқызамыз. Авторы – Хорезми. Хорезми – көшпелі түркілер ортасында туып-өскен XIV ғасыр перзенті. Оның Хорезми аталуы да қыпшақтар мемлекетінің сол кездегі орталығы Хорезм қаласын мекен етуінен. Поэманың негізгі кейіпкері – Мұхаммед Хожабек-Құтлұғ Темірдің інісі. Құтлұғ Темір – (Қ.Салғариннің айтуынша) Алтын Орданың ханы Тоқтамысты өлтіріп, сарай тағына Едіге би отырғызған Алтын Орданың билеушісі. Мұхаммед Хожабек те 1349-1356 жылдары билік құрған, музыка, поэзияны қадірлеген, өзі ақын болған. Дастанның ұйғыр және араб әрпімен жазылған екі нұсқасы бар. Араб әрпіндегі нұсқасы Британия музейінде сақталған. Зерттеушілердің дені, мысалы В.В.Бартольд «Мұхаббат наманы» алтынордалық кітаптар тобына қосады. Плано Карпинидің айтуынша да, Сырдария бойын сол кезде қоныстанған тайпалар бір ғана қыпшақ тілінде сөйлеген және Алтынорда әмірлері ұйғыр жазуын пайдаланған. С.Аманжолов та «Мұхаббат наманы» оғыз-қыпшақтардың әдеби тіл дәуіріне жататын шығарма деп қарайды. Тарихи еңбектерде Алтын Орда дәуірінің ресми тілі қыпшақ тілі болғандығы айтылады.

Дастанның тілін зерттеген ғалымдардың ішіпде А.М.Щербак дастанның тілі ұйғыр тіл нормасына жатпайтынын, қазақ тілінің нормасына дәл келетінін айтқан еді. Р.Бердібаев өзінің «Жазба мұралар» атты зерттеуінде «Мұхаббат наманы», «Құтадғу білік», «Бабыр нама», «Оғыз намалармен» салыстыра келіп, «тілдік қоры, үйлесімі, үлгісі жағынан қазіргі қазақ тіліне жақындау екені күмәнсіз» деп табады. Оның үстіне, жырдағы ру аттары мен адам есімдері де (Қамбар ұғлы, Жәнібек хан, Мұхамед Қожабек, Қоңырат руы) қазақ тілінде бар атаулар Олай болса, бұл қыпшақ тілінің ескерткіші деуге келеді. Поэманың мазмұны терең, тілі бай. Әдебиетшілердің зерттеуінше 11 буынды екі жолды лирикалық өлең шумақтарынан құрылған.

Дастан мазмұны сұрақ, жауап ретінде баяндалған. Онда адамгершілік, ізгі ниеттер дәріптеліп, әділетке, тәубешілдікке, қанағатшылдыққа үндейді. Шах, сұлтан болғандардан рақымшылдық талап етіледі. Мұхамед Қожабекке арналған сөзінде оған жомарт, ақылды, жауға аш бөрідей тиетін арыстан бол, халыққа мейірімді, кең пейілді бол деп тілейді. Автор дастанда сыйластық, достық, махаббатты жырлайды: «махаббаттан мың түрлі сыр туындайды», «махаббат – қашып құтыла алмайтын қайғы», «махаббаттан өмір туындайды» т.б.

XIII ғасырдағы көне мұраларды сөз еткенде “Монғолдың құпия шежіресі”, “Алтын шежіре” сияқты көркем шежірелерді назардан тыс қалдыра алмаймыз.

Көне мұралардағы осынау құндылықтарды барынша жинақтаған, бір жүйеге түсірген тілші, ғалым Ә.Құрышжанов "Құпия шежірені" түркі-монғол халықтарының XIII-XIV ғасырлардағы тарих, тіл, әдебиетіне қатысты мұра деп тауып, тұңғыш рет ондағы мақал-мәтелдерді "Сөз атасы" жинағына енгізгендігін ерекше атап айтқан жөн.

Сондай-ақ, ғалым "Құпия шежіремен" мазмұндас, желілес "Алтын шежірені" де жоғары бағалай келіп: "Мұнда өткен уақыттардан (қазіргі кезде) белгілі болып жүрген түркі тайпалары аталады, сондықтан осы кітапшада көрсетілген мақал-мәтелдердің оларға да қатысы болу керек деп ойлаймыз. Мысалы: барлас, башқұр, булғар, жалайыр, қаңлы, қарлұқ, керейіт (керей), қият, қыпшақ, қырғыз, маңғыт (маңғытай), найман, татар, төлеңгіт, ұйғыр, үйсін, қоңырат" [1, 217], - деген ой айтады.

Неғұрлым адамзат тарихының тұңғығына енген сайын жалпы ұқсастықтардың молая түсетіндігі секілді, XIII ғасырдағы, тіптен одан да арғы кезеңдердегі бір мемлекеттік құрылымдағы этностардың мәдениетінде де ортақтастықтардың орын алуы - табиғи құбылыс. Десек те, ондай құндылықтардың кейіннен жеке ұлыс ретінде қалыптасқан халықтар мәдениетінде әр түрлі деңгейде көрінгендігі жасырын емес. Қайсыбір халықтар түпкі негізден мүлде қол үзсе, келесі біреулері негізгі ұстын етіп жалғастырған. Оған саяси-әлеуметтік, тарихи даму факторларының әсері де аз тимеген. Мәселеге осы қырынан келгенде, "Құпия шежіренің" айтары көп. Ендеше, төмендегі мақал-мәтелдердің шешен сөйлеудегі маңызы зор.

Дененің басы болғаны жақсы,
Тонның жағасы болғаны жақсы [2, 34].

Ер бала елін сүйер,
Қыз бала қырмызыны сүйер [2, 18].
Көп сұратып берсе – қадірлі болар,
Аз сұратып берсе – қадірсіз болар [2, 73].

Шын дос жол ортада қалмас болар [2, 15].

Көп адам – күшті,
Көк иірім су – қауіпті [2, 89].

Көпшілік – халық. Ал халықтан ұлы күш жоқ екендігін қазақ мақалдары да "Көп – қорқытады, терең – батырады" деп түйіп айтқан. Сөзбе сөз аударма

мақалдардың айтар ойы мен мағына бірлігін дәлелдеп жатуды қажет етпейді. Бұдан басқа да "Құпия шежіренің" бізге жетпеген түпнұсқасында болуы мүмкін, бірақ, қарастырылып отырған "шежіреде" жоқ "Алтын шежіреде" кездесетін мақалдар мен мәтелдерді де атап өтуді жөн санадық.

Олар: "Суда белгі, аспанда із жоқ", "Көп халық ыдыраса, аз халыққа жем болады", "Құрбан болғанды қошеметпен шығарады, қайта бұзылғанды қарумен шығарады", "Жақын жұрт көп қой, бірақ өз ойыңнан жақыны жоқ", "Астарлы шапан тоңдырмас, үш өрім жіп үзілмес", "Ескі шапан қанша жыртылса да, қараған баулауға жарайды", "Төбе би төрде өледі, ит ошақтың басында өледі" т.б.

Шыңғыс қаған ел тізгінін өгедей ұстауға лайық деп тауып, сөйле дегенде:

Қаған әкем рұқсат етіп, сөйле дегенде не айтарымды білмей тұрмын. Іштей алмаймын деп қайтіп айтамын. Істеуге тырысайын. Тек ұрпақтарым, немерешөберелерім:

Шөпке ораса,
Сиыр жемес,
Майға ораса,
Ит жемес,
Тышқан тұр ғой,
Бұланға тигізбес
болып жүрмегей.

Мен бұдан басқа не демекпін" [2, 181], - дейді.

Шешендікпен астасқан астарлы жауап, ертеңгі ұрпағының азып-тозуына алаңдайды. Риторикалық сұрақ түрінде айтылған шешендік толғаным жауап беріп жатуды қажет етпейді. Дегенмен, өгедей кейінгі ұрпағын алға тарта отырып, ел билігінің жолы – үлкендікі екенін ишаралап жеткізеді. Бұл толғаным Шыңғыс қаған заманында айтылса да, Абылай хан тұсында да өзектілік сипатын жоймай, оның кейінгі ұрпағына бағышталған. Демек, ұрпақтан ұрпаққа жалғасқан ұлағатты сөз асыл ұрпақты азғындаудан сақтап, тектілікті еске салып отырған.

«Қайранда қалған шортандай, жағада қалған шала жансар сазандай» Темүжіннің жалғыз емес екендігін, әкесі өлсе де, қасында елі-жұрты бар екенін, енді елді біріктіріп, әскерді нығайту міндеті тұрғанын әсерлі, қуатты сөздердің күшімен жеткізіп, жұбатады. Осы жолдарды қуатты етіп тұрған эпитетті теңеулер ғана емес, анафоралы, эпифоралы қайталаулар, бұйрық мәнін беретін тұлғалар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Құрышжанов Ә. Ескі түркі жазба ескерткіштері –Алматы: Қайнар, 2001. - 460 б.
- 2 Моңғолдың құпия шежіресі (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі)

/Монғолшадан аударған: Сұлтанияұлы М. –Алматы: өнер, 1998. -186 б.

3 Негимов С. Шешендік өнер. –Алматы: Ана тілі, 1997. -250 б.

4 Дүйсенәлиев Д. Қазақ халқының Ресей отаршылдығына қарсы Кенесары Қасымұлы бастаған 1837-1847 жылдардағы ұлт азаттық қозғалысы //Қазақ тарихы. –Алматы: Жалын, 1997. -480 б.

5 Лувсанданзан. Алтын шежіре (Шыңғыс хан қағанатының, көне түркі-монғол тайпаларының тарихы) /Монғол тілінен аударған: Мауқараұлы –Алматы: өнер, 1998 –224 б.

Соляник В. І.

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ РЕТРОСПЕКЦІЇ У ТВОРАХ У.С.МОЕМА

Категорія ретроспекції розглядається у сфері тимчасових і просторових понять і їхньої реалізації в мові. По суті ретроспекція є формою дисконтинууму. Вона – «перепочинок» у бігу лінійного розгортання тексту. Через дану категорію здійснюється той процес, без якого неможливе осмислення відбуваючихся дій. Саме ретроспекція лежить в основі створення емпіричного тезауруса реципієнта, завдяки якому він може проникнути в «зв'язок часів».

У більшості текстів творів У.С. Моема ретроспекція проявляється імпліцитно. Вона заснована на здатності нашої пам'яті втримувати раніше повідомлене й зчіплювати його з повідомлюваним у даному відрізку оповідання. Саме ця імпліцитність ретроспекції представляє великий простір уяві читача про «ступені минулості».

Актуальність теми обумовлена необхідністю всебічного лінгвістичного аналізу категорій тексту, виявлення їх специфічних ознак. Ряд проблем, які лежать в основі дослідження, носять універсальний характер і становлять інтерес для вивчення стилю художньої літератури в цілому. До таких проблем, зокрема, відносяться проблеми мотивації ретроспекції.

Введення нової змістовно-фактуальної інформації й повернення до вже виконавшим свою інформаційну функцію відрізка тексту передбачає певний відбір мовних засобів, що полегшує сприйняття ретроспективної інформації. У роботі виділяються лексико-граматичні індикатори, які підрозділяються на прямі й непрямі [2, с.165].

Прямі, над фазових виражені індикатори безпосередньо вводять ретроспекцію. Непрямі індикатори можуть бути виявлені тільки в результаті аналізу лексико-семантичних зв'язків дистанційно розташованих відрізків

тексту. Прямі індикатори формують над фазових ретроспекцію; непрямі-імплицитну.

Прямі лексичні індикатори можна згрупувати в такий спосіб:

- прислівники «*ago*», «*before*», «*earlier*», семантично співвіднесені з категорією ретроспекції;
- слова і вислови, об'єднанні значенням «*пам'ять*», «*пам'ятати*»;
- займенники-вказники “*that*”, “*those*” у поєднанні з посилювачами “*very*, *particular*” тощо.

Категоріальне поняття ретроспективності не ототожнюється з використанням певних граматичних форм. Сама по собі граматична форма виявляється недостатньою для того, щоб здійснити часове зрушення.

Одним з провідних прийомів формування імплицитної ретроспекції є повтор. Система лексичних і семантичних повторів сприяє переакцентуації раніше представленої інформації. Переакцентування пов'язане з визначенням характеру співвідношення змістовно-концептуальної (ЗКІ) і змістовно-фактуальної (ЗФІ) інформації у двох типах ретроспекції (композиційно-текстової й відсильної).

В текстах творі У.С. Моема можна виділити наступні види взаємодії змістовно-концептуальної й змістовно-фактуальної інформації при формуванні категорії ретроспекції шляхом повтору:

1) система повторів, що формують категорію ретроспекції, істотно не впливає на змістовно-фактуальну інформацію, але змінює змістовно-концептуальну інформацію;

2) система повторів змінює змістовно-фактуальну інформацію й змістовно-концептуальну інформацію;

3) система повторів істотно не змінює ні змістовно-фактуальну інформацію, ні змістовно-концептуальну інформацію.

Результати дослідження характеру переакцентуації й аналіз кількісних параметрів ретроспективних відрізків тексту твору У.С. Моема «На віллі» дозволили диференціювати стислу й розгорнуту ретроспекцію. У першому

випадку ретроспекція не виходить за межі речення, вона формується окремим словом або словосполученням, наприклад:

After two years at the front and a wound that had taken longer to heal than it should, he was glad to settle down quietly at Riviera for twelve months at least, and he felt already better for the journey... «We can take a house on the Rivera. I always wanted a boat of my own» [1, p.23].

Розгорнута ретроспекція не обмежується рамками одного речення. Нижня границя розгорнутої ретроспекції — одна сверхфазова єдність, верхню границю важко визначити, тому що ретроспективна частина може включати у себе трохи над-фазових єдностей, абзац або кілька абзаців.

Ретроспекція перетинається з інтроспекцією, але не збігається повністю. Основними критеріями, що дозволяють розмежувати інтроспекцію та ретроспекцію є: облік плану подій та облік просторового параметра, тобто розгляд того простору, в якому відбувається дія. Якщо має місце фіксація реального фізичного простору, у якому деякі події, що відбувалися у минулому, відбуваються чи можливо будуть відбуватися у майбутньому, такі контексти можуть бути віднесені до прояву текстової ретроспекції. Якщо ж оцінюється можливість чи бажаність майбутніх подій, майбутнє чи минуле, емоційний стан персонажа чи оцінка минулих подій, це не лише проспекція чи ретроспекція, а водночас і інтроспекція.

Література:

1. Моем У.С. На віллі.— Київська обласна організація товариства «Знання» УКСП «Кобза», 1995. — 80с. ISBN 5-7770-0646-9/
2. Разінкіна Н.М. Стилїстика англїйської наукової мови. — М.: Наука, 1972. — 304с.
3. Соляник В.І. Лексичні особливості відображення концепту ПРИРОДА в мовній картині світу Джека Лондона. — Materials of the XVIII International Scientific and Practical Conference “Science and Civilization - 2022”/ Vol.1. Science and Education Ltd. — Sheffield, 2022.— pp. 82-84. ISSN 2312-2773/

PHYSICS

Theoretical physics.

**Өскемен қаласы С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан Университеті
«Психология және педагогикалық коррекция»
кафедрасының сениор-лекторы, магистрі Матаева Б.Ү.
«Қолданбалы физика» мамандығының 1 курс студенті Нургазиева А.**

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҒЫЛЫМДАР

ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ МЕН САЛАЛАРЫ

Психологияның қазіргі даму кезеңінде әртүрлі ғылымдармен байланысы берік және табиғи болып байланысады, оның ішінде: философия, тарих, педагогика, медицина, әлеуметтану, экономика, биология, химия, физика және т. б. Бұл байланыстар, бір жағынан, психологияның адам психикасын, оның шығу тегі мен адамдардың өмірі мен қызметіндегі рөлін түсінуге әдіснамалық және теориялық тұрғыдан тереңірек қарау мүмкіндігін білдіреді. Екінші жағынан, психология- психикалық құбылыстар мен процестердің жүру жағдайлары мен ерекшеліктерін зерттей отырып, жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдарына объективті шындықтың заңдылықтарын дәлірек түсіндіруге, әлеуметтік және басқа құбылыстар мен процестердің себептілігін нақтылауға ықпал етеді. Қазір кезеңдегі психология — бұл өте ескі көзі және өте жас ғылым. Мың жылдық тарихы болғанымен, ол әлі де болашақта да қолданысқа ие. Ежелгі грек тілінен аудармада пән атауының өзі «психика» — жан, «логос» — ғылым, оқыту, яғни «жан туралы ғылым» дегенді білдіреді. Психология ғылым ретінде оны басқа ғылыми пәндерден ерекшелейтін ерекше қасиеттерге ие.

Психологияны дәлелденген білім жүйесі ретінде білетіндер аз, көбінесе тек онымен арнайы айналысатындар, ғылыми және практикалық мәселелерді біледі. Сонымен бірге, өмір құбылыстарының жүйесі ретінде психология әр адамға таныс. Осы негізде өзінің сезімдері, бейнелері, идеялары, есте сақтау, ойлау, сөйлеу, ерік, қиял, қызығушылықтар, мотивтер, қажеттіліктер, эмоциялар, сезімдер және тағы басқалар түрінде ұсынылған. Біз

негізгі психикалық құбылыстарды өзімізден тікелей анықтай аламыз және жанама түрде басқа адамдардан байқай аламыз. Психологияның зерттеу нәтижесі, ең алдымен, көптеген субъективті құбылыстарды қамтитын адамдар мен жануарлардың психикасы. Сезім мен қабылдау, зейін мен есте сақтау, қиял, ойлау және сөйлеу сияқты кейбіреулердің көмегімен адам әлемді танып біледі. Сондықтан оларды көбінесе танымдық процестер деп атайды. Басқа құбылыстар оның адамдармен қарым-қатынасын реттейді, оның әрекеттері мен қылықтарын тікелей басқарады. Оларды тұлғаның психикалық қасиеттері мен күйлері деп атайды (оларға қажеттіліктер, мотивтер, мақсаттар, қызығушылықтар, ерік, сезімдер мен эмоциялар, бейімділіктер мен қабілеттер, білім мен сана жатады). Сонымен қатар, психология адамның қарым-қатынасы мен мінез-құлқын, олардың психикалық құбылыстарға тәуелділігін және өз кезегінде психикалық құбылыстардың қалыптасуы мен дамуының оларға тәуелділігін зерттейді.

Қазіргі кезде психология- өте кең таралған ғылымдар жүйесі. Бұл салыстырмалы түрде дербес дамып келе жатқан ғылыми зерттеу салалары болып табылады. Оларды өз кезегінде іргелі және қолданбалы, жалпы және арнайы деп бөлуге болады. Біз психологияның кейбір салаларын ғана атаймыз: жалпы, әлеуметтік, педагогикалық, медициналық, жастық, құқықтық, генетикалық, әскери, инженерлік, дифференциалды, психофизиология, психодиагностика, патопсихология, психотерапия, басқару психологиясы, еңбек психологиясы және т.б. Психология ғылымы- жыл сайын қоғамға көбірек назар аударады, әр түрлі жастағы адамдарға, әлеуметтік мәртебесіне, біліміне қызығушылық тудырады. Психологиялық білімнің негіздері әр адамға өзінің күнделікті өмірінде және іс-әрекетінде қажет. Бұл психологияның қоғам дамуындағы гуманистік бағытты қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаруға шақырылатындығын анықтайды және бұл қалыптасудың әр түрлі кезеңдеріндегі тәжірибенің әр түрлі салаларымен байланысты жоғары дәрежеге жеткен ғылыми пәндер жүйесі. Қазіргі заманғы психологияның қызықты және өте жаңа салалары экономикалық психология, экологиялық психология, жарнама психологиясы, тарихи психология, сауда психологиясы және т. б. жатады. Жалпы, психология әр түрлі бағытта қарқынды дамып келеді. Қарым-қатынас және әлеуметтік өзара әрекеттесу, еңбек қызметі, білім беру, тәрбиелеу, денсаулық сақтау салаларына қатысты психологиялық білімдерді мамандандыру процесі жүреді. Адам үшін оң нәтиже алу үшін психологиялық әсер ету әдістері жасалуда. Жан мен руханиятты

зерттеу оларды екінші деңгейге ысырғанымен, қазіргі кезеңде жалғастыруда. Бүгінде руханият ұғымы мистикалық немесе жай бейнелі көрініс емес сияқты. Оған өмірдің мәні, ар-ождан, жоғары адамгершілік құндылықтар мен сезімдер, идеялар, сенімдер кіреді. Сондықтан руханилықты басқа психикалық құбылыстар сияқты психологиялық әдістерді қолдана отырып зерттеуге болады.

Психология салаларын жіктеудің негізгі принципі деп әрекеттегі психиканың даму принципін айтады. Сондықтан психология салаларын жіктеудің негізі ретінде адамның іс-әрекетінің сан алуан түрлерін пайдаланады. Осының негізінде психологияның төмендегідей салалары бөлініп шығады:

Еңбек психологиясы адамның еңбек ету әрекетінің психологиялық ерекшеліктерін, еңбекті ғылыми тұрғыда ұйымдастырудың психологиялық аспектілерін зерттейді

Педагогикалық психология адамға білім және тәрбие берудің психологиялық заңдылықтарын зерттейді. Ол оқушылардың ақыл-ойы мен ойлау жүйесін, дағдыларын қалыптастырудың, олардың оқу материалдарын меңгеруі мен ұстаз-шәкірт арасындағы өзара қарым-қатынастарды реттеудің түйінді мәселелерін қарастырады.

Медициналық психология дәрігердің іс-әрекетінің және аурудың мінез-құлқының аспектілерін зерттейді.

Заң психологиясы құқыққа қатысты мәселелерді реттеу және оларды тәжірибе жүзінде қолданудың психологиялық мәселелерін зерттейді. Бұл сала сот психологиясы, қылмыс психологиясы, еңбекпен түзету психологиясы деп аталатын тармақтардан құралады.

Әскери психологиясы, әскери әрекеттер кезіндегі адамның мінез-құлқын, басшылар мен олардың қарамағындағылар арасындағы қатынастардың психологиялық жақтарын, әскери азаматтардың отаншылдық қасиеттерін қалыптастыру, психологиялық насихаттың және кері насихаттың тәсілдерін және т.б. мәселелерді зерттейді.

Спорт психологиясы спортшылардың іс-әрекетіндегі психологиялық ерекшеліктерін қарастырады. Спорт жетекшілері мен бағынушылардың өзара қарым-қатынасын, оларды даярлаудың жағдайын, құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілуін, психологиялық даярлығын іздестіре келе, оларды жаттықтыру және күш-қаутын жинақтау деңгейін, жарыстарды ұйымдастыру,

өткізу мәселелерінің психологиялық факторларын зерттейді. **Даму психологиясы**, әр адамның жасына байланысты психикалық заңдылықтарын, ерекшеліктерін, тұлғаның психологиялық қасиеттерін және әртүрлі психикалық үрдістердің онтогенезін зерттейді. Осы сала оқыту мен ақыл-ойдың дамуын және олардың өзара байланысы мен іргелі мәселелерін зерттеп, оқыту ісіндегі адамның ақыл-ойын, сана-сезімін жетілдірудің тиімді жолдарын түрлі әдістер арқылы өрістетуге болады деген мәселелерді қарастырады.

Арнайы психология. Бұл адам дамуының бірқалыпты даму жолынан ауытқуын, ми ауруына шалдыққандардың психикалық күйзелістері мен осы саладағы әр қилы аурулардың себептерін қарастырады.

Әлеуметтік психология адам мен қоғам арасындағы қатынас мәселелерімен айналысады. Бұл сала адамдардың белгілі бір негізде ұйымдасқан топтары мен кездейсоқ топтары арасындағы өзара қарым-қатынастағы психологиялық құбылыстардың сырын зерттейді.

Басқару психологиясы адам әрекетін тиімді түрде ұйымдастыру, басшылық ету ретінде қарастырылып, ұйымдастырудың белгілі бір мақсатын шешуге бағытталады.

Көркем, әдебиет пен ғылыми-шығармашылыққа қатысты психология. Соңғы кездерде зерттеле бастаған сала. Бұл сала бойынша әсемдікті қабылдау және оның адам жан дүниесін байытуға ықпал ету факторлары туралы мәселелер қарастырылады.

Әдебиеттер:

Маклаков А. Г. Общая психология. — 122–139 бб.

Аверин В. А. Психология личности. — 156–234 бб.3

Виллюнас В.К. Психология эмоциональных явлений. М.: Изд-во МГУ, 1976. 40-60б.

HISTORY

General history

А.Баербекова

*Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ.,
Қазақстан
магистр, аға оқытушы*

М.Нұртазин

*Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды қ.,
Қазақстан
«халықаралық қатынастар» мамандығының I курс студенті*

ТӨҢКЕРІСКЕ ДЕЙІНГІ ЗАҢ ҰҒЫМДАРЫН БІЛДІРЕТІН СӨЗДЕР

XIX ғасырдың екінші жартысында «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті», «Айқап», «Қазақ», «Искра», «Новая жизнь» газеті, «Орал» газеті, «Трудовая жизнь» журналы, «Степная жизнь» газеті, «Қазақстан» газеті, «Садақ» атты қолжазба журнал, «Ешім даласы» газеттері мен журналдар шығып тұрды. Әсіресе, «ТУГ», «ДУГ», «Айқап», «Қазақ» газет-журналдарының 1917 жылғы төңкеріске дейінгі Қазақстанның мәдениетін, тарихын, экономикасын, әдебиеті мен тілін зерттеуде маңызы зор болды. Төңкеріске дейінгі мерзімді баспасөз материалдарын зерттеуші – ғалым Ү.Субханбердина «Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар» атты мазмұндалған библиографиялық көрсеткішінің кіріспе сөзінде былай дейді: «Ол газет-журналдарда басылған материалдар тарихи деректерге, архив нұсқаларына қосымша болумен қатар, оларды толықтырып, қазақ елінің революцияға дейінгі тарихынан, шаруашылық жайларынан, саяси, мәдени өмірінен көптеген мағлұматтар береді, бұлар ғылыми салыстыруға жарайтын, тарихи-әдебиеттік зерттеуді керек ететін соны материалдар болып табылады»[1,3].

Алғашқы қазақ газеттері мен журналдары – «ТУГ», «ДУГ», «Айқап», «Қазақ» қазақ әдеби тілінің қалыптасуы мен оның одан әрі дамуна өзіндік үлес қосқан, жаңа тілдік қолданыстардың айналымға еніп, тұрақталып, нормалануында үлкен рөл атқарған тілдік нұсқалар. Аталған алғашқы газет-журналдардың шығуы, олардың қазақ баспасөзі қалыптасуындағы орны, рөлі

туралы Ү.Субханбердина, Б.Кенжебаев, Н.Қаралиева, Б.Әбілқасымов, Х.Бекхожин, Б. Момынова, С. Сапина т.б. ғалымдардың еңбектерінде сөз болады.

1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ тіліндегі заңдық, праволық ұғымдар, көбінесе алғашқы газет-журналдардағы бұйрық, жарлық, шағым хаттарда, арыз хаттарда көптеп кездеседі.

Заң терминдерінің түрлі жасалу жолдары бар. Бірқатар терминдер жалпытүркілік негізде жасалған болса, енді біреулері қазақ тілінің жалпыхалықтық төл лексикасының негізінде, ал бірсыпырасы басқа тілден ауысқан кірме сөздердің терминдік қызмет атқарып қалыптасуынан пайда болған. Әкімгершілік ұғымды білдіретін «хан», «тархан», «бек» сөздері көне түркі дәуірінен белгілі. Ал «жала», «күн», «айғақ» тәрізді қылмыстық құқыққа қатысты сөздер – байырғы қазақ тілінде бар атаулар. «Адвокат», «куә», «шара», «айып» сөздері – арап-парсы, орыс тілдерінен енген кірме сөздер болып табылады.

Алғашқы газеттер мен журналдарда «төре», «ұлық», «куғыншы», «жөкшы», «кесу», «жауапкер», «іс», «қорғаушы», «кепілге алу», «куә», «куәгер», «ықтияр» (құқық), «жаза», «билік» (решение), «низам» (заң), «ағару» (оправдание), «мойнына алу» (признание) т.б. терминдер құқықтық ұғымдардың атауы ретінде кең қолданылған.

«ТУГ»-та мынадай сөйлемдер кездеседі:

«Осы телеграф сым темірді жорта бұзғаны үшін айыпты адам Сібірге айдалып кетеді», «... айып оларда емес, қазіргі күндегі қазақтың қалыбында айып» сөйлемдер кездеседі [2,159].

«Айып» сөзі абстракт ұғым атауын білдіреді. Айыбы жоқ, айыбын мойнына алу, айыбын бетіне басты, айыбын жуды деген сияқты тіркестерде келеді. Ал «Жеті жарғыда» айып тартатын жазаның, яғни анық ұғымның атауы. Айып осы күнгі штраф терминімен бара-бар болғанымен, қалыптасу жолында «жаза», «төлеу» деген мағыналарды да қамтыған.

«Дау» термині де біраз ғасырлардың жемісі: дау-шар, дау төрт бұрышты, қалшен екі ұшты, дау сабасты (дауға түсті), дау-жанжал, дау айтты деген тіркестер бар. «ТУГ» газетінде: «Сырдария облысының облысқой мекемесінде судьяның қылған ісіне разы болмай қайтадан арыз берген үшін сөз алатұғын

даулар». «Дау» сөзі көптік жалғауда тұр [2,432]. Сонымен қатар, алғашқы газет-журналдарда –қар, -кер, -гер, -кес тәрізді жұрнақтар актив қолданылған. Мысалы, Түркістан генерал-губернаторынан шыққан бұйрықта: «Онан соң облыс мекемесі бәлен күнде осы іс тіркеліп сұралады деп, даугер мен жауапкер келсін деп шақыртады...»[2,540].

Сөйлемде «дау» сөзі –гер жұрнағын, ал «жауапкер» сөзі - кер жұрнағын қабылдап тұр. «Даугер» сөзі орыс тіліндегі «истец» сөзінің баламасы, «жауапкер» сөзі «ответчик» сөзінің баламасы.

XIX ғасырда бірнеше болыстың билері «билер сиезі» дегенді құрып, болысаралық, руаралық істерді де қарайтын болды. Осыған байланысты билер сиезі, шербішнай сиезі (чрезвычайный) деген сөз терминдері пайда болды.

1731 жылы 19 ақпанда император Анна Ивановна Әбілхайыр ханға және бүкіл қазақ халқына олардың Ресей қол астына ерікті түрде қабылданғаны туралы грамотаға қол қойып, Кіші жүз, одан соң Орта жүз бен Ұлы жүз Ресей құрамына енді. Патша өкіметі қазақтың әдет-ғұрып заңдарына өзгерістер енгізді.

Осыған орай үш түрлі заң атауы қолданылды. Билер сотын бұрынғыша – «заң» терминімен атап, бұрын синоним ретінде қолданылып жүрген әдет-ғұрып, жол сөздері терминдік мағына алған жоқ. Мұсылман хұқы – шарифат деп аталады да, хұқ сөзі қазақтың өз заңына да, орыстың империялық сотына да шатастырылмай қолданылды. Орыс өкіметінің әкелген жаңалығын сол күйінде – «закон» деп атады. Бұлай аталу себебі орыс империясы хұқының атын өзге екі заңнан айырып атау тенденциясы болуы керек.

Заң – закон сөзін орыстың заңы деген тәрізді эпитетпен атау болған. Сөйтіп, XIX ғасырда «закон» сөзі нормаға айнала бастады.

Алғашқы қазақ газеттерінде «заң» термині «заң», «низам», «закон», «зәкүн», «закун» деп әр түрлі беріліп отырған. Мысалы: «*Закон* бойынша апиын ауруларға дәрі қылып беретұғын жерде сатылады» [2, 37], «Егерім, бұл жұртқа келген соң дұнғандардан бір бұзық іс шықса, орыс *закуні*мен тергеліп сұрасын деп» [2,377], «...кейбіреуінен пара жеп, *зәкүн* үйретіп, аяғында бейшаралардың қылған арыздарын байға жақ болып жоқ қылып, бұзып жібереді» [2,421], «*Заңға* сыймайтұғын жаман кәсіпке араласпасқа жақсы себеп болар деп жазыпты», [2,198], «Оның үшін Дала уалаятының *низамы* қайта тексерілгенде мүмкін болса

өсімқорлардың тергеуі Түркістандағыдай орыс судьясының қолына келгені жақсы болар еді» [4,461].

«Іс» сөзі XIX ғасырда дело деген заң терминінен калька арқылы аударылған. Істі болды, қылмыс жасап айыпталды деген сияқты сөздер шықты.

«Қапал оязының қол астындағы полковник Тезек Абылайхан баласының алдында қосшы болып жүрген Наманген қаласының Бабажан Пайзибай баласы Қапал оязының судьясына бір *іс* бойынша жауапқа керек екен» [2,161].

«Куә», «айғақ» сөздері, қазақ сөздерінің қорында бұрыннан бар болса, империялық соттың келуімен бірге терминдік мәнге ие болды. Әдет-ғұрып заңы куә, айғақ дегенге көңіл бөлсе де терминдік мағына алмаған. Куә - болған істің ақиқатын растаушы, шындыққа айғақ болушы деген мағынада жұмсалады.

«Бұл нышан би «бұл істі мен қылғаным жоқ» деп, танса да көп кісі *айғақ* болып, мойнына салып беріпті» [2,328], «Дауы бар адам *куәсін* жә әлгі уәделі күнге алып келсе керек» [2,351].

«Сот» сөзі XIX ғасырдың басында «тритай суд» деген тіркесте жалпы билік атауы мағынасында жұмсалса, соңында ол белгілі әкімшілік орны мағынасында орныға түсті. Сот заң ісімен айналысатын мекеме де, ал судья іс жүргізуші адам болып қалыптасты.

«Алматы қаласының *судьясы* Аристов Жетісу облысының уаеннай губернатордың памощнигі болды» [2,533], «Шымкент оязының *сотының* памощнигі сұлтан Ахмет Кенесары баласына император патша қазіреті Анна деген орденнің үшінші дәрежесіне беріпті» [2,484]. Бір бұйрықта «сот» сөзі «судья» және «судия» деп екі түрлі қолданылған.

Алғашқы баспасөз беттерінде «жан алу», «жан беру» сөздері жиі қолданылған. Бұл тіркестер туралы алғашқы газеттер тілін зерттеуші С.Сапина кандидаттық диссертациясында: «Газет тілінде сот саласына қатысты актив қолданылатын тіркес - жан беру. Қазақтың әдет-ғұрып правосы бойынша егер би екі жақты бірдей тындап, өздігінен билік шығарарлық шешімге келе алмаса, істі жанмен шешуге мәжбүр болады, яғни жауапкердің ақтығына оның жақын туысы ант етуі, яғни «жан беруі» тиіс, жауапкердің ақтығына көзі жетпесе, өтірік жан бере алмайды, бас тартады, ол қылмысты мойындағанмен пара-пар. ТУГ-гі материалдар бойынша жан беру тіркесі жан алу, жан түсу тіркестерімен бірге «ант беру, ант алу» мағынасын берген. «Орыс законы бойынша куәдан сөз

сұрардың алдында жан бергізеді не сұрасам да расын айтасың деп... Судиа жан алмай жауап сұрай алмайды» [5,86-87] деген мәлімет беріледі.

Парсы тілінен енген сөздердің бір тобы туынды сөздер болып табылады. Олар төмендегі жұрнақ арқылы жасалған.

қар – осы шақтағы етістік «каридан» деген сөздің түбірінен жасалған. «Себу, егу» деген мағынада қолданылады. Хорезмидің «Махаббатнамасында»: «Айытқыл ән сөзи йалған жафакар», - деген сөйлем кездеседі [3,135]. Бұл сөйлемде «жафакар» сөзі «жапа келтіруші», «жәбір әкелуші» деген мағынада тұр. ТУГ-та «күнәкер» деген сөз кездеседі: «Егерім орысқа қарған орыс жұртына законнан қашып жүрген күнәкер адамнан болса, Хизаның бастығы оларды ұстап, жақындағы орыс бастығына берсе керек» [2,174].

Абай шығармаларындағы араб, парсы сөздерінің қолданылу ерекшелігін зерттеген ғалым Ж.Есеналиева: «Абай тілінде бұлардан басқа да көптеген біріккен сөздер кездеседі. Мәселен, пайғамбар, перизат, надан, қошамет, жәдігөй, жеке, ораза, дәрігер, даугер, күнәкер т.б. сөздердің бәрі де екі сөздің қосындысы», - дей келе: «Абай тілінде кездесетін біріккен сөздердің көбісі – парсы сөздерінің қосындысы мұның өзі Абайдың парсы тілінің сөз жасау жолдарын жақсы білгенін көрсетеді [3,124].

Сонымен, жоғарыда келтірілген сөздер – түгелімен біріккен, кейбірі кіріскен сөздер. Намазшам, адамзат, күнәкер, дауер сияқты сөздердің екі компоненті де айқын көрініп тұрғанын байқауға болады. Алайда кейбір біріккен сөздердің жекелеген компоненттері бұл сөздер сияқты айқын көрініп тұрған жоқ. Олар сабаз, абырой, надан, шыбық, даугер тәрізді болып бірімен бірі мейлінше жымдасып, жігін білдірмей кеткен [3,124]. ТУГ-та «күнәкер» формасында кездесе, ғалым Ж. Есеналиеваның айтуынша, Абай шығармаларында бұл сөз «күнәкәр» түрінде кездеседі. Яғни бір жұранқтың (кер және кәр) 2 варианты болғаны сөзсіз.

Түркістан генерал-губернаторының сұрақнамасында: «23-ші нөмірде ақ патша құзыреті менің арыз қылып сұрауым бойынша 2-ші нөмірде осы 1870-ші жылда өзінің кең көңілімменен ... [2,24], - деген сөйлемде «арыз» деген заңдық ұғымы кездеседі.

Ал «Абай» шығармаларындағы араб, парсы, сөздерінің барлығына дерлік ауыспалы шағына бере білеген. Ондай жәйттер өте көп. Абай тіліндегі «қағаз сөзі

де халық тілінде бар лексика. Ақын бұл сөзді парсы тіліндегі мағынасында қолданған: «Ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын....»

Ата – ананың қызметін,
Алған жардың қарызын
Өтелмей кеткен бейнетін
Қағазға жазған арызын.

Ал енді ауыспалы мағынада Абай «қағаз» сөзін документ, арыз, шағым мәнінде қолданады. Абайдың мұндай қолданысы сол кездегі ауызекі тілдің әсерінен болу керек.

Бұрынғыдай дәурен жоқ,
Ұлық жолы тарайды,
Өтірік берген қағаздың
Алды артына қарайды.

Қорыта келгенде, XIX ғасырдың II жартысында қазақ жеріне Ресей сот жүргізу жүйесінің келуімен сот-заң жүргізу ісіне көптеген өзгерістер енді, осыған байланысты бұл салада көптеген жаңа терминдер қолданыла бастады. Олардың біразы орыс тілінен енген сөздер болғанымен, қазақтың төл сөздері де терминдік мағынада жұмсала бастады. Бұл жайлы Б.Әбілқасымовтың «XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі» және Р.Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі» мен «Қазақ әдеби тілінің тарихы» еңбектерінде жан-жақты сөз болады. XIX ғасырдың II жартысындағы әдеби тілдің терминдену процесіндегі заң саласының терминденуі ең тұрақталған, бір ізге молырақ түскен саласы екендігі туралы қортынды шығаруға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Субханбердина Ү. Қазақтың революциядан бұрынғы мерзімді баспасөзіндегі материалдар. Мазмұндалған библиографиялық көрсеткіш. 2-бөлім. Алматы, 1963ж.
2. Түркістан уалаятының газеті / құрастырушы Ү.Субханбердина, Алматы: «Ғылым» баспа орталығы, 2003ж. – 602б.
3. Есеналиева Ж.Ж. Абай шығармаларындағы араб, парсы сөздерінің қолданылу ерекшелігі: фил.ғыл.кандидаттық диссертациясы. Алматы, 1993.
4. Дала уалаятының газеті / құрастырушы Ү.Субханбердина, Алматы: «Ғылым», 1994ж. – 814б.
5. Сапина С. «Түркістан уалаяты газетінің» лексикасы: фил.ғыл.кандидаттық диссертациясы.- Алматы, 2002.

ЖАКУПОВ ҚАЙРАТ*Ю-21-3 тобының студенті**Ғылыми жетекші: ф.ғ.к. доцент***ЖАНГАБУЛОВА З.К.***Қазтұтынуодағы Қарағанды университетінің доценті***ҰЛЫТАУ – ТАРИХ ТҰНБАСЫ**

Ұлытауды тым көне, бізден алыс замандардың өзінде де ел мекендеп, құтты қоныс еткен. Жер асты дүниесін барлап, одан кен өндіріп, өндеп, оны тіршілік қажетіне жаратуды меңгерген бабаларымыздың адам таңқаларлық қарекетін Ұлытау өңіріне қатысты тілге тиек етеміз.

Бір ғана Милықұдық пен Сорқұдық көне кен орындары мен тұрақтары, Талдысай таңғажайыптары – сөзімізге дәлел. Ұлытау өңірінде «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» оқиғасының белгісіндей болып қалған жер-су атаулары қаншама! Бұланты, Білеуті, Діңнің моласы, Қалмақырылған т.с.с. атаулар - айтқанымыздың бұлтартпас дәлелі. 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс, аранын ашқан аштық, кәмпеске сияқты оқиғалардың ізіне түсірер тарихи атаулардың өзі бір төбе. Еңбегімен ел қажетін ашуға ұмтылған дихан, ұста, диірменші, мұғалім болып осы өңірдің өткен тарихында өшпес таңбасын қалдырған данқты тұлғалар есімдеріне байланысты қойылған жер-су атаулары еріксіз назарыңды аудартады.

Ұлытау ауданы тұрған жердің тарихы сонау көне замандардан бастау алады. Өңірдегі ең ежелгі ескерткіштердің көрнектісі - қола дәуіріне жатады. Кеңгір, Қара Кеңгір, Сары Кеңгір, Жыланды сияқты өзендердің бойында ежелден-ақ тайпалар қоныс тепкен. Ұлытау төңірегіндегі тас дәуірінің ескерткіштерін қола мәдениетінің ескерткіштері байыта түседі.

Ұлытау топонимдеріне талдау жасау барысында олардың көпшілігінің жалпы есім сөздер мен географиялық терминдердің тіркесуі арқылы жасалатынын байқадық. Ол сөздер мен терминдердің өн бойында қазақ халқының ертедегі көшпенді өмір тіршілігі мен мал кәсібінің көрінісі айқын сақталған.

Ұлытау өңіріндегі көне топонимдердің көпшілігі кісі аттарынан қойылған микротопонимдер боп келеді. Құрылыстарына қарай микротопонимдердің ішінде дара тұлғалылары да: Қәркен, Кемел, Оспан, Рахмет, Ижан, Игілік т.б. ; екі не үш құрамдылары да: Иманшеген, Иманбай, Киікбайтам, Мадиярбұлақ, Майдаттал т.б. бар. Бұл топонимдердің бірінші сыңарларында көбіне кісі есімі немесе анықтауыш сөздер тұрса, екінші сыңарларында апеллятивтер басым келеді, кейде екінші сыңарда етістік тұлғалы сөздер мен формалар кеңінен қолданыс табады.

Біз зерттеу ретінде алып отырған Ұлытау ауданындағы ертеден келе жатқан 300 шақты микротопонимдердің ішінде 150-дейі кісі аттарынан және олардың дені ер адамдар аттарынан қойылған. Мұның өзі сол кезде қоғам өмірінде, үй тіршілігінде еркектердің басты роль атқарғанын аңғартады. Бұлардың басым көпшілігі, яғни 200-дей атау екі не одан да көп құрамды да, бір құрамдылары 100-дейі ғана атау үлесіне тиген.

Көп құрамды топонимдердің жасалу заңдылықтарын білу - олардың жер сипаты мен шығу төркінін анықтауда көп септігін тигізеді, өйткені жаңа атаулардың шығуы «белгілі бір топонимдік реттердің, морфологиялық және семантикалық типтердің, сөз жасау тәсілдерінің пайда болуымен байланысты» болатыны белгілі.

Ұлытау топонимдеріне талдау жасау барысында олардың көпшілігінің жалпы есім сөздер мен географиялық терминдердің тіркесуі арқылы жасалатынын байқадық. Ол сөздер мен терминдердің өн бойында қазақ халқының ертедегі көшпенді өмір тіршілігі мен мал кәсібінің көрінісі айқын сақталған.

Өзінің құрылысы жағынан Ұлытау топонимдері - «анықтаушы пен анықталушы» құрамды тіркестерден, кейде екі, үш не төрт сөзден жасалған тіркестерден тұрады. Олар алуан түрлі тәсілдер арқылы жасалған.

1. Бірінші сыңары анықтаушы, екінші сыңары анықталушы сөз боп келетін екі зат есімнің тіркесуі арқылы жасалған топонимдер: Сарысу, Қаракеңгір, Кеңтабан, Кеңсай, Тұщыкөл, Кеңжыра, Жиделіөзен т. б.

2. Көптеген топонимдер адам аттарынан қойылып екі сыңары да зат есім сөздерден жасалған: Ділдәсарқыт, Жолтөбе, Жыланбұлақ, Қөжебай, Лақбайсай т. б. Мұндай топонимдердің саны тым мол. Т.Жанұзақов кісі аттарының географиялық атауларға, географиялық атаулардың кісі аттарына ауысуын айта келіп, сондай-ақ, ру аттарының кісі аттарына, ал кісі аттарының ру аттарына, соңғысының топонимдерге ауысып қойыла беретінін белгілі бір тарихи лингвистикалық заңдылықпен байланыстырады.

3. Көптеген топонимдер анықтаушы тұлғада сын есімдердің қатысуы арқылы жасалған: Жылысай, Жүндікұдық, Кеңтабан, Қарақойын, Сарытоған, Кішкенекөл, Сасыққұдық т.б.

4. Сан есім мен географиялық терминдердің тіркесуі арқылы жасалған атаулар: Жетіқыз, Қырыққыз, Қырыққұдық, Егізтөбе, Егізқара, Тоғызбай, Қырыққамыс, Бесшеген, Бестақыр, Қоскөл, Ащыкөл т. б.

5. Географиялық терминдер мен етістіктер тіркесі арқылы жасалған топонимдер өз алдына бір топ. А.Әбдірахманов мұндай топонимдік типтерді лексико-семантикалық тұрғыдан топтайды да, ілік септігі мен тәуелдік жалғауының қосымшалары арқылы жасалған топонимдерді ерекше атап етеді. Бұндай топонимдердің жасалуы белгілі бір жағдаймен байланысты. Мәселен, ол жерлерде кезінде белгілі бір адам мекендеген де, кейіннен ол жер сол адамның атымен аталып кеткен. Мысалы, Сандыбайдың шоқысы,

Сарманның құдығы, Қожакелдінің үш бұлағы, Кененбайдың тоғаны, Әбдінің алакөлі, Аянның бұлағы т.б.

Ұлытау аймағының көне топонимдері құрамында да зат есім мен етістіктен жасалған біріккен тұлғалы атаулар көп ұшырайды. Мәселен, Қалмаққырылған, Терісаққан, Тамқайнар т. б.

Бұл өңірдегі топонимдер құрамында да географиялық апелляциятивтер мен терминдер жиі қолданыс тапқан. Әсіресе, басым қолданылатындар: *көл, сор, су, өзен, сай, ағаш, ауыл, тоғай, төбе, жар* т. б. Қазіргі топонимдермен салыстырғанда, Ұлытау өңірінің көне топонимдері құрамында, әсіресе, *көл, құдық, сай* сияқты апелляциятивтер арқылы жасалған топонимдер жиі ұшырасады. Оның куәсі ретінде айтар дәлеліміз - 300 топонимнің ішінде 61 топоним *көл* сөзі, 18 топоним *құдық* сөзі, 25 топоним *сай* сөздерінің тіркесуі арқылы жасалған. Бұл дәлелдерге қарағанда, географиялық терминдер мен апелляциятивтер қазақ, жалпы түркі тілдеріндегі топонимдерді жасалуында негізгі арқау бола отырып, объектінің түрлері жайында толық мағлұмат береді.

Ұлытаудың кейбір жер-су атауларына қысқаша талдаулар жасап өтсек, олардың қойылуынан өзіндік ерекшеліктерді байқауға болады. Әр есімнің қойылуында өзгеше бір сыр, себеп бар. Мысалы, Ағайша кеткен қара су – Ағайша есімді келіншек батып кеткен қара суға қойылған атау. Әрине, кездейсоқтық бар. Дегенмен, бұл қарасудың аты ел есінде осылайша сақталып қалған. Айбас дарасы - жер атауы. Сарлық ауылының оңтүстік-шығысына қарай 20 шақырымдай қашықтықта Айбас дарасы деген жер бар. Айбас дарасы - Бегазы-Дәндібай мәдениетіне жататын қорғандар табылған тарихи орын. Айбас - кісі есімі. Алғабас – елді мекен атауы. 1939 жылы Алғабас аталып, кеңшар орталығы болған. Байырғы атауы - Қумола. Ел аузындағы әңгімеде Үйсін елінің атақта байының баласы хабар – ошарсыз жоғалып кетеді. Қайғылы оқиғаға байланысты бұл төбені қайырсыз төбе санап, қу молаға теңеген екен.

Сонымен, белгілі бір ұлт пен ұлыс, ру-тайпа мекендеген Ұлытау өңірі сол халықтың өткен-кеткенінен сыр тарқатып жататын тарих куәгері іспетті. Тас бетіне таңбаланып түскен жазба ескерткіштердің біз үшін берері қандай болса, әрбір тау, жыра, сай, көл, бұлақ, құдық пен төбелерге қойылған атаулардың да мән-маңызы одан бір мысқал да төмен болмақ емес. Өйткені ол атау тегіннен тегін, кездейсоқ қойыла салмайды. Онда сол жердің не табиғи ерекшелігі, не өзгеше қасиет-бітімі, болмаса тарихи оқиғалар ізі жатады. Бір кездері ел еркесі, жұрт сыйлысы болған даңқты тұлғалардың есімдері табылды. Осы атауларды ғылыми тұрғыда зерттеу барысында сол өңірдің бізге белгілі-белгісіз тарихының сарғайған, таңбалары көмескілене бастаған парақтарын ашқандай болдық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. I том. Астана, «1С-Сервис» ЖШС, 2006
2. Жартыбаев А. Қарағанды өңірі топоноимдерінің мағыналық және құрылымдық сипаты. Қарағанды: Болашақ, 1998.

3. Нұрмағанбетұлы Ә. Жер-судың аты – тарихтың хаты: ересек балаларға арналған танымдық кітап: – Алматы: Балауса, 1994.
4. Әбілғазы «Түрік шежіресі». Алматы: «Ана тілі», 1992. – 203 бет.
5. Аманжолов А.С. «Түркі филологиясы және жазу тарихы». Алматы: «Санат», 1996. – 86 бет.

MUSIC AND LIFE

Music: learning and teaching

Kineshev Nauryz

Master's student M. Utemisov West Kazakhstan University

FORMATION OF THE CHORAL GENRE IN THE WORKS OF KAZAKH COMPOSERS

In order to develop the choral genre, the task facing the composers of Kazakhstan in that first decade was to focus on folk melodies, learning technical means from the best examples of Russian choral culture. At the same time, the works of Russian musicians I. V. Kotsyk, D. I. Kovalev, B. G. Erzakovich were enormous.

Kazakh folk songs were rewritten for the choir and Chapel - to the accompaniment of the piano.

The first head of the multi-voice Kazakh choir was I. V. Kotsyk at the Petropavlovsk pedtekhnikum. This choir, as a publisher of Kazakh songs, first performed 10 days of Kazakh art in Moscow in 1928.

Folk songs "Agazhay", "Syrymbet", "Elim - AI" were performed under the direction.

The development of choral culture in the theaters of Semipalatinsk, Verny and Kyzylorda can be seen in the performances. They managed to develop the choral genre, singing the folk genre in groups in the production of the play [1].

In Kyzylorda, the first choral group was headed by D. I. Kovalev, who edited about 50 folk songs for the choir. The songs edited by D. I. Kovalev are of different genres, solo voice, multi-voice, and the works in its processing are an approximation to the Russian choral style. Therefore, the songs "Aktamak" and "Bayanzhan" in the processing of E. Brusilovsky did not find their audience. Traditional Kazakh motifs have not been preserved, which are close in style to the Russian choral genre.

The songs " khorlan", " AK food", " Bayanzhan " were edited and recorded for the choir of the Republican Radio Committee. The head of the choir was the composer B. G: Erzakovich. Folk songs "Yapurai", "Gaukhartas", "Gulderai" were widely popular in the processing of B. G. Erzakovich. The song " Kamazhay " was accompanied by piano and dombra.

The repertoire of the radio committee choir in the 30s was replenished with songs "Bipyl" by V. Kotsyk for 3-4 voices; "Saulemay" by S. I. Shabelsky.

In 1938, the Karaganda Radio Choir was founded under the direction of B. Orlov. His repertoire included entire compositions of the Republican Radio Choir.

Edits to the D. Matsuqin choir.

In 1935, with the support of A. Zhubanov, the Kazakh choir was created.

D. D. Matsutsin was approved as its first leader. Abai's "Aitym Salam Kalamkas" in the processing of composer Matsutsin was supported by great demand in 1939.

Edits to the choir by L. Hamidi

The work of L. Hamidi, the chief conductor of the Kazakh Philharmonic at that time, was very strong. The best works of the Kazakh Choir are the songs "Ahau Kerim", "Aksausak", "Aikenai", created in its processing. In 1934-1935, L. Hamidi collected and edited folk songs and prepared them for the choir. He wrote Simple Songs with two voices, for more voices [2].

The song "Saulem –AI" in the processing of L. Hamidi is distinguished by its pentatonic melody, the convenience of all parts and a simple register.

Folk song "Zhaidarman" in the best processing by L. Hamidi. In this song, folk melodies and folk motifs are well preserved [3].

After the peak of choral art in the late 30s, we observe widely. Now composers began to take up the Kui genre, and more attention was paid to the works of Kurmangazy Kui. For the first time, the choir performed the song "foam splashed" by D. Kotsyk - Kurmangazy. The next one was the Kurmangazy "Kaan sheshem" in the processing of L. Hamidi. Edits in the 50s and 60s The choral literature of the 50s – 60s continues to develop and improve. At the same time, there is an increase in the development of the entire choral genre and the growth of the chapel. Composers of Kazakhstan from Russian, Ukrainian and Georgian art schools, taking the best samples and preserving folk music, compose new works.

B. Baikadamov is one of the great contributors to the Kazakh Choral Art. The best works of the Kazakh Choir are the songs "sixteen girls", "Toybastar".

Kazakh humorous song "Sixteen girls" is a song dedicated to tenor solo by B. Baikadamov, which is considered one of the main songs in the repertoire of many choral collectives.

Folk songs in the processing of M. Tulebayev are also quite a bit. He edited the song "Black of my eyes" for the choir and soloist. In the 1st part, the soloist performs, the 2nd part is performed by the choir, and the 3rd part is performed by the choir, replacing each other. The song "White food" in the processing of E. Brusilovsky is a lyrical work very close to folk songs [4].

A. Molodov is one of the composers who made a great contribution to the development of Kazakh Choral Art. In 1960, he edited Madi's song "Karakesek" and re-recorded it for the choir, which was distinguished by its melodiousness and wide range. In the 70s, some methods of processing songs written for the choir began to take shape. Composers K. Kozhamyarov, G. Zhubanova formed multi-voice processing. The song "Yapurai" by E. Rakhmadiyev was created for mixed choir and solo. Stanza variational form. Alternates after one or 3 strokes.

S. Mukhamedzhanov edited the song "Balkadisha" in 1972. The form is stanza-variational, three-part, the tempo does not change.

S. Mukhamedzhanov edited the song "Light moon in a windless night", a chorus for four voices.

The song "Altynbasar", edited by D. Botbaev, is a four-line poetic song.

At the same time, Kazakh songs performed in one voice were reworked and became the main repertoire of the choir performed in many voices. Choral works of composers of Kazakhstan of the 50 – 60s. In the 50s, there was a breakthrough in Kazakh choral music. With the development of professional choral music, new harmonic multi-voices, National color of folk tunes were preserved in the works, and various techniques were used in the works of choral.

In these years, many composers wrote their works on the example of folk melodies.

One of them is G. Zhubanova's songs "lonely Oak", "Victory", "storm". The song "Lonely Oak" consists of three forms, a polyphonic part – bass and soprano [5].

The song "Storm" is a composition dedicated to an unlimited number of chorus voices. And the song "Zheneshe" symbolizes the life of a Kazakh woman who strives for good. The Rondo element with three complex sections is preserved.

In the 50s, composers of Kazakhstan wrote cycle works for the choir. The first such work was the song "we love the motherland" by B. Baykadamov. This song is part 3. The 1st part is a march at the pace of the March, the 2nd part is a scene called zhailau, the 3rd part is called tolgau – we will not allow war, and the final is close to Terme style. In the second part, "Zhailau" - a large place in the scene was occupied by song and dance characters.

The second suite of B. Baykadamov "Ahau Semey" is a work in which the lyrics and musical processing are intertwined, although there are internal contradictions.

"Shepherd's thought" is a choral poem. Philosophical reflections in 3 parts.

Tolgau is a philosophical reflection on the life performed by dombra and accompaniment. In the 60s, the first choral musical suite was the work of M. Tulebaev "youth". This song is a work for children, dedicated to children's summer holidays, nature. G. Zhubanova's choral poem "My Republic", consisting of 3 parts, pays great attention to the consonant performance of the soloist and choir. In the 50s and 60s, thanks to the comprehensive development of Kazakh choral music, the first suites and choral poems were born.

Choral works were written in the styles of tolgau, Terme, wind. The choral poem was a reflection of the inner thoughts and feelings of each composer [6]. Composers such as B. Zhumaniyazov, M. Sagatov, M. Mangytayev made a great contribution to the development of the choral poem. Examples of this are the songs "Zhailau" by M. Mangytayev, "Dala men Gul" by M. Sagatov, "my country" by B. Zhumaniyazov. M. Mangytayev is the founder of the Kui – poem genre. The composer G. Zhubanova, who further developed this genre, wrote his poem kui "who opened the handcuffs". A chapel choirs are used as a component of the opera scene for example: in the Opera "Ayman – Sholpan" by E. Brusilovsky, "Kamar Sulu" by E. Rakhmadiyev, a chapel choirs occupied a large place.

In these years, composers of Kazakhstan write works in the genre of choral miniatures. The theme is diverse-heroism, Homeland, lyrical genre, etc.

Examples: A. Bychkov's " Song of the Revolution", M. Mangytayev's " at the beginning of Karatau", M. Sagatov's " TOI Bastar".

The Choral Art of composers of Kazakhstan has a wide variety, both in terms of theme and content. In recent years, having mastered the best examples and techniques of choral writing, he has created works in a winning style.

Literature

1 Aldanazarov B. Zh.. Short lectures on choral literature. - Almaty, 1995. - P. 33 – 110

2 Asafyev B. A. Khorovaya literature-Russian music XIX and beginning XX. - Leningrad, 1968. - P. 10 – 25

3 Aravin I. V., Erzakovich B. G. music culture of Kazakhstan-Almaty, 1957. - P. 4-68

4 Jerdimalieva R. R., Mombek A. A., Akhmetova Z. R. musical education in Kazakhstan. - Almaty, 2006. - P. 12-46

5 Dukenbay N. S. methodology of music education and its theoretical basis. - Pavlodar, 2003. - P. 3-63

6 Dyusembinova K. pedagogy of music education. - Taldykorgan, 2006. - P. 86 – 164

MATHEMATICS

Perspectives of information systems

К.пед.н., ассоциированный профессор (доцент), Наурызбаева Р.М.

Пограничная академия КНБ РК, Казахстан

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ФУНКЦИЙ В ПОЛЯРНОЙ СИСТЕМЕ КООРДИНАТ

В этой статье будем рассматривать особенности исследования функций в полярной системе находя экстремальные точки в полярной системе координат, а также в статье систематизированы ранее опубликованные работы по исследованию функции в полярной системе координат.

Из истории математики известно, что исследование каждой кривой превращалось в сложную научную работу. Многие кривые имеют название. Одной из таких кривых является декартов лист, который исследовали почти в течении полувека.

Р. Декарт 1638 г. рассматривал кривую заданную уравнением

$$x^3 + y^3 - 3axy = 0$$

известной как декартов лист. Но многие годы математики этого века не могли определить область определения этой неявной функции. Они думали, что кривая расположена в первой четверти декартовой системы координат. После, Роберваль предположил, что кривая расположена во всех четвертях и предложил называть ее подснежником. Только спустя пол века, в 1692 г. Гюйгенс и Бернулли нашли область определения и назвали его декартовым листом [1].

Все трудности были связаны с тем, что уравнение кривой было записано в неявном виде. Если уравнение кривой перевести в полярную систему координат, оно выглядит следующим образом.

$$\rho(\varphi) = \frac{1,5a \sin 2\varphi}{\sqrt{2} \sin(\varphi + \frac{\pi}{4})(1 - 0,5 \sin 2\varphi)}.$$

Полярные координаты бывают двух видов. Мы будем рассматривать строго полярные координаты, т.е. $\rho(\varphi) \geq 0$.

Тогда $\rho = \rho(\varphi)$ в полярной системе координат можно рассматривать как функцию переменной φ , где $0 \leq \varphi < \infty$. А область определения функции следует искать из решения неравенства $\rho \geq 0$.

Записывая уравнение декартова листа в полярной системе координат найти область определения не составляет трудности.

В уравнении кривой находится две функции: $\sin 2\varphi$ и $\sin(\varphi + \frac{\pi}{4})$, которые влияют на знак $\rho(\varphi)$. Знаки постоянства этих функций можно изобразить как на рисунке 1. Секторы закрашенные одним цветом показывают область определения данной функции.

$$\left[0, \frac{\pi}{2}\right] \cup \left(\frac{3\pi}{4}, \pi\right] \cup \left(\frac{3\pi}{2}, \frac{7\pi}{4}\right].$$

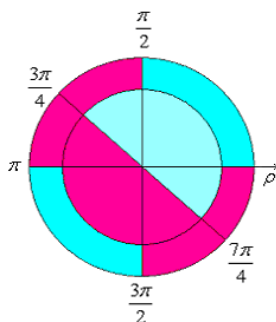

Рис. 1 – Область определения декартового листа

Второе на чем мы хотим остановиться, это нахождение асимптот графика функций. Рассмотрим функцию $\rho(\varphi) = \frac{\varphi}{\varphi-1}$, которая показана в работе [2]. В этой работе уравнение наклонной асимптоты задается уравнением $\varphi = 1$. Но это не так. Вопрос асимптоты и их видов функции в полярных координатах

полностью обсуждены в работах [3], [4], [5]. Функция $\rho(\varphi) = \frac{\varphi}{\varphi-1}$ имеет наклонную асимптоту:

$$\rho(\varphi) = \frac{1}{\sin(\varphi - 1)}$$

Кроме этой асимптоты функция имеет круговую асимптоту: $\rho = 1$ [3].

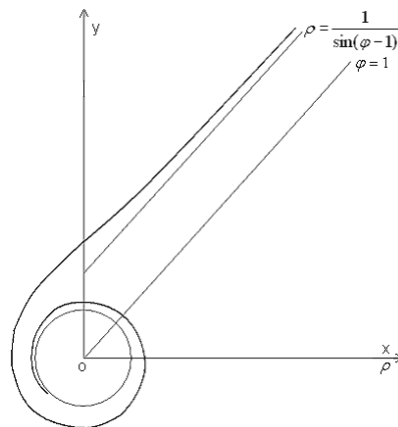

Рис. 2 – Асимптоты функции $\rho(\varphi) = \frac{\varphi}{\varphi-1}$.

Вопрос при исследовании экстремума разделяется на два типа:

1) Экстремум функций в декартовой системе координат.

Чтобы найти точки экстремума в декартовой системе координат рассматриваем две функции: $y = h_1 = \rho(\varphi)\sin\varphi$ и $x = h_2 = \rho(\varphi)\cos\varphi$.

Значение этих функций при каждом значении φ из области определения функции в декартовой системе координат дает ординату точки, которая лежит на кривой. Это однозначная функция, определенная на полуинтервале $[0; +\infty)$, а область изменения принадлежит к промежутку $(-\infty; +\infty)$.

2) Экстремум функций в полярной системе координат.

Рассмотрим функцию

$$\rho(\varphi) = \frac{1}{\sin\varphi + \cos\varphi}.$$

В точке $\varphi = \frac{\pi}{4}$ функция имеет минимум, но график функции – прямая. (Рисунок 3).

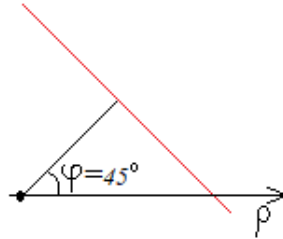

Рисунок 3 – График функции $\rho(\varphi) = \frac{1}{\sin\varphi + \cos\varphi}$

В работе [6] дано определение понятие выпуклости и вогнутости в экстремальных точках.

Определение 1. График функции в полярной системе координат является выпуклой в экстремальных точках радиуса функции – если нормаль в этой точке направлена к полюсу; вогнутой – если в этих точках нормаль направлена в противоположную сторону.

Достаточное условие вогнутости и выпуклости графика функции в экстремальных точках: если $\rho - \rho'' > 0$, то кривая выпукла, а при $\rho - \rho'' < 0$ вогнута относительно полюса.

Если кривая задана в полярной системе координат, рассматривается в месте угла пересечения касательной с полярной осью α , угол пересечения касательной функций с радиусом вектором – ω .

Во времена когда жили Г.В.Лейбниц и Д.Бернулли рассматривали соотношение (Рис. 4):

$$\operatorname{tg}\omega = \frac{\rho}{\rho'_{\varphi}}. \quad (1)$$

Если $\rho'(\varphi) = 0$, то из (1) следует, что $\operatorname{tg}\omega \rightarrow \infty$, ясно что $\omega = 90^{\circ}$.

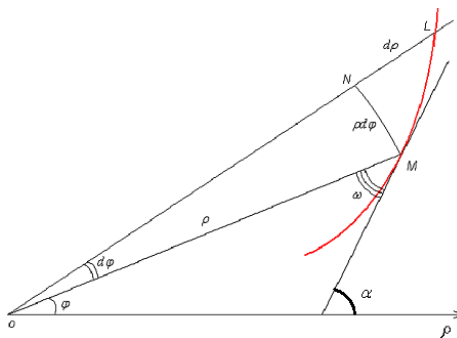

Рисунок 4 - ω – угол между касательной и радиусом точки

Мы получили простое доказательство теоремы [7].

Теорема. Если уравнение кривой задано в полярной системе координат, и если $\rho'(\varphi) = 0$, то в точке $M(\varphi, \rho(\varphi))$ касательная будет перпендикулярна радиусу этой точки.

Рассмотрим пример на полное исследование функции.

Исследовать и построить график следующей функции:

$$\rho(\varphi) = \frac{\sin 3\varphi - 0,5}{\sin \varphi}.$$

Исследование: 1. Для того чтобы найти область определения находим нули и точки разрыва функций. Затем, чтобы определить знаки переменности числителя, решаем неравенство $\sin 3\varphi - 0,5 \geq 0$. Для этого нам достаточно узнать, что решение неравенства $\sin \varphi - 0,5 \geq 0$ принадлежит отрезку $\left[\frac{\pi}{6}, \frac{5\pi}{6}\right]$. Так как функция $\sin 3\varphi$ имеет период $\frac{2\pi}{3}$ и утроенный аргумент, то первоначальное неравенство имеет следующие решения:

$$\left[\frac{\pi}{18}, \frac{5\pi}{18}\right] \cup \left[\frac{\pi}{18} + \frac{2\pi}{3}, \frac{5\pi}{18} + \frac{2\pi}{3}\right] \cup \left[\frac{\pi}{18} + \frac{4\pi}{3}, \frac{5\pi}{18} + \frac{4\pi}{3}\right]$$

или

$$\left[\frac{\pi}{18}, \frac{5\pi}{18}\right] \cup \left[\frac{13\pi}{18}, \frac{17\pi}{18}\right] \cup \left[\frac{25\pi}{18}, \frac{29\pi}{18}\right]$$

Знаки постоянства функций, в знаменателе и числителе исследуемой функции изобразим в концентрической окружности. Тогда область определения данной функции есть следующие промежутки (Рис. 4).

$$\left[\frac{\pi}{18}, \frac{5\pi}{18} \right] \cup \left[\frac{13\pi}{18}, \frac{17\pi}{18} \right] \cup \left(\pi, \frac{25\pi}{18} \right] \cup \left[\frac{29\pi}{18}, 2\pi \right)$$

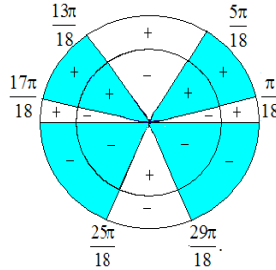

Рисунок 4. – Область определения функций $\rho(\varphi) = \frac{\sin 3\varphi - 0,5}{\sin \varphi}$

2. Функция в концах отрезков $\left[\frac{\pi}{18}, \frac{5\pi}{18} \right] \cup \left[\frac{13\pi}{18}, \frac{17\pi}{18} \right]$ непрерывна и $\rho(\varphi) = 0$, то в этих отрезках расположены лепестки. Чтобы найти длины лепестков находим решение уравнения $\rho'(\varphi) = 0$.

$$\rho'(\varphi) = \frac{3\cos 3\varphi \sin \varphi - (\sin 3\varphi - 0,5)\cos \varphi}{\sin^2 \varphi} = \frac{\cos \varphi (0,5 - \sin^3 \varphi)}{\sin^2 \varphi}.$$

$$\rho'(\varphi) = 0 \Leftrightarrow \cos \varphi = 0 \cup 0,5 - \sin^3 \varphi = 0.$$

Решение: $\cos \varphi = 0$ не входит в область определения.

Решениями уравнения $0,5 - \sin^3 \varphi = 0$, которые входят в область определения являются: $\varphi_0 = \arcsin \frac{1}{2\sqrt[3]{2}}$; $\varphi_1 = \pi - \arcsin \frac{1}{2\sqrt[3]{2}}$

Находим значение радиуса функции в этих углах и координаты соответствующей точки в декартовой системе координат. Так как

$$\rho(\varphi) = \frac{\sin 3\varphi - 0,5}{\sin \varphi} = \frac{3\sin \varphi - 4\sin^3 \varphi - 0,5}{\sin \varphi},$$

$$\rho\left(\arcsin \frac{1}{2\sqrt[3]{2}}\right) = \frac{3\sin\left(\arcsin \frac{1}{2\sqrt[3]{2}}\right) - 4\sin^3\left(\arcsin \frac{1}{2\sqrt[3]{2}}\right) - 0,5}{\sin\left(\arcsin \frac{1}{2\sqrt[3]{2}}\right)} =$$

$$\frac{\frac{3}{2\sqrt[3]{2}} - \frac{3}{4}}{\frac{1}{2\sqrt[3]{2}}} = 1,5(2 - \sqrt[3]{2}) \approx 1,11.$$

Координаты точки, соответствующей длине лепестка, в декартовой системе координат следующие:

$$x = \rho(\varphi)\cos\varphi = \frac{\sin 3\varphi - 0,5}{\sin\varphi} \cos\varphi = \pm 1,5(2 - \sqrt[3]{2}) \sqrt{1 - \frac{1}{4\sqrt[3]{4}}} = \pm 1,02$$

$$y = \rho(\varphi)\sin\varphi = \frac{\sin 3\varphi - 0,5}{\sin\varphi} \sin\varphi = \frac{3}{2\sqrt[3]{2}} - \frac{3}{4} = 0,44.$$

Итак, точки $C(1,02; 0,44)$, $D(-1,02; 0,44)$ соответствуют длине лепестков.

3. Следующий пункт исследования, мы должны найти точку кривой с максимальной ординатой, т.е. максимум функций в декартовой системе координат. Для этого находим экстремум следующей функции.

$$y = \rho(\varphi)\sin\varphi = \sin 3\varphi - 0,5.$$

$$y' = (\sin 3\varphi - 0,5)' = 3\cos 3\varphi$$

$$3\cos 3\varphi = 0 \Rightarrow 3\varphi = \frac{\pi}{2} + k\pi \Rightarrow \varphi = \frac{\pi}{6} + \frac{k\pi}{3}$$

$$\varphi_0 = \frac{\pi}{6}, \varphi_1 = \frac{\pi}{2}, \varphi_2 = \frac{5\pi}{6}, \varphi_3 = \frac{7\pi}{6}, \varphi_4 = \frac{3\pi}{2}, \varphi_5 = \frac{11\pi}{6}.$$

Проверяем знак y'' кроме решений: $\varphi_1 = \frac{\pi}{2}$, $\varphi_4 = \frac{3\pi}{2}$. Они не принадлежат области определения. Для этого находим:

$$y'' = -9\sin 3\varphi.$$

$$y''\left(\frac{\pi}{6}\right) = -9, y''\left(\frac{5\pi}{6}\right) = -9, y''\left(\frac{7\pi}{6}\right) > 9, y''\left(\frac{11\pi}{6}\right) = 9.$$

$\varphi_0 = \frac{\pi}{6}$, $\varphi_2 = \frac{5\pi}{6}$ углы соответствуют максимуму кривой, а углы $\varphi_3 = \frac{7\pi}{6}$, $\varphi_5 = \frac{11\pi}{6}$ соответствуют минимуму кривой. Находим координаты точек максимума и минимума в декартовой системе координат.

$$\varphi_0 = \frac{\pi}{6} \Rightarrow \left\{ \begin{array}{l} x = \frac{\sin 3 \cdot \frac{\pi}{6} - 0,5}{\sin \frac{7\pi}{6}} \cos \frac{7\pi}{6} = \frac{\sqrt{3}}{2} \approx 0,867 \\ y = \sin 3 \cdot \frac{\pi}{6} - 0,5 = 0,5. \end{array} \right\} \Rightarrow A(0,87; 0,5).$$

$$\varphi_2 = \frac{5\pi}{6} \Rightarrow x = -0,87; y = 0,5 \Rightarrow B(-0,87; 0,5).$$

$$\varphi_3 = \frac{7\pi}{6} \Rightarrow \left\{ \begin{array}{l} x = \frac{\sin 3 \cdot \frac{7\pi}{6} - 0,5}{\sin \frac{\pi}{6}} \cos \frac{\pi}{6} \approx 2,6 \\ y = -1,5. \end{array} \right\} \Rightarrow E(2,6; -1,5).$$

$$\varphi_5 = \frac{11\pi}{6} \Rightarrow x \approx 2,6; y = -1,5 \Rightarrow F(2,6; -1,5).$$

4. Находим асимптоты в бесконечных точках радиуса функций если она существует. Данная функция не имеет наклонную асимптоту, так как в точках разрыва $k_1 = \lim_{\varphi \rightarrow 0} \operatorname{tg} \varphi = 0$, $k_2 = \lim_{\varphi \rightarrow \pi} \operatorname{tg} \varphi = 0$, но

$$\begin{aligned} b &= \lim_{\varphi \rightarrow 0} \rho(\sin \varphi - 0 \cdot \cos \varphi) = \lim_{\varphi \rightarrow \pi} \rho(\sin \varphi - 0 \cdot \cos \varphi) = \\ &= \frac{(\sin 3\varphi - 0,5) \sin \varphi}{\sin \varphi} = -0,5. \end{aligned}$$

Тогда горизонтальная асимптота имеет уравнение в декартовой системе координат: $y = b = -0,5$, в полярной системе координат: $\rho = \frac{0,5}{\sin \varphi}$.

При $y = -0,5$ поведение

$$x = \lim_{\varphi \rightarrow 0^-} \rho(\varphi) \cos \varphi = \lim_{\varphi \rightarrow 0^-} \frac{\sin 3\varphi - 0,5}{\sin \varphi} \cos \varphi = +\infty,$$

$$x = \lim_{\varphi \rightarrow \pi^+} \rho(\varphi) \cos \varphi = \lim_{\varphi \rightarrow \pi^+} \frac{\sin 3\varphi - 0,5}{\sin \varphi} \cos \varphi = -\infty,$$

(φ -направлена против часовой стрелки).

Итак при $x \rightarrow \pm\infty$, ордината $y = -0,5$.

Построение графика: На концах отрезков функция $\left[\frac{\pi}{18}, \frac{5\pi}{18}\right] \cup \left[\frac{13\pi}{18}, \frac{17\pi}{18}\right]$ достигает полюса. Точки $C(1,02; 0,44)$, $D(-1,02; 0,44)$ соответствуют длине лепестка. Координаты точек экстремума в декартовой системе: $A(0,87; 0,5)$, $B(-0,87; 0,5)$, $F(2,6; -1,5)$, $E(2,6; -1,5)$.

Горизонтальная асимптота $y = -0,5$. В целом график функции имеет вид:

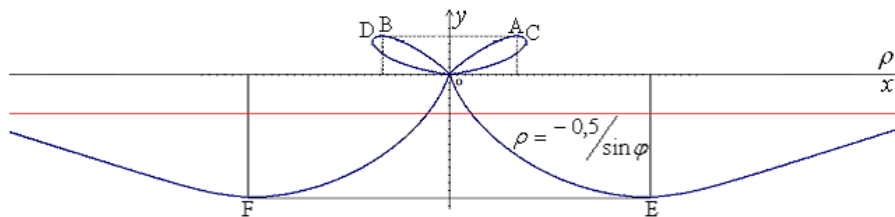

Рисунок 5 – График кривой $\rho(\varphi) = \frac{\sin 3\varphi - 0,5}{\sin \varphi}$

Итак, мы провели полное исследование функции $\rho(\varphi) = \frac{\sin 3\varphi - 0,5}{\sin \varphi}$ используя методы исследования в полярной системе координат, находя экстремальные точки и в декартовой системе координат.

Литература

- 1 Савельев А.А. Плоские кривые. Справочное руководство. – М.: Гос. изд. физ-матем. литературы, 1960. – 295 с.
- 2 Ляшко И.И., Боярчук А.К., Голович Г.П. Математический анализ в примерах и задачах. – Киев: Высшая школа, 1974. – Ч. 1. – 679 с. 1.
- 3 Наурызбаева Р.М. Полярлық координаталар жүйесінде функцияны зерттеу // Ғылыми-зерттеу жұмысы. – Алматы, 2010. – 165 бет.
- 4 Наурызбаева Р.М. Исследование функций в полярной системе координат // Материалы VI международной научно-практической конференции «Новини на научния прогресс – 2010», София, 17-25 августа. с. 52-53.

5. Nauryzbayeva R.M. An oblique asymptote of functions in polar coordinate system Journal of Applied Mathematics and Computation (JAMC), 2020, 4(1), 1-4 <https://www.hillpublisher.com/ArticleDetails/268>.

6 Nauruzbayeva R.M. Condition of bulge and concavity of a curve in the arctic system of coordinates in the extreme points of radius of functions Extended Abstracts of 6th Seminar in Geometry and Topology Bonab, East Azerbaijan, Iran, 18-20 September 2011.-239 с.

7 Наурызбаева Р.М. Полярлық координаталар жүйесінде берілген қисыққа жүргізілген жанама // Тезисы докладов 12-ой Межвузовской конференции по математике и механике. – Алматы, 2008. – 110 с.

Applied mathematics.

Ахметова Сандуғаш Советқызы

техника ғылымдарының кандидаты, доцент

Жақсылықова Сымбат

Ф-23-3ск тобының студенті

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті,

Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ КЕЗЕҢДЕРІ

Математикалық модель процесті немесе аппаратты сипаттайтын математикалық теңдеулер жүйесін сипаттайды. Математикалық модель құру үшін [дифференциалдық](#) немесе [интегралдық теңдеулерді](#), [жиындар теориясын](#), [математикалық логиканы](#), ықтималдықтар теориясын, математикалық статистиканы пайдаланады. Математикалық модельді көп жағдайда компьютер арқылы зерттегендіктен, кейде компьютерлік модель деп те атайды. Фактілерді жинақтау барысында математикалық талдау арқылы барлығы шешіле бермейді.

Математикалық модельдеу берілген объектіні оның математикалық моделімен алмастыру және сол модельді компьютерде жүзеге асырылатын алгоритмдер көмегімен зерттеу болып табылады. Бұндай әдістің көптеген артықшылық жақтары бар. Объектінің өзімен емес, оның моделімен жұмыс жасау тез әрі шығынсыз. Объектілердің модельдерімен компьютерлердің мүмкіндіктеріне сүйене отырып есептеу тәжірибелерін жүргізу қажетті деңгейде толық зерттеуге мүмкіндік береді. Күрделі ғылыми-техникалық, экономикалық жобалар математикалық модельдеудің көмегімен жүзеге асырылады. Математикалық модельдеуді үш кезеңге бөлуге болады: модельді құру, алгоритмді таңдау, бағдарламаны құру. Осылардың әрқайсысына жеке-жеке тоқтала кетейік.

Бірінші кезеңде объектінің қасиеттерін математикалық түрде бейнелейтін оның «ұқсас түрі» таңдалады (құрылады). Математикалық модель теориялық

әдістермен зерттеледі және сол арқылы объект туралы маңызды ақпараттар алу мүмкін болады.

Екінші кезеңде модельді компьютерде жүзеге асыру үшін алгоритм таңдалады немесе құрылады. Ізделінетін шамаларды берілген дәлдікпен табу есептеулер және логикалық амалдар арқылы анықталады.

Үшінші кезеңде модель мен алгоритмді компьютерлік тілге аударатын бағдарлама құрылады. Құрылған модель-алгоритм-бағдарлама шығынды көп қажет етпейді және тексеру есептеу арқылы тестіленеді. Сызықтық емес модельдерден математикалық модельдеудің модель-алгоритм-бағдарлама құру мүмкін емес.

Математикалық модельді құру процесі оңай емес, қолданбалы математика, сандық әдістер, бағдарламалау салаларынан жақсы дайындықты сонымен қатар, қазіргі заманғы есептеу техникасының мүмкіндіктері мен ерекшеліктерін қолдана білетін мамандардың көмегін қажет етеді. Қазіргі уақытта түрлі салаларда қолданылып келе жатқан және құрылып жатқан математикалық модельдердің басты ерекшелігі – модельдеу объектілерінің күрделілігіне байланысты олардың кешенді сипатқа ие болуы.

Алдымен модельдеу мақсатын анықтау керек:

- модель объектісінің құрылымын, негізгі қасиеттерін, заңдарын білу (түсіну) керек;

- модель объектіні немесе процесті баасқаруды үйрену және берілген критерийлерде тиімді басқару тәсілдерін анықтау (басқару) үшін керек;

- модель берілген тәсілдер мен формалардағы объектіге әсерлерді жүзеге асырудың салдарын болжау үшін қажет;

- модельдеудің келесі маңызды кезеңі – модельді нақтылау. Мұнда кіріс параметрлері олардың мәндерінің өзгерулері шығыс параметрлеріне әсерінің маңыздылық дәрежесіне қарай бөлінеді. Бұл процесті ранжирлеу деп аталады.

Модельдеудің сәтті болуы маңызды болған факторларды дұрыс ажырата білуге байланысты болады. Нәтижесінде модельдеу объектісі алғашқы жуықтауда нақтыланады.

Модельдеудің мақсаты – процестің негізгі ерекшеліктерін анықтау. Физикалық құбылыстарды зерттеуге қатысты модель құру – эксперимент негізінде процестің физикалық заңдылықтарын тұжырымдау.

Математикалық модельдеуді құруды келесі кезеңдерге бөлуге болады: нақты жағдай; ақпараттар жиынтығы; мақсат; физикалық модель.

Зерттеу объектісінің физикалық моделі – көп этапты модель:

а) алдымен модельдің қолданылатын облысы анықталу керек;

ә) объектінің негізгі шешуші қасиеті анықталу керек.

б) күрделі жүйеде оның декомпозициясы анықталады, яғни қарапайым бөліктерге (блоктарға) бөлінеді. Бір бөлікке – ұқсастарды, ал екінші бөлікке – қасиеттері мен күйлерінің ұқсастықтары бойынша жинау керек;

в) зерттеу мақсаты салдарынан объектінің қасиеттері бойынша модель жайлы ақпарат жиналады;

г) негізгі жүйенің қасиеті анықталғаннан кейін сандық қасиеті анықталады;

д) жүйенің нақты бір уақыттағы бастапқы жағдайы анықталады;

е) сыртқы факторлар қасиеті, өлшемі мен қосымшалары анықталады.

Математикалық модельді құру, яғни физикалық модельді математикалық теңдеу мен теңсіздіктерге аудару.

Алынған модельді зерттеу үшін математикалық әдістер қолданып теңдеуді шешу керек. Алгоритм құрылады және бағдарлама жасалады.

Модельдің сипатталып отырған ортаға сәйкестігі тестілеу арқылы анықталады. Ол үшін бастапқы және шекаралық жағдайлар ескеріледі.

Модельді өңдеу (коррекциялау):

- есептелетін эксперимент келтірілген барлық жағдайлар болжанады;

- модельдің сипаты, күйі туралы барлық ақпарат, есеп нәтижелері шыққаннан кейін жүйеленеді;

- модель тест арқылы қаншалықты сәйкес екенін тексереміз. бұндай бағалау субъективті сипат береді.

1 – сурет. Математикалық модельдеу кезеңдері

Математикалық модельдердің универсалдылығы – материалдық бірлік принципінің көрінісі болып табылады. Математикалық модель тек жеке нақты құбылыстар немесе объектілер ғана емес, кең көлемді әртүрлі құбылыстар мен объектілерді сипаттайды.

Қолданылған әдебиет

1. Сұлтанов М. А. С Математикалық және компьютерлік модельдеу негіздері. Оқулық. – Алматы: 2014. – 299 б

PEDAGOGICAL SCIENCES

Problems of training of specialists

Қарақов А.Қ.,

Балтабаев Е.Ж., Әбішев К.С., Мақсұтов Б.М.

Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

Алматы, Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМДЕРІНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫСТАР

Оқушылар дене тәрбиесі ісінде мектептің алдында үлкен де, жауапкершілігі мол міндеттер тұр.

Педагогикалық ұжымның барлық күші оқушылар денсаулығын нығайтуға, олардың жан-жақты дене дайындығына, дұрыс тұлғаны қалыптастыруға, өмірлік қажетті дағдылар мен іскерліктерді оқушылар бойына сіңіруге, қозғалыс дағдыларын дамыту мен ерік-адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуге, жалпы және ақыл-ой қабілетін арттыруға бағытталуы тиіс.

Барлық осы міндеттерді тек дене шынықтыру сабақтары арқылы шешу мүмкін еместігі өзінен-өзі түсінікті. Сондықтанда оқушылардың дене тәрбиесі оқу, сыныптан және мектептен тыс жұмыстары барысында жүзеге асырылады. Осы міндеттерді шешуде дене шынықтыру-сауықтыру шаралары мен спорт-көпшілік жұмыстары үлкен маңызға ие.

Дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстарының негізгі түрлері мен мазмұны. Кіші жастағы оқушылармен жүргізілетін дене шынықтыру-сауықтыру жұмыстары түрліше формаларда жүзеге асырылады, олардың ішінде мыналар ең маңызды болмақ: таңертеңгі бой жазу жаттығулары, сабаққа дейінгі гимнастика, сергектік минуттері мен дене шынықтыру үзілістері, үлкен үзілістегі қозғалыс ойындары, серуендеу мен саяхаттар.

Дене тәрбиесі болашақ ұрпақты жан-жақты тәрбиелеудің негізгі саласы ретінде жас жеткіншектерді өмірге белсенді араластыруға икемдейді.

Бастауыш сыныптарда жүргізілетін дене тәрбиесінің мақсаттары:

- 1) Балалардың денсаулығын нығайтып, дене құрылысының дұрыс қалыптасуына жағдай жасау.
- 2) Өз денесін жақсы меңгеруге көмектесіп, әлі жететін қимыл-әрекеттерге қызықтырып, ұстамды, батыл болуға тәрбиелеу.
- 3) Отырып-тұрғанда, қимыл-қозғалыс кезінде денені әдемі, дұрыс ұстауға әдеттендіру.
- 4) Жаттығуларды дәл, дұрыс, тез, әдемі жасап, қимыл әрекеттерін жетілдіру.
- 5) Негізгі қимылдардың сапасын арттырып, нығайту, шаңғымен жүруді, жүзуді үйретіп, спорт ойындарының элементтерімен таныстыру.
- 6) Қозғалыстарды үйлестіру, кеңістікте дұрыс бағдар ұстау, шапшандық, күштілік, қайраттылық және икемділік қабілеттерін дамыту.
- 7) Жеке бастың тазалығы, күн тәртібі жөніндегі қарапайым білімдерді қалыптастыру, дене шынықтыру жаттығуларының денсаулық жағдайына, жұмыс қабілетіне және қозғалыс қабілеттерін дамытуға әсерін қалыптастыру.
- 8) Дене шынықтыру жаттығуларымен өз бетімен шұғылдануға, қозғалыс ойындарына қосылуға, бұларды сабақтан бос уақытында пайдалануға үйрету.
- 9) Оқушылардың дене шынықтыру және спортпен шұғылдануға ынтасын оятып, қызығушылығын арттыру және т.с.с.

Бұл мақсат-міндеттерді іске асыру үшін дене тәрбиесі жүйесінің мынадай түрлері қолданылады: дене тәрбиесі сабағы, қимыл-қозғалыс ойындары, жалпы шынықтыру жұмыстары, спорттық жаттығудың кейбір түрлері, спорт ойындарының элементтері, сабақтан тыс сергіту кезеңдері, өзге де сыныптан тыс жұмыстар.

Бұлардың әрқайсысының өзіне тән міндеттері мен әдістері бар. Дегенменде, олардың барлығы да дене тәрбиесі ісіндегі бастауыш мектептің алдында тұрған негізгі міндеттерді шешуге бағытталадығын қарастырып көрелік.

Таңертеңгі бой жазу жаттығулары. Таңертең жасалатын қимыл қозғалыстар күні бойы адамның сергек, көңілді жүруіне үлкен көмегін тигізеді. Сондықтан таңертең оянғанда төсекте жатып, аяқ қолды созып, денені сергітетін 2-3 жаттығу жасау керек. Сонан соң төсектен тұрып, жуынғаннан кейін міндетті

түрде бой жазу жаттығуларын орындау қажет. Соңынан салқын сумен жуынса, дене сергіп, шынығады.

Сонымен бірге мұндай қимыл-әрекеттер ұйқыны тез ашады. Ағзадағы зат алмасу, тыныс алу жағдайларын жақсартады. Адамның жалпы қабілетін арттырып, дене қажет ететін қимыл-қозғалыстар толық жасалған болып есептеледі. Адамның қалыпты өсіп-дамуы үшін бір тәулік ішінде жасалатын қимыл-қозғалыс мөлшері – 250-ден 600-ге дейін жетеді.

Бой жазу жаттығуларын орындау үшін кейде доп, батпан (гантель), шығыршық, секіртпе, таяқша т.б. спорт құралдары қажет болады, мұндай құралдар жаттығулардың сапалы орындалуына көмегін тигізеді.

Бой жазу жаттығуларына жататындар:

жүру және жүгіру жаттығулары;

керіліп-созылуға арналған жаттығулар;

арқа, іш бұлшық еттеріне арналған жаттығулар;

қол, иық бұлшық еттеріне арналған жаттығулар;

күш салып орындалатын жаттығулар;

секіру жаттығулары;

тыныс, дем алуға арналған жаттығулар.

Бой жазу жаттығуларын орындағаннан кейін міндетті түрде салқын сумен шайыну керек.

Оқушы бой жазу жаттығуларымен бірге мектепке дейін жаяу жүріп баратын болса, онда дене қажет ететін қимыл-қозғалыс мөлшері артығымен жасалып, ол жақсы өсіп-жетілетін болады.

Сабаққа дейінгі гимнастика. Мектептегі сабаққа дейін өткізілетін гимнастика балаларды тәртіпке келтіреді, алдағы болатын күрделі ақыл-ой қызметін атқаруға дайындайды, олардың жалпы еңбек ырғағына қосылуына себепші болады. сондықтанда гимнастиканы жүйелі түрде, мектептегі сабақ басталар алдында өткізуді ұсынамыз. Таза ауада өткізілетін гимнастика арқылы үлкен тиімділікке жетуге болады. қолайсыз ауа райы жағдайында, сонымен бірге күшті аязда ол желдетілген бөлмеде (спортзалда, дәліздерде, сынып бөлмелерінің өзінде) өткізіледі. Жаттығуларды күнделікті мектепке киетін киіммен (мүмкіндігінше музыканың сүйемелдеуімен) орындауға болады. Оқушыларды сыныбымен немесе қосарланған сыныптармен сапқа тұрғызады.

Дене тәрбиесінің мұғалімі жалпы басшылық жасайды, жаттығулар балалардың жасына сәйкес келуі және мүсіннің дұрыс қалыптасуы мен тыныс алудың жақсаруына көмектесуі керек. Сабаққа дейінгі гимнастика кешендері: 1-2 сыныптарда 6-7 жаттығудан, 3-4 сыныптарда 7-8 жаттығудан тұрады.

Таза ауада өткізілетін гимнастикаға 8-10 минут, бөлмеде өткізілетін болса, онда оған 6-8 минут бөлінеді. Балалардың жас және психологиялық ерекшеліктерін ескере отырып, гимнастикалық кешендерді ойын түрінде өткізуге болады немесе кешенге ойын сипатындағы 1-2 жаттығуды енгізу керек және олар апта сайын алмастырылып тұруы тиіс.

Сабақ алдындағы гимнастика – әр түрлі бұлшық еттерді жетілдіруге, шынықтыруға арналған жаттығулардың кешенді жиынтығы. Бұл мойын, иық, арқа, іш, балтыр бұлшық еттеріне әсер ететін жаттығуларды қамтиды. Қимыл-қозғалысты бір орында тұрып жүруден бастап, аяндап жүрумен аяқтаған жөн.

Егер гимнастика ашық алаңда бүкіл мектеп бойынша өткізілсе, онда жаттығу аяқталғаннан кейін әр сыныпты кезек-кезегімен топ-топқа бөліп, санау бойынша сабаққа кіргізуді қадағалау керек. Кейбір мектептерде сабақ алдындағы гимнастикаға оқушылардың қызығушылығын ояту үшін оған қатысатын сыныптардың арасында өзара жарыс өткізіліп жүр. Онда әр сыныптың тәртібі, белсенділігі, қатысуы, жаттығуды дұрыс орындауы бақылауға алынады. Көмекшілердің мәліметіне сүйене отырып, аптасына бір рет қорытынды шығарылады да, оның нәтижесі «Денсаулық бұрышына» ілінеді.

Сабақ алдында жүргізілетін гимнастика күрделі үйлесімділікті, күш түсіруді қажет етпейтін ең қарапайым жаттығуларды іріктеп алу керек.

Әдебиеттер тізімі

1. С. Тайжанов, А.Қарақов. Дене тәрбиесі (оқулық) Алматы «Эверо» 2010ж.
2. А.Қарақов, К.Әбішев. Қозғалыс белсенділігі дене тәрбиесінің бастауы (Әдістемелік құрал), Алматы, 2017ж. 134б.
3. А. Қарақов, Б.Мақсұтов. Дене тәрбиесі сабағындағы қозғалыс ойындарын өткізу. «Дене тәрбиесінің жаршысы» 2016ж. №11 Ғылыми практикалық басылым Алматы қ.
4. А.Қарақов, К.Қосымбаев. Мектеп оқушыларының дене мәдениетін қалыптастыру «Ізденуші» ғылыми журналы 2011ж. №3 17-21б. Алматы.
5. С.Тайжанов, А.Қарақов. Дене тәрбиесін үйрету әдістері (оқу құралы) 2008ж. 316б. «Казстат ақпарат» Алматы қ.

Примжарова Р.К.

лектор кафедры

«Государственный и иностранные языки»

Алматинский технологический

Университет г.Алматы

Есенова Э.М.

лектор кафедры

«Государственный и иностранные языки»

Алматинский технологический

Университет г.Алматы

СЕТЕВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ИЗУЧЕНИЯ

ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Нет сомнения в том что, что дистанционное обучение английскому языку открывает новые возможности в обучении и самообучении, значительно расширяя и информационное пространство и информационную сферу обучения. Используя самые современные формы информационного обмена , системного и межсистемного взаимодействия, обучение на расстоянии предоставляет новые механизмы реализации межпредметных, межнаучных и социокультурных связей. В ходе такого обучения учащихся должны приобретать и применять знания. Организация самостоятельной деятельности обучаемых предполагается использование новейших педагогических технологий, способствующих формированию социальных качеств личности (умению выполнять различные сложные познавательные задачи)

Информационная сфера обучения английскому языку должна быть неограниченной по объему и открытой для информационного взаимодействия, доступа и использования всеми субъектами образования. С другой стороны, она должна быть определяемой стандартами обучения, координируемой системами обучения и управляемой учителями английского языка. То есть информационная сфера в качестве среды обучения английскому языку должна иметь мощное систематизированное ядро (базовую среду обучения), которое порождает эту

сферу и все ее информационные процессы и отношения. Личностно ориентированная самостоятельности студента в качестве ее подсистемы [1]

Дистанционное обучение английскому языку, использующее сетевые технологии и Internet, позволяет реализовать в полном объеме информационные права всех участников учебного процесса и в частности, ученика в качестве интеллектуальной подсистемы образования и в качестве отдельной социальной системы.

Система контроля за усвоением знаний и способами познавательной деятельности, умением применять полученные знания в различных ситуациях должна носить систематический характер и строиться как на основе оперативной обратной связи (должна быть возможность обращения к преподавателю), так и отсроченного контроля.

Представляя принципиально новые средства обучения, дистанционное обучение английскому языку открывает и новые формы школьного обучения. Однако значимость и роль средств дистанционного обучения английскому языку в системе высшего образования можно определить только при рассмотрении их во взаимосвязи со всеми другими средствами обучения - субъективными, печатными, компьютерными (мультимедийными). Преподаватель английского языка в качестве носителя знаний и, следовательно, средства обучения не только передает свои знания и активизирует все компоненты системы обучения, но и воспроизводит содержание обучения английскому языку в доступном для восприятия виде, помогает систематизировать получаемую учеником информацию и внедрить ее в личную систему знаний. Исходная информационная система сначала разлагается на составляющие элементы и отношения, затем воссоздается в голове ученика [2].

Печатные (книжные) и компьютерные средства обучения английскому языку содержат модели изучаемых знаний и являются самостоятельными объектами обучения только в усеченной система обучения без учителя. Английский online это уникальная возможность получить дополнительное - образование или обновить свои знания и не выходя из дома. Компьютер с подключением к Internet позволить посещать уроки английского языка в виртуальных школах, которых много как Рунете, так и в Internet на других языках. Виртуальная действительность Internet-технологий воссоздает настоящую атмосферу обучения в классе с учителем-профессионалом дома или

в офисе. Появляется возможность изучать язык в уютной домашней обстановке в удобное время и в заданном темпе. Подобный вид обучения (e-learning, т.е. обучение при помощи электронных носителей информации) широко практикуется во всем мире, благодаря ряду существенных преимуществ, а именно:

- гибкость учебного графика;
- отсутствие необходимости физически посещать учебное заведение тратить время на дорогу;
- значительная экономия, т.к. стоимость такого обучения в несколько раз ниже стоимости очного обучения;
- интерактивность обучения, т.е. возможность общения посредством Internet с реальным преподавателем-профессионалом и с другими сокурсниками;
- индивидуальный подход к каждому студенту.

Весь процесс обучения в подобной виртуальной школе построен в режиме online. При этом разработчики стараются учитывать все необходимые требования к курсу изучения английского языка в дистанционной форме:

- создание проекта на базе современных Internet-технологий; - использование мультимедийных возможностей компьютера;
- привлечение учебных материалов созданных, носителями языка; - обеспечение возможности общения обучающегося с преподавателем независимо от места их нахождения и разницы во времени;
- организация виртуальных классов для учащихся с посещением уроков преподавателем в реальном времени; -возможность общения между однокурсниками внутри группы;
- представления возможности проделать пробный урок до начала занятий.

В программе изучения английского языка online присутствует несколько функций, которые обеспечивают ее интерактивность. Например, уроки-чаты с преподавателем и другими учащимися вуза; форум, где можно обсудить различные актуальные темы; переписка по электронной почте с учителем в режиме online; встроенный в программу дистанционного обучения табель успеваемости, позволяющий учащимся корректировать свой индивидуальный темп обучения. Все эти функции создают ощущение обучения

в реальном классе, в котором не просто передают определенный объем информации, помогают понять, структурировать, запомнить новый материал с привлечением ранее изученного. При этом опытный преподаватель организует, направляет и контролирует учебный процесс, стимулируя интерес к учебно-познавательной деятельности. Интернет-ресурсы для развития навыков аудирования [3]

На сегодняшний день в казахстанском Интернет появилось множество курсов по изучению иностранных языков online. При этом, статус самых популярных и востребованных прочно закрепился за курсами английского языка. Это объясняет многими факторами, как психологическими, так и многими другими. Разработано также и множество методик изучения языка. И если раньше преподаватели и учителя использовали в процессе обучения в основном фундаментальный классический И методы, ТО сегодня лингвосоциокультурный метод, предполагающий апелляцию компоненту, как социальная и культурная среда [4].

Сторонники этого метода твердо уверены, что язык теряет жизнь, когда преподаватели и студенты ставят целью овладеть лишь «безжизненными» лексико-грамматическими формами. К примеру, изучающий английский может употребить грамматически правильное выражение *The Queen and Her relatives*, но британец с трудом поймет, что имеет в виду *The Royal Family*. Лингвосоциокультурный метод включает два аспекта общения языковые и межкультурное. Цель изучения языка с помощью данного метода- облегчение понимания собеседника, формирование восприятия на интуитивном уровне. Поэтому каждый студент, избравший такой органический и целостный подход, должен относиться к языку, как к зеркалу, в котором отражаются география, климат, история народа, условия его жизни, традиций, быт, повседневное поведение, творчество. Первую строчку в рейтинге популярности методик активно удерживает коммуникативный подход, который, как следует из его названия, и направлен на практику общения.

Список использованной литературы:

1. Галичкина Е.Н. Специфика компьютерного дискурса английском и русском языках (на материале компьютерных конференций), 2001.

2. Кондрашов П.Е. Компьютерный дискурс: социолингвистический на аспект, 2004.
3. Крупина С. Методики преподавания английского языка, 2003
4. Левин Джон Р. Internet для «чайников», 2001.

M.p.s. Beisenbayeva B.A.

Karaganda Buketov University, Kazakhstan

ON STRATEGIES AND METHODS OF TASK -BASED LEARNING IN TEACHING ENGLISH

Task-based Learning (TBL) is an English teaching approach that has roots in the Communicative Language Teaching method, where the teaching process is done entirely through communicative tasks. In order to fully acquire language, it must have real meaning by being used in natural contexts. Task-based learning is an approach to language learning where learners are given interactive tasks to complete. In order to do this, they need to communicate. Once the task is completed, then the teacher discusses the language used. Task-Based Learning (TBL) is a learning strategy that focuses on the development, execution, and delivery of tasks. This strategy has the students at the center of learning. Task-Based Learning is a distinct approach that offers valuable learning experiences to students. Task-Based Learning focuses on the completion of specific tasks as a means to achieve language learning goals. Students are presented with authentic and meaningful tasks that mirror real-world contexts, enabling them to develop their language skills through practical application. TBL places a strong emphasis on communicative competence, encouraging learners to actively engage in language production and interaction. By immersing students in relevant tasks, TBL promotes linguistic fluency, accuracy, and pragmatic competence. The tasks are designed to reflect real-world situations and provide learners with opportunities to use the target language in authentic contexts. TBL encourages learners to actively engage in language production, interaction, and negotiation of meaning. It promotes the development of linguistic fluency, accuracy, and pragmatic competence. In the following sections, we will delve deeper into the distinct characteristics of Task-Based Learning, examine its approach, learn objectives, timeframe, structure, and roles of teachers and students. By analyzing these aspects, we can gain a comprehensive

understanding of how this approach differ from other approaches e.g Project –based Learning and the unique benefits they offer to learners. So, let’s explore the fascinating world of Task-Based Learning.

In PBL approach students are presented with complex, real-world problems or challenges, and they work collaboratively to design and execute projects that address these issues. PBL nurtures inquiry, research, critical thinking, problem-solving, and creativity. It fosters the development of essential 21st-century skills such as collaboration, communication, and self-directed learning.

In Task-Based Learning, students are presented with tasks that require them to use the target language to achieve a specific goal. These tasks can be simulations of real-life situations or authentic activities that learners may encounter outside the classroom. For example, a task could involve planning a trip, conducting an interview, or solving a problem collaboratively. TBL emphasizes the use of the target language for meaningful communication rather than focusing solely on grammatical structures or vocabulary. Both TBL and PBL promote active student engagement. In TBL, learners actively engage in language production, interaction, and negotiation of meaning while completing tasks. Similarly, PBL encourages students to work collaboratively, analyze complex issues, and develop innovative solutions. Both approaches value the active participation of students in their learning process.

The primary learning objective of TBL is to develop communicative competence and language proficiency. By engaging in meaningful tasks, learners practice using the target language in authentic contexts. They develop their ability to express themselves fluently, accurately, and appropriately. TBL promotes the acquisition of vocabulary, grammar structures, and language functions needed for effective communication. Additionally, TBL helps learners develop pragmatic competence by understanding and using language in social and cultural contexts.

Through Task-Based Learning, students not only improve their language skills but also develop important strategies for communication. They learn to negotiate meaning, clarify information, and express their opinions. TBL encourages learners to become active participants in conversations and interactions, building their confidence

and ability to use the language fluently. Both TBL and PBL prioritize the development of communication skills. TBL focuses on developing communicative competence and language proficiency by engaging learners in meaningful tasks that reflect authentic language use. Task-Based Learning typically involves shorter, focused tasks with specific language learning goals. These tasks are designed to be completed within a relatively short timeframe, such as a single class session or a few sessions. TBL allows for targeted language practice and skill development in specific areas, providing students with immediate feedback and opportunities for improvement.

Structure and Organization Contrasts. TBL typically follows a clear task sequence to facilitate language acquisition and progression. Tasks are scaffolded in a way that allows learners to build upon their existing knowledge and skills. TBL often includes pre-task activities to activate prior knowledge, task performance activities where students complete the main task, and post-task activities for reflection and feedback. This structured approach helps learners develop language proficiency gradually and ensures a systematic progression in their language learning journey.

What is the role of the teacher in task based language teaching? TBLT requires instructors to support the students not only as they engage in learning activities but also at the moment of planning the language and learning tools that students need to tackle the task. In this method, instructors assume a more passive role in the classroom.

What are the task types in task based learning? Examples of TBL tasks can be interviews, story-telling, problem-solving, ranking discussions, etc. These activities are widely used in typical PPP textbooks as well. For a long period of time PPP, which stands for presentation, practice and production, has been the main lesson framework in EFL teaching. Willis, J. (1996) described the task-based framework as a model consisting of pre-task (introduction to topic and task), task cycle (task, planning, and report) and language focus (analysis and practice). This allows learners to focus on meaning by using whatever language they have in the first two stages and then only in the last stage is there an emphasis on form, on accuracy. Such a way of organizing a lesson has a number of advantages. First of all, students have regular opportunities to

practice skills and language they might need in real life. The element of planning in the task cycle encourages students to think about the language they need and results in better quality language use. Using tasks motivates students, because they want to achieve the task outcomes. As learners choose the 4 language needed themselves, they are more likely to absorb it. And finally, language focus in the last stage prevents learners from fossilization, and creates opportunities for individual improvement

Teacher and Student Roles in TBL vs. PBL. In TBL, the teacher acts as a facilitator, providing guidance and support to students as they engage in tasks. The teacher's role is to create an engaging and stimulating learning environment, select appropriate tasks, and provide clear instructions. They also monitor students' progress, offer feedback on language use, and encourage reflection on the learning process. During TBL, students take on an active role in their own learning. They work collaboratively with their peers, engaging in discussions, negotiations, and problem-solving activities. Students are responsible for managing their tasks, making decisions, and applying language skills in authentic contexts. TBL encourages learner autonomy, as students take ownership of their learning by setting goals, monitoring their progress, and reflecting on their language development. In PBL, the teacher assumes the role of a facilitator and a guide. They provide initial guidance by introducing the project's theme, establishing learning objectives, and setting clear expectations. The teacher supports students in defining the project scope, identifying resources, and developing a plan. They offer feedback and guidance throughout the project, ensuring students stay on track and meet the desired learning outcomes.

Students play a central and active role in Project-Based Learning. They collaborate with their peers, sharing responsibilities, and leveraging each other's strengths. Students engage in research, data collection, analysis, and problem-solving activities, applying their knowledge and skills to develop innovative solutions. PBL encourages students to think critically, make informed decisions, and communicate their ideas effectively.

In both TBL and PBL, the role of the teacher shifts from being the sole provider of knowledge to a facilitator of learning. The teacher creates a supportive and inclusive learning environment, fosters student engagement, and promotes the development of essential skills. They encourage inquiry, critical thinking, and effective communication among students.

Conclusion. Task-Based Learning has many interpretations and you, the teacher, can adapt and make anything your own. Although TBL was originally developed with language teachers in mind, the core of every Task-Based Learning lesson, as the name suggests, is the task.

A Task-Based approach offers an alternative for teachers who are interested in creating a more student-centered environment in their classroom. In a task-based class, the lesson is based on the completion of a central task and its presentation. Which approach is more applicable to your class depends on the main goal of your lesson plan. TBL is shorter in duration so it is useful to refresh topics or to introduce new ones. PBL takes more time and demands much more planning. So it is important to be assertive in the choice of the subject and topic for your project. A brainstorming session with your students might be helpful before developing a lesson plan. Students may choose a topic in which they understand the need to intervene to solve a real problem. In TBL, students engage in meaningful tasks that mirror real-life situations, promoting communicative competence and language fluency. On the other hand, PBL provides students with opportunities to tackle complex problems, engage in inquiry, and develop 21st-century skills necessary for success in the modern world.

Literature

1. Nobuyoshi, J. and R. Ellis. 1993. 'Focused communication tasks and second language acquisition'. *ELT Journal* 47/3: 203-210
2. Nunan, D. 1989. *Designing tasks for the Communicative Classroom*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Willis, J. 1996. 'A Flexible framework for task-based learning.' In Willis, J. and D. Willis. (eds). *Challenge and Change in Language Teaching*. Oxford: Heinemann.
4. Willis. (eds). *Challenge and Change in Language Teaching*. Oxford: Heinemann.
5. Leaver, Betty Lou; Willis, Jane Rosemary (2004). *Task-Based Instruction In Foreign Language Education: Practices and Programs*. Georgetown University Press.

**Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық
Институты**

**Уразова Гульмира Муратбековна, аға оқытушы магистрі
Бекбергенова Майра Нурлановна, аға оқытушы магистрі**

**ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ САБАҒЫНДА ОҚЫТУДЫҢ ЖАҢА
ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ЕНГІЗУДІҢ ТИІМДІ ЖАҚТАРЫ**

Бүгінде білім - қоғамның әлеуметтік-экономикалық, интеллектуалдық және рухани дамуының стратегиялық бағдары ғана емес, сонымен қатар біздің қоғамымыздың қауіпсіздігінің кепілі.

Оқытудағы жаңа технология аса қажетті педагогикалық мәселелердің шешімдерін табуға, ой еңбегін арттыруға, оқу процесін тиімді басқаруды қамтамасыз етеді. Жаңа технологияларды оқыту үрдісінде қолданудың негізгі ерекшелігі ол оқытушылар мен оқушыларға өз бетімен және бірлесіп шығармашылық жұмыс жасауға көп мүмкіндік береді және оны педагогикалық мақсатта пайдалану оқушылардың зердесіне, сезіміне, көзқарасына әсер ете отырып оның интеллектуалдық мүмкіншіліктерін арттыруға көмектеседі.

Дене тәрбиесінің әлеуметтік жүйе және қоғамдық құбылыс есебінде дене тәрбиесі жүйесін, оның қалыптасуы мен дамуының негізгі заңдылықтарын, оның қызметі мен құрылымын танып, білудің қажеттілігі білім мен тәрбие талаптарына сәйкес өсіп келе жатқан ұрпақтың дене тәрбиесін қамтамасыз ету үшін керек. Дене тәрбиесі тек мектептегі дене шынықтыру сабағы ғана емес, ол сабақтан тыс, мектептен де тыс денсаулыққа байланысты шаралар жүйесі екенін ескерсек, қазіргі кезеңдегі білім беру орындарындағы дене тәрбиесінің жүйесі жастардың денсаулықтарын нығайтумен қоса, тұлға бойындағы биологиялық-психологиялық қажеттіліктердің жан-жақты жетілуіне, өмірге белсенді ұстаным мен ізгілікті қатынастарын дамытуды меңзейді. Мұндай маңызды әдістеме ғылыми және оқу пәні ретінде жетекші рөл атқаратын, дене тәрбиесі саласындағы кәсіптік бағытта болашақ мұғалімдерді дайындауды жүзеге асыратын жоғары оқу орындарындағы оқыту жүйесіне тікелей байланысты. Қазіргі кезеңде жалпы орта мектептердегі оқу бағдарламаларын құрастыру бағыт-бағдары өзгерді. Алайда, бұлардың бәрінде мектеп оқушыларын қайда

оқитындығы ескерілмейді, олардың меңгеруі тиіс негізгі дағдылар мен қабілеттер, оқу нормасын тапсыруға арналған шарттар көрсетілген. Денені шынықтыру жаттығуларының орындалуы қозғалыс дайындығының деңгейі туралы мәлімет береді. Дегенмен, бұл бағдарламалар базалық, үлгілік сипатқа ие, сондықтан оларды әрбір педагог жергілікті жағдай мен салт-дәстүрлерге орай өзгертулер мен толықтырулар енгізіп, өзгерте алады. Дене тәрбиесі мәселелерін шығармашылық тұрғыда шешуге, өзгермелі өмір жағдайында инновациялық процестер мен жаңашыл бағыттарды дер кезінде меңгере отырып, тәжірибеге сын көзбен қарап, дене тәрбиесі міндеттерін жүзеге асыруға белсенді, салауаттылық пен дене мәдениетін меңгерген маман даярлаудың маңыздылығы артуда.

Дене тәрбиесін, жаңа технология мен озат тәжірибені ұлттық және жалпыадамзаттық құндылық қағидаларымен сабақтастыра зерттеу – бүгінгі күн талабынан туындап отырған педагогика ғылымының міндеттерінің бірі. Дене тәрбиесінің мәнін бүгінгі жаңа заман талабына сәйкес қарастыру – бұл адамды өзі өмір сүрген ортаның жемісі ғана емес, сол ортадағы дене мәдениеті, адамгершілік қарым-қатынасы әрекетімен көрінетін субъект деп танылуымен айқындалады. Қоғамның елеулі өзгерістерге түсуі, адамның мақсат-мұраттарына, тұрмыс-тіршілігі мен мінез-құлқына, сондай-ақ өзінің жеке басына да субъект ретінде өзгеріс енгізуде. Оның үстіне қоғамдағы салауаттылық, дене мәдениеті мен рухани құндылықтардың табиғаты, мәні, шығу тегі және атқаратын қызметтері туралы жан-жақты зерттеу, оқушылардың дене тәрбиесін салауаттылық дене мәдениеті мәселесімен байланыста қарастыру қажеттігі біздің тақырыбымыздың өзектілігін айқындай түседі.

Елімізде бәсекеге қабілетті білім – білім беру саласының ең басты міндеті болып отыр. Дамудың алдыңғы қатарындағы елдердің білім дәрежесімен теңесу – еліміздің біліми саясатының негізгі көздегені. Дамыған елу елдің қатарына енудің алғышарттарының бірі де осы сапалы да бәсекеге қабілетті білім. Сондықтан да еліміздегі мектептердегі білім берудің басты ұстанымдары мен міндеттері, әрекеттері, жолдары осы мақсатқа орай ұйымдастырылады.

Мақсатқа жетудің түрлі жолдары бар. Солардың бірі де бірегейі оқытудың жаңа технологияларын пайдалану. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының (Астана, 2000 жыл) 18-бабының 8-тармағында: «Оқытудың жаңа технологияларын сынақтан өткізу, білім берудің жаңа

мазмұнын енгізу үшін білім беру ұйымдарында эксперимент тәртібімен іске асырылатын білім беру бағдарламалары әзірлену мүмкіндігі», - атап көрсетілген [1]. Осыған орай қазір еліміздегі көптеген мектептерде білім берудің жаңа жүйесі енгізіліп, әлемдік білім беру кеңістігіне бет алуда. Білімі мен ғылымы өз дәрежесінде дамыған елдер көш бастап, қашан да елдік дамудың кез келген саласында озық тұрары сөзсіз. Бізде осы көштен қалмаудың қамын жасап бағудамыз.

Жалпы орта мектептердегі «Дене тәрбиесі» пәнінің мақсаты әлі күнге дейін толықтыруды қажет етеді, осыған орай оның ғылыми негізделген бағыт-бағдарын жасау қажеттілігі туындайды. Осы бағыттағы ізденістердің тиімдісі дене тәрбиесі сабағында дәстүрлі емес оқыту құралдарын қолдануды зерттеу болып табылады.

Дене тәрбиесі өсіп келе жатқан жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру саласының бір тармағы болып табылады және ол жеке тұлғаның жан-жақты дамуына, күшті де қуатты болып өсуіне, ұзақ уақыт шығармашылық еңбекке жарамды адамды қалыптастыруға, оны Отан сүйгіштікке дайындауға қызмет етеді.

Республикамыздағы білім беру саласында және әртүрлі қолдану салаларына байланысты жаңа бағыттағы спорт, дене тәрбиесі жүйесі бойынша мамандарға деген сұраныстардың артуы, оларды дайындаудағы білімділігі мен қабілеттілігі, біліктіліктің қазіргі талаптарға сай болуы өте үлкен маңызды жұмыстарды атқаруды талап етеді және болашақ педагогтардың кәсіби даярлығын, білім стандартына, мазмұнына сай жетілдіру мәселелері көкейкесті мәселе болып отыр. Көрсетілген міндеттерді толық жүзеге асыру дене тәрбиесі жүйесіне тікелей байланысты. Дене тәрбиесін жүзеге асыру – денсаулықты нығайту, білім беру, дамыту, тәрбиелеу міндеттерін шешуге арналған педагогикалық жұмыстардың бірі бола отырып, жеке тұлғаның денсаулық деңгейін арттыру, табиғи күш-қуатын нығайту, дене мүшелерін гигиеналық негіздері мен дене- қозғалыс қабілеті мүмкіндіктеріне сай, өз бетінше қимыл-қозғалыс жаттығуларын орындап, өзін- өзі үнемі дамытып, көңілді де сергек жүруге баулиды. Болашақ ұрпағымыздың денсаулығының мықтылығы, салауатты өмір сүруі мектеп мұғалімінің жеке басымен оның жоғары оқу орнындағы теориялық жеке тәжірибелік дайындығының дәрежесіне тікелей байланысты. Осыған орай оқушылардың дене тәрбиесі жүйесін жүзеге асыру

жұмыстарын ұйымдастыруға болашақ мұғалімдерді даярлау ісін кәсіби дайындықтың ажырамас бөлігі ретінде қарастыру керек. Дене тәрбиесі және спорт мамандары күрделі әлеуметтік міндеттерді шешуге араласумен бірге оқушылардың психологиялық ерекшеліктеріне сай, оқу-тәрбие міндеттерін шешуде олардың рухани жетекшісі де болуы тиіс. Оқушыларға дене шынықтыру сабақтарында жаңа технологияны пайдалану оқыту мен тәрбиелеудің жалпы заңдылықтарына бағынған. Сондықтан оны іске асыру барысында дене тәрбиесінің жас және жыныстық ерекшеліктерін ескере отырып, осы заңдылықтарды көрсететін жалпы педагогикалық ұстанымдарды басшылыққа алу қажет. Ол ұстанымдарға жататындар: жан- жақтылық, саналылық пен белсенділік, бірте-бірте жасалатын әрекет, қайталамалық, көрнекілік, жеке даралық.

Оқу үдерісінің үздіксіздігі негізгі үш қағидаларда көрініс тапқан:

а) оқу-тәрбие үдерісі көп жылғы және жыл бойындағы сипатқа ие болуы тиіс;

ә) сабақ барысында әрбір келесі сабақтың әсері алдыңғы сабақтың ізінше қатпарлы әсер қалдыруы тиіс, себебі жас оқушының ағзасында алдыңғы сабақтардың әсерінен пайда болған жағымды өзгерістер беки түсуі және жетіле түсуі қажет;

б) демалыс жұмыс қабілетін қалпына келтірудің арта түсуі үшін жеткілікті болуы тиіс.

Дене жүктемелерін бірте-бірте және жоғары деңгейге арттыру ұстанымы олардың көлемі мен қарқындылығының, оқушыны дайындауға қойылатын талаптардың бірте-бірте күрделенуінің үздіксіз арта түсуімен байланысты болып келеді.

Сабақтарды бір-бірте күрделендіру оқушыны дайындаудың мүмкіндіктері мен деңгейлеріне сәйкес келіп, олардың спорттық жетістіктерінің үздіксіз арта түсуін қамтамасыз етуі тиіс. Дене жүктемелерінің толқынды түрде өзгеру ұстанымы олардың динамикасының толқынды сипатын көрсетеді, себебі ол салыстырмалы алғанда оқу – тәрбие үдерісінің кіші-гірім үзіндісіне, немесе сабақтардың кезеңдері мен тұтас бір дәуіріне де тән болуы мүмкін.

Спорттық техника мен оны жаңа тұрғыда жетілдіруге үйрету әдістерінің кез-келген түрінің жағымды жақтары бар, бірақ ол жеке қалпында шапшаң әрі

тиімді үйретуді толық қамтамасыз ете алмайды, сондықтан спорттық техниканы меңгеру барысында барлық әдістер бірін-бірі толықтыратын түрде қолданылады. Олар жиірек бір уақытта пайдаланылады. Қимыл-қозғалыстарды белгілі реттілікте игеру. Атап айтқанда: дайындалып жүрген оқушылардың оқуға деген жағымды ынтасын қалыптастыру; қозғалыс қимылының мәні туралы білімді қалыптастыру; әрбір спорт түрлері бойынша үйренетін қозғалыстар туралы толық түсінікті қалыптастыру; үйренетін қозғалыс қимылын тұтастай игеру. Сөйтіп, қимылға үйрету дегеніміз - бұл білім алу, қозғалыс икемділігін қалыптастыру және тиісті дене жағынан қалыптасудың қасиеттерін тәрбиелеу.

Талдау, жалпы білім беру мектептерінде оқу-тәрбие үдерісін ұйымдастыру мен басқаруға білім беру мен спорттық мекемелерге тән құрылымдар - мақсат, жалпы және арнайы (арнайылық) міндеттер, әдістер мен қағидалар, оқу кеңістігінде жүзеге асатын, нақты бағыттылығы бар, оқу материалының теориялық және тәжірибелік мазмұны кіретінін көрсетті. Оқушы-спортшының осы білім беру кеңістігіндегі таңдаған жолының басы, мектептегі оқу мерзіміндегі бастапқы кезеңнің де нақты құрылымы немесе мазмұны болады.

Дене тәрбиесі сабағында оқытудың дәстүрлі емес құралдарын қолдану барсында оқушылардың дене тәрбиесін дамыту технологияларын жетілдіруге; дене тәрбиесі сабақтарында оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеуге, дене тәрбиесі арқылы жеке тұлғаның психофизиологиясын өзгеруге: өзін-өзі реттеуін қалыптастыру; дене тәрбиесі сабақтарын пәнаралық байланыс арқылы жетілдіру; дене қабілетін рухани құндылықтар арқылы дамыту; релаксация арқылы жеке тұлғаның психофизиологиялық қабілеттерін дамыту; психикалық қуат мүмкіндіктері мен дене тәрбиесін сабақтастырып дамытуға т.б. қол жеткізуге болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Жанпейісова М.М. Модульдік оқыту технологиясы – оқушыны дамыту құралы ретінде. – Алматы, 2007.
2. Өстеміров К., Айтбаева А. Қазіргі білім беру технологиялары. - Алматы.2001 .
3. Сыздықова Ғ.С. Бала денсаулығына әсер етуші факторлардың әсері.//Қазіргі заман жағдайында денсаулық сақтаудың білім беру кеңістігін қалыптастыру. Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары.- Шымкент: Асқаралы, 2015.
4. Жумадилова Г.С. Жастардың салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселелері.//Салауатты өмір салты: Әлеуметтік жаңарудың көрінісі ретінде.-Астана, 2009.

АЙДАРХАНОВ Д.

Лог-23-2 тобының студенті

Ғылыми жетекші: магистр, аға оқытушы

ЕЛИКБАЕВА С.

Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті

ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ ДЕҢГЕЙІНДЕ ОҚЫТУ

Қазақ тілін шет тілі деңгейінде оқыту – қазіргі заман талабы болып отыр. Себебі қазіргі заманауи заман талабына сәйкес, оқытушы сабағына қызығушылық тарта білгенде ғана оқушы тарапынан нәтиже болары сөзсіз. Жалпы тіл білімі өте сақтықпен, білімділікпен үйретуді талап ететін ғылым.

Жалпы жаңа тілді үйрену әркімнің қабілетіне, мінезіне, қасиетіне байланысты. Бірі тілді тез үйренеді, енді бірі өте ұзақ еңбек пен уақыт арқылы игеріп шығады.

Тілді үйренуге мынадай факторлар әсер етеді:

- 1) Тілдік орта;
- 2) Тілді үйренудегі мақсат;
- 3) Адамның тұлғалық таланттары мен қасиеттері;
- 4) Лайықты оқу методикасы;
- 5) Нәтиже көрсеткен ұстаз немесе үйретуші.

Осы орайда «тілдік орта болмаған жағдайда тілді қалай үйретуге болады?» деген заңды сұрақ туындайды. Ең алдымен, тілді сөйлеуші мен тыңдаушының өзара түсінісуге арналған қарым-қатынас құралы ретінде қарастырғанымыз жөн. Тіл тірі құбылыс, тірі жүйе. Оны қолданысқа енгізіп, қозғалысқа келтірмесе, тот басқан жүйедей істен шығып қалады. Яғни практикалық жолмен үнемі қолданып отыру қажет.

Екіншіден, үйренушілердің ынтасы мен уәждемесі орасан рөл атқарып, тіл үйрету үрдісін жеңілдетеді әрі жеделдетеді түсетіні бәрімізге белгілі. Тілді үйренудегі мақсат үлкен күшке ие. Мақсатың неғұрлым сені ынталандырып, жігер, күш, қайрат беретін болса, соғұрлым нәтижеге жету мүмкіндігі артады. Үшіншіден, үйренушінің үйрену дағдысы жоғары деңгейде болса, үйренуге деген талпынысы, таланты болса нәтижеге тез жетеді.

Төртіншіден, оқыту үрдісінің қаншалықты жүйелі және мазмұнды ұйымдас-тырылғандығын назарда ұстау қажет. Себебі жүйелі оқыту, ерекше әдістеме сізді дұрыс жолға салып, барар жеріңізге жеткізеді.

Бесіншіден, тіл үйренуші мен үйретушінің үйлесіп жұмыс жасауы, жетістігі бар немесе сен қалаған нәтижесі бар ұстазыңның жетістігін, жүрген жолын

қайталау. Осы орайда, «ұстазы жақсының – ұстамы жақсы» деген мәтел ойға келеді. Яғни үйретуші ұстазды дұрыс таңдау да өте маңызды.

Қосымша фактор ретінде оқытушы шығармашылық өнерімен үйренушіні қазақ тіліне баурап, үйренушінің лингвомәдени құзыретін қалыптастыруға, яғни лингвомәдени білімін толықтыруға өз үлесін қосуы абзал. Себебі тілде сол халықтың діні, ділі, мәдениеті, дәстүрі, танымы, тарихы кодталып, сақталған. Сол байлықты тіл арқылы үйретуге, сол тілге деген қызығушылық пен құрметті арттыруға үлкен мүмкіндік болады.

Қазақ тілін орыстілді аудиторияға үйретуде коммуникативті әдісті қолдана отырып, қатысымдық тапсырмаларды пайдаланамыз. Осы тапсырмалар кешенін жағдаяттық тапсырмалар, жұптық және топтық жұмыстар, рөлдік ойындар, пікірталас пен шығармашылық жұмыстар құрайды. Аутентикалық жағдаяттық тапсырмалар үйренушілердің талаптарына, тілдік білім деңгейіне байланысты мақсатты түрде құрастырылып, мәнмәтінге сай берілуі қажет. Ал жұптық және топтық жұмыс жасау барысы үйренушіге қазақ тілінде өз ойын жеткізіп, біреудің айтқанын түсіне алатын дәрежеге жету мүмкіндігін арттырады да, тіл үйрену үрдісінің қызықты өтеуіне себепкер бола алады.

Қазақ тілінде бастауыш сыныптарда жалпы жұмбақ, жаттау, жаңылтпаш арқылы тілді жылдам есте сақтау ретінде қолданылады. Қазақ тілінің ситуациялық диалогтарында сөздер жылдам айтылатынын ескерсек, жаңылтпаштың тіл үйретуде рөлі жоғарылайтыны сөзсіз. Себебі жаңылтпаш айтқызу арқылы тіл үйренуші сөздердің ситуациялық жағдайда қалай өзгертіні естіп, біледі. Мысалға ағылшын тілінде әлі күнге дейін тілдік деңгейлерін анықтау, айтылым бойынша деңгейлерін анықтау мақсатында аудитивті құзіреттіліктеріне байланысты мынадай жаңылтпаш айтылып, қолданылады.

Мысалға, шетел тілін оқытуда аудитивті құзыреттілігін қалыптастыруда келесі жаттығулар арқылы оқушылардың тез есте сақтауын қалыптастыруға болады, яғни жұмбақтарды оқып олардың жауабын табу қажет:

Riddles. Read the first riddle and have the class ask questions to try and solve the riddle. Riddles promote discussion and curiosity. The man was injected with deadly poison-but it did not kill him (He was already dead) The more there is the less you see (darkness) What has hands but not skin or bones? (clock) What is black and white and read all over? (newspaper)

Барлық әдістерді саралай келе жаңа оқу технологияларды және интерактивті әдістерді оқу үрдісінде пайдалану жаңа нәтижеге әкелері сөзсіз.

Сонымен жаңа оқу технологияларды және интерактивті әдістерді оқу үрдісінде қолданудың нәтижесінде оқушылар жинақталған тәжірибиесін сыртқа шығарып, оны өмірінде пайдалана алады. Жалпы заман талабына сай білім беру қашан да өзекті мәселе. Шығармашылық қабілеті мол, жан-жақты дамыған адамзат тәрбиелеуде жаңа педагогикалық технология ауадай қажет. Интерактивті оқыту технологиясы – нәтижеге бағытталған оқыту. Интерактивті оқыту әдістері дәстүрлі оқыту әдістерінен оқу үрдісінде оқушылардың өзінің өмірлік тәжірибелерін пайдалану арқылы есте берік сақтауымен, мәліметтерді

талдап, жинақтау арқылы жеке және кәсіптік қабілеттерін аша алуымен ерекшеленеді. Интерактивті оқытудың тиімді жақтары:

Оқушылар ақпарат алумен қатар өздерінің белгілі бір мәселені шешу жолын қисынды түсіндіріп береді. Оқушылар ойларының тереңдігіне талпынады.

2022 жылы Ustaz.Pro командасы «Қазақ тілін шет тілі деңгейінде оқыту» тақырыбында мектеп мұғалімдеріне бірнеше еүндік семинарлар ұйымдастырды. Соның нәтижесінде орыс тілді аудиториялар мен өзге тілді мектеп сыныптарына қазақ тілінен беретін мұғалімдерге ағылшын тілінде оқытылатын әдіс-тәсілмен бөлісіп, жаңа оқу технологияларды және интерактивті әдістермен таныстырды. Қазіргі уақытта

Осы арқылы оқушыларды шет тілінде қызықтырып, ойландырып қызығушылығын оята алады. Жалпы қазақ тілінде қазіргі уақытта Квест, unaiгра, learning Apps, Zip grade платформалары арқылы мектеп бағдарламасындағы тапсырмалар беріліп, кеңінен қолданысқа кіріп келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі;

1. *Құрман Ж.Н.* Қазақ тілін оқытудың әдістемелік негіздері. — Алматы, 2009. — 28-б.
2. *Әбдікәрімов Б., Сарбасова Қ.А.* Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда педагогикалық технологияларды пайдалану // Еуразиялық гуманитарлық институттың хабаршысы. — 2004. — № 3. — 36-б.
3. *Даумов Н.Ғ.* Оқытудың ақпараттандыру процесінде оқушылардың зерттеу қызметін дамыту: Пед. ғыл.канд. ...дис. — Алматы, 2003. — 12-б
4. *Ибраимова Б.С.* Шет тілі сабағында аудитивті құзіреттілікті дамытудың маңызы. Алматы қаласы.

Сатдарова К.

-МО-23-2 тобының студенті

Келмағанбетова Ш.С.

- ф.ғ. магистрі

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Адам атаулы Алланың жаратылысы ағаштан түсіп ақыл-есі кіргенше жануарлардан еш айырмашылығы болмаған деседі білетіндер. Яғни, адамды адам қылған ақыл-есі, рухани байлығы. Сол уақыттан бері әлемге тараған адамзат өркениеттерінің әрқайсысына тән өзіндік рухани мәдениеті қалыптасқан. Қазіргі қазақ халқының рухани мәдениетінің бастау бұлағы, түп тамыры көшпелі ата-бабалар өркениетінде жатыр. Тарих дәлелдеген бір шындық бар: рухани мәдениеттің ғұмыры материалдық мәдениеттен әлдеқайда ұзақ. Көшпелі бабаларымыздың тіршілікті тану, өмірге деген көзқарастарының өзгешелігі материалдық мәдениеттің күйреуге бейім екендігін түсінуінде. Күйреген Отырардың қалдықтары құм астында көміліп қалса, сол қаланың перзенті Әбу Насыр Әл-Фараби күллі дүние жүзінің «екінші ұстазы» атанып, есімін елдер жатқа біледі. «Ақтөбе» атты үлкен төбеге айналып, үнсіз жатқан Баласағұннан шыққан кешегі даңқты қаламгер Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» атты еңбегін бүгінде әлем таниды. «Туған жерім – мүбәрәк Түркістан» деп жырлаған Түркістан перзенті Қожа Ахмет Йасауиді барша түркі халықтары рухани пір тұтса, әлем халқы оның әдебиет әлеміндегі баға жетпес орнын бірауыздан мойындайды.

Адамзат табиғат заңдылықтарына анағұрлым бағынышты замандарда түбіміз болған түркі халқы өз тарихтарын ұрпағына жеткізу үшін жауын мен дауылға төзімді, шапқыншылықта шатынамайтын, жалынға салса жанбайтын балбал тасқа қашап кеткен. Бұнымен қоймай сол кездегі оқиғалар желісімен небір аңыз, ертегі, жыр-дастандар қалдырып ұрпағына баға жетпес құндылықтарды сыйлаған.

Заман көшімен ілесіп сонау ұлы империяның ұрпағы – қазақ халқы ХІХ-ХХ ғасырларға аяқ басады. Қалыптасқан күннен бастап бір байыздап өмір сүрудің орнына күн-түн демей атамекенін қорғаумен өткен қазақ халқына дәл осы жылдары ерекше қиын-қыстау кезең болды, өмір мен өлім күресі болды десек қателеспеспіз. Талай шапқыншылық пен отарлаудың кесірінен тыныш қана аңыз-ертегілерін айтып жүретін ата-әжелердің көз жасы таусылып, боз бала мен бойжеткендер білім қуғанның орнына қолдарына қару алуға мәжбүр болды. Осылай басынан қайғы бұлты сейілмей наданданып қалған халықты ағарту мәселесі туындады. Абайдан басталған ағартушылар мен зиялы қауым көші елінің көзін ашу үшін жанын қиюға әзір болған. Абайдың «біріңді, қазақ, бірің дос көрмесең, істің бәрі бос», «ғылым таппай мақтанба» деген секілді терең

философиялық ой-пікірлерімен сусындаған Алаш ардақтылары қажырлы еңбектері мен күрескерлік рухтарының арқасында елдің ұлттық сана-сезімін оятты. «Маса» болып құлақтарына ызындады, «Оян, қазақ!» деп ұран салды.

Қазақ халқының рухани мәдениетін жаңғырту жолында орасан үлес қосып, Кеңес құрсауында болса да ұлттың ұлт болып тұруына негіз болған келесі буын – әдебиет алыптары. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» демекші заманына бейімделіп халыққа әдебиет арқылы әсер етуді көздеген болулары керек. Бірақ кабинетте отырып кітап жазумен ғана айналыспай, айтарын ашық айтып, оны іспен дәлелдеген азаматтар да жоқ емес. М.Әуезов «Бөрінің артынан бөлтірік ақылды болғандықтан ермейді», «Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін нәрсе – білім» демесе, М.Мақатаев «Үш бақытын» жырламаса 1986-жылы өр рухты жастар желтоқсан алаңына шағыр ма еді? Ұлттың оянуы деген осы болар.

Ал қазір сол желтоқсан жастарының ізін басып келе жатқан мына бізде сондай рух бар ма? Егер болса майталман ақын Мұхтар Шаханов:

«Өтер жаздар өтер күздер,

Қашан кетер екен бізден

Ұлтын сатқан жағымпазды хас батырға балау,

Ал шыншылға халық жауы ретінде қарау?

Міне, нағыз әләуләки әлау, халауләки хәлау,!» - деп, немесе:

«Нарық-ғасыр бәрін сатып жібере ме алтынға,

Кім қалады сол алтынға сатылмайтын қалпында?

Жалғандық бар ұлтсыздардың беделі мен даңқында,

Ана тілін сыйламаған сыйламайды халқын да» - деп бекер жырлап жүрмесе керек. Иә, біз қазір сауаттымыз, небір техникаларды игеріп жатырмыз, бірақ рухани жағымыз әлсіреп қалды. Әбу Насыр Әл-Фараби «Ақылсыз берілген білім – адамзаттың хас жауы» деген екен. Неше жерден ғалым болсақ та, саясаткер болсақ та, ақын-жазушы болсақ та, істеген ісіміз ұлтымызға, маңайымыздағы адамдарға пайдасын тигізбесе құны бес тиын.

Адам үшін рухани құндылықтардың қажеттілігі әрдайым өзгеріссіз қала бермек. Өмір бағдарының бірі ретінде рухани құндылықтар адам баласына қоршаған ортаны тануға, өз тіршілігінің мән-мағынасын табуға, өзіндік даму мен жетілуге жәрдемдеседі. Дәстүрлі діндер рухани ағарту, тәрбие мен салт-дәстүрлерді сақтау мен жеткізу жолындағы маңызды факторлардың бірі әрі бірегейі болып табылады.

Әрбір халықтың тарихи өмірінде қол жеткізген ең құнды дүниелері – рухани және адами қасиеттері, моральдық нормалары, ұлттық құндылықтары бар. Ұлттық құндылықтар – қандай да бір этникалық қауым өкілдерінің өзіндік тарихи көрінісі бар рухани мұраттарының жиынтығы. Ұлттық құндылықтардың әрбір халықтың өмірінде алатын орны өзгеше екені белгілі. Сондықтан да әрбір жаңа ұрпақ үшін мәнді тәрбие – ұлттық тұрғыдағы тәрбие үлгісі болып табылады. Өйткені, мұнда тәрбиенің негізі ғасырлар бойы қалыптасып келген

асыл рухани құндылықтар және биік ізеттілік пен моралдық тұрғысындағы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып жататын, адамның адамдық қасиетін нығайтып әрі асылдандыра түсетін, халықтың даналық өмір-салтынан туындап отыратын бұлжымас ережелер мен қағидалар құрайды. Қазақы дүниетаным, ақыл-ой, тағылымдық ұлағат ғасырлар бойы шындалып қалыптасты. Сол сан ғасырлық ұлттық тәрбиенің негіздерін бір арнаға түсіріп тәрбие мәселесінде пайдалану бүгінгі таңда күн тәртібінде тұрған ең басты қажеттілік деп білемін. Ұлттық отаншылдықты қалыптастыруда ата-бабаларымыздың ұлағатты ойлары мен тәлімдік тәрбиесінің атқаратын орны ерекше. Осы жерде қазақ халқының ұлы ақыны, ғалым М. Жұмабаевтың мына сөзі ойға оралады: «Ұлт тәрбиесі – баяғыдан бері сыналып, көп буын қолданып келе жатқан тақтақ жол болғандықтан, әрбір тәрбиеші сөз жоқ, ұлт тәрбиесімен таныс болуға тиіс. Және әр ұлттың баласы өз ұлтының арасында, өз ұлты үшін қызмет қылатын болғандықтан, тәрбиеші баланы сол ұлт тәрбиесі мен тәрбие қылуға міндетті». Бала тәрбиесінің ұлттық сипатта болуына ерекше мән беру керектігін атап өтеді. Ал ұлттық сипат – сол ұлт тарихының таңбасы. Қазақтың ұлттық құндылықтарын жаңғырту бүгінгі мемлекеттен өзінің ішкі және сыртқы саясатын ұлттық сипатта жүргізуді талап етеді. Қазақи рухы биік ұлттық идеяның қалыптасуында ұлттық құндылықтардың маңызы зор. Ұлттық тәрбие туралы идея бүгінгі күн талабы мен өмірлік қажеттіліктен туындап отыр. Ұлттық сана-сезімі қалыптасқан, ұлттық мүдденің өркендеуіне үлес қоса алатын, ұлттық құндылықтар мен жалпыадамзаттық құндылықтарды өзара ұштастыра алатын толық кемелді, ұлтжанды тұлғаны тәрбиелеу ұлттық идеяның негізгі бағыты болып табылады. Ұлттық идея – қазақ халқы тудырған моральдық нормаларда және ұлттық құндылықтарда бекітілген патриоттық тәжірибені меңгеру, ұлттық этномәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды тану, тарихты құрметтеу арқылы іске асырылады. Көрнекті ғалым, қоғам қайраткері Амангелді Айталы «Ұлттың рухани мұралары мен дәстүрлерін, қаһармандық ерлік салтын қастерлеу – ұлттық идеяның басты көзі болады, оның дүниежүзілік өркениеттер арасындағы өзіндік дербестігін нығайтады» - деп келтіреді. “Жас бала – жас бір шыбық, жас күнде қай түрде иіп тастасаң, есейгенде сол иілген күйінде қайтып алмақ” – деген тұжырым жасаған қазақ халқының ұлы ақыны ғалым М. Жұмабаев. Бүгінгі жас ұрпақты бала шақтан, яғни ерте жастан ұлт құндылықтарына сүйене отырып тәрбие жүргізу керек. Тәрбие ісі – мемлекеттік іс. Өйткені бүгінгі дұрыс тәрбие – болашақтағы жақсы елдікті танытар азаматтардың өсетінін танытады. Сол себептен де Елбасы өзінің мақаласында «Ұлттық салт-дәстүріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рухымыз бойымызда мәңгі қалуы тиіс» – деп ой қорытады. Бүгінгі күн тұрғысынан қарайтын болсақ, егемен елдің бейбітшілігі мен бірлігін сақтайтын жас ұрпақтың бойына жастайынан ата-бабаларымыз негізін салған ерлік рухты, отаншылдық сезімді сіңіру кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып отыр. Ұлттық сезім мен ұлттық намыс, ұлттық рухты көтеру – бүгінгі таңның кезек күттірмес міндеті деп білемін. Яғни елдің туын көтеріп, тәуелсіздік талаптарын орындау ісіне батыл бетбұрыс жасаған бүгінгі таңда адамзаттық игіліктерді, халқымыздың

ғасырлар бойы армандаған мәдени-рухани мұрағаттары мен ұлттық тәрбие саласында жұмыс жасау басты міндетіміз. Ұлтымыздың көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай: «Ұлттық құндылықтардан жүрдай рухта тәрбиеленген ұрпақтан халқымыздың қажеті мен мүддесін жоқтайтын пайдалы азамат шықпайды»-деген болатын. Ұлттық құндылықтар – ұлттық идеяның негізгі өзегі, ұлт қалыптасуының басты факторларының бірі. Осы ұлттық идеяны іске асыратын басты фактор мемлекет болып табылады. Сондықтан да осы мемлекеттік іске салғырт қарамай ұлттық идеяның негізгі бағыттарының тетіктерін жасау қажет. Ұлттық идея – туған жер, өскен орта әсерлерінен қалыптасып, халықтың тілі, ауыз әдебиеті, салт-санасы, әдет-ғұрпы, ырымдары мен тыйымдары арқылы жүйеленген сезім. Ол – ұлттың болмысы, психологиялық өзіндік ерекшелігі. Ал, осы ұлттық идеологиямыз әлсіз болса барлық салаға өзінің кері ықпалын тигізетіні шүбәсіз.

Отаншылдық міндетті түрде тұлғаның жоғары әлеуметтік белсенділігін көрсетеді, өйткені, оның өзі еңбекте табыстарға жету үшін, қоғамға, ел жұртқа, халыққа қызмет ету үшін биік серпін болып табылады. Осы себепті, күрделі рухани және саяси-әлеуметтік құбылыс ретіндегі қазақстандық патриотизм Отанды қорғау, нығайту және гүлдендіру жолында онымен ажырамас тұтастығын саналы түрде ұғынатын тұлғаның руханилығы, азаматтығы және саяси-әлеуметтік белсенділігінің бірлігі болып табылады. Ал, бұл кез-келген мемлекеттің түбірлі саяси міндеті екендігі белгілі. Отаншылдыққа тәрбиелеудің негізгі көздеген мақсаты – өзінің бай тарихи тәжірибесіне сүйене отырып, келер ұрпақты еңбекке, өнер-білім машықтарын меңгеруге, отбасын, туған өлкесін, отанын сүйуге, ар-намысын қорғауға, және т.б. ізгі адамгершілік қасиеттерге баулу. Оның басты қағидасы Отанға, өзінің халқына, Атамекеніне деген сүйіспеншілік болып табылады. Бұл өз еңбегімен, жанкешті ерліктерімен елінің беделін арттырып, халқының абыройын асыратын қазақстандық азаматтардың күнделікті өмірінде пайда болады. Ол Отан мен Қазақстан халқына қауіп төнген сындарлы жағдайларда, әсіресе, айшықты әрі қарқынды түрде туындайды. Күнделікті тіршілікте ол азаматтардың өндірістегі, ғылымдағы, өнердегі, спорттағы, сондай-ақ, жауынгерлерді туған өлкені батыл қорғауға, өз халқының, елінің, Атамекенінің егемендігін, «құрмет көрсетіліп, қастерленуі» тиіс шекарамыздың бұзылмауын, қоғамдық құрылыстың мызғымастығын қамтамасыз етуге даярлайтын әскери қызметтегі жасампаз еңбегінен көрінеді. «Ежелден ел тілегі – ер тілегі, адал ұл ер боп туса – ел тірегі» демекші әр баланың бойында адамгершілік, батылдық, шыдамдылық, төзімділік қасиеттерін дамытып, жеке тұлғаны қалыптастыруға үлес қосу болып табылады. Жас ұрпақты аға ұрпақтың лайықты мұрагері болу үшін жастарға халқымыздың Отан мүддесі жолында жасаған ерлік істерінің ұлылығын жете түсіндіре отыруымыз қажет. Осы жерде еліміздің тарихы жетекші орын алады. Қазақ елінің тарихын насихаттап, өскелең ұрпақты ұлтжанды етіп тәрбиелейтін, әрқашан мемлекеттік мүддені көздеп, мемлекеттік тәуелсіздігіміздің мәңгі баянды болуын насихаттау жолында аянбай еңбек етуіміз керек. Тарихты оқу арқылы отаншылдыққа, өз халқына, басқа халықтарға деген сүйіспеншілікке, жауынгерлікке, еңбек

сүйгіштікке, Отаны үшін кез келген қиындыққа әзір тұруға, халықтар арасындағы достық пен ынтымақтастыққа, қоғам үшін, халық үшін, елі үшін қызмет етуге дайын болуға, адалдыққа, шыншылдыққа, тазалыққа, қарапайымдылыққа, кішіпейілділікке, өз мүддесін халық, Отан мүддесінен жоғары қою сияқты қасиеттерге тәрбиеленеді. Ал, мектептегі тарих сабақтарында ерлікке, жауынгерлікке тәрбиелеу күрделі міндет. Осы жерде ержүрек батырлар мен қолбасшылардың қаһармандығын, ерлігін көрсеткен шайқастары туралы толық нақтыланған материалдар болуы тиіс. «Атамекен, туған жер» ұғымы – әрдайым қастерлі де қасиетті ұғым. Бұл қасиеттер ұрпақ бойына оқумен, біліммен, үйренумен, талпынумен бітеді. Халық батыры Бауыржан Момышұлы былай деген екен: «Біздің тарихымыз батырға бай тарих, халқымыз батырлықты биік дәріптеп, азаматтық пен кісіліктің символы, үлгісі санаған. Батырлық деген, ерлік деген ұрпақтан ұрпаққа ата дәстүр болып қала бермек. Өткенін білмеген, тәлім – тәрбие, ғибрат алмаған халықтың ұрпағы – тұл, келешегі тұрлаусыз. Біздің қазақ халқы – батыр халық». Қазақ халқын құрып кету қаупінен сақтап қалған, жерін жауға бермей, ұлан байтақ өлкесін қазақ еліне мәңгі қоныс ету мақсатында жарғақ құлағы жастыққа тимей, елім деп еңіреп өткен хас батырлар қаншама десеңізші! Бұлардың ерлігі кейінгі ұрпаққа қашан да болса өнеге болмақ.

Рух болмаса, рухани мәдениет төбеден салп ете қалмайды... Адам таршылықтан емес, баршылықтан тозады деуші еді ақсақалдар. Бұл сөзді қазіргі қоғам растап отырғандай. Жалпы рухани мәдениет жайында өткен-кеткенді көп қозғадым. Қаншалықты қиын қыстау кездер болмасын, халқымыз өзінің ұлттық мүддесін ұмытпай, рухын сақтағанын айтқым келді. Ал қазіргі майдаланып бара жатқан рухани мәдениеттің немесе бұттарын ашқан поп мәдениеттің несін жазуға болады?

Әдебиеттер

1. Орынбеков М.С. История философской и общественной мысли Казахстана (С древнейших времен по XII в.), А., ИРК, 132 б.
2. Қасымжанов А.Х., Мажиденова Д.М. Очарование знания. Фрунзе, Кыргызстан, 2000.
3. Культурные контексты Казахстана. История современности. А., Ниса, 2018, 57 б.
4. Бейсенов Қ. Қазақ топырағында қалыптасқан ғақлиятты ой кешу үрдістері. Алматы, 2020
5. Қасымжанов А. Рухани тамырлар. //Қазақ, А., Білім, 2023, 97 б.
6. ҒабитовТ.Х., Мүтәліпов Ж.М., Құлсариева А.Т. Мәдениеттану; - Алматы;раритет 2006 .-415б-6б.
- 7.Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. : №7 498 бет.

Кельмаганбетова А. С.
(*КММ Еркіндік орта мектебі*)

ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҰМЫС БАҒЫТТАРЫ

Білім берудегі қазіргі заманғы технологиялардың көмегімен жаңа білім беру парадигмасы іске асатын құрал ретінде қарастырылады. Білім беру технологияларының даму тенденциялары тұлғаның өзіні –өзі тануына және өзін –өзі тануына дамуына мүмкіндік беретін гуманитарлық білім берумен тікелей байланысты.

Қазақ тілін жобалау әдісі арқылы оқыту технологиясының басты сипаттарының бірі – тұтастығы мен жүйелілігі айқын болуы керек және сол қасиеттер әрдайым сақталып отырылуы керек. Сол тұтас және жүйелілік қасиеттер жобалау әдісі арқылы оқыту технологиясын құрайтын құрамдас бөлшектері болып табылады. Оларды атап көрсететін болсақ: қазақ тілін студенттерге жобалау әдісі арқылы оқытудың мақсатын айқындау, берілетін білімді оқытушы тарапынан меңгерту, студент тарапынан меңгеруге байланысты екіжақты, өзара гуманистік идеяларды ұстанған «субъект-субъектілік» қарым – қатынас мәселелері. Сондай қазақ тілін студенттерге жобалау әдісі арқылы оқыту барысын ұйымдастыру, қазақ тілін жобалау әдісі арқылы оқытатын оқытушы мен студентке қатысты мәселелер, қазақ тілін студенттерге жобалау әдісі арқылы оқыту – таныту әрекетінің нәтижесін анықтау және талдау мәселелері.

Барлық педагогикалық технологияларға тән болатын маңызды ерекшеліктерді біз жобалау әдісі арқылы оқытатын технологиядан да тани аламыз. Соның негізінде жобалау әдісі арқылы оқыту технологиясының ерекшеліктерін тану барысы мынадай үш тұрғыдан жүргізіледі:

Қазақ тілін студенттерге жобалау әдісі арқылы оқытуды ғылым таным тұрғысынан тану;

Оқытуды процессуалдық – сипаттау тұрғысынан тану;

Оқытуды процессуалдық - әрекетшілдік тұрғысынан тану.

Осы жолдармен келетін болсақ, қаза тілін студенттерге жобалау әдісі арқылы оқыту технологиясының ғылыми болмысы анықталып, қазақ тілін оқыту әдістемесі ғылымының құраушы бөлшегіне айнала алады деп ойлаймыз. Ғылыми таным тұрғысынан келгенде қазақ тілін студенттерге жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесінің рационалды қолданысы, сапалы білім берудегі осы жобалау әдісінің алатын тиісті орны, осы оқыту жүйесін басқару жолдары жүзеге асыру механизмдері кең де орнықты түрде анықталады. Сонымен бірге қандай педагогикалық жүйе, педагогикалық технология болса да, белгілі бір философиялық негіздемеге сүйенетіні белгілі. Өйткені сол философиялық қағидалар негізінде ған жалпы әдіснамалық заңдылықтарды тануға болады.

Қазақ тілін студенттерге жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесінің философиялық негізін анықтаудың қажеттілігі неде? Философиялық қағидалар қазақ тілін студенттерге жобалау әдісі арқылы оқыту үрдісін реттеуде басшылық етіп, білім берудің әдіснамалық негіздерін жүйелеудің жолын анықтап береді. Әрбір оқыту технологиясының ұстанатын философиялық ұстанымдарының негізінде дидактикалық ұстанымдар, әдістер мен оқыту формалары сияқты маңызды нысандарды танып-талдау мүмкіндігі кеңейеді. Осы айтылғандармен қатар, философиялық негіздемеге сүйену қазақ тілін жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесінің тәрбиелік, дүниетанымдық қырын да анықтауда басшылық етеді.

Жобалау әдісі арқылы оқыту технологисында тек қана материалистік немесе идеалистік, болмаса диалектикалық, не метафизикалық, сциенттік не табиғи бейімділік, антропософия не теософия, прагматизм не экзистенциализм бағытының біреуін ұстанып, сонымен қатып қалу мүлде мүмкін болмайды. Мәселен, жобалай оқытуда қолданатын ойын әдісін алатын болсақ, ойынның өзі бірнеше бағытта болуы мүмкін. Жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесінің тиімділікпен қолданылуы үшін және түпкі нәтижесі сапалы болуы үшін және түпкі нәтижесі сапалы болуы үшін осы оқыту жүйесіне қатысатын барлық құраушы бөлшектерді сипаты мен қызметін тану және бірізді тәртіпке келтіру маңызды болады. Соның өзінде бір ған оқыту технологиясын бірнеше адам қолдануы барысында түрліше нәтижелерге қол жеткізіп жатады. Бірақ, әрбір оқытушының жеке бас шеберлігін қоса есептейтін болсақ, қалай болғанда да, қазақ тілін жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесінің белгілі бір орта шамадағы индексі болуы қажет. Яғни, жобалау әдісін қолдануда оқытушылардың жеке бас

шеберлігі ескертіледі, бірақ тұтас жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесі жеке оқытушылар арқылы анықталмайды. [1,73-б.].

Жоғары оқу орындарында оқыту үрдісінде жобалау әдісін қолданудың өзіндік ішкі тәртіптері болатыны белгілі. Мысалы, қазақ тілін жобалау әдісі арқылы оқытудағы негізгі бағыт – студенттің өз бетімен білім ізденуі.

Осы жоба бойынша жұмыс барысында студент өз бетімен біраз әдістерді үйреніп, мынадай қабілеттері жетіледі: өз бетімен тақырыпқа байланысты жинаушы, өз ойын дәлелдеуге қажетті әдістер мен тәсілдерді жинаушы; өз ойын дәлелдеуші ретінде жинақталған практикалық материалына байланысты қорғау жүргізуші; алға қойылған проблемалардан шығудың өзіндік жолдарын анықтап, практикалық ұсыныстар беруші.

Студенттердің танымы уақыты мен заманына сай жандандырып отырғанда ғана жақсы нәтиже береді де тұлғаның шығармашылық қабілеттеріне жоғары деңгейіне қол жеткізуге болады. Жаңа технологияны қолданудың негізгі мақсат – студенттердің интеллектуалды мүмкіндіктерін күшейту ғана емес, сонымен қоса, іздемпаздықтың, шығармашылықтың өрістеп қанат жаюына күш салады. Келешек ұрпақтың саналы да, сауатты, білікті де, білімді азамат болып жетілуіне өз үлесін қосады.

Қазақ тілін жобалау әдісі арқылы оқыту технологиясының басты сипаттарының бірі – тұтастығы мен жүйелілігі айқын болуы керек және сол қасиеттер әрдайым сақталып отырылуы керек. Сол тұтас және жүйелілік қасиеттер жобалау әдісі арқылы оқыту технологиясын құрайтын құрамдас бөлшектері болып табылады. Оларды атап көрсететін болсақ: қазақ тілін студенттерге жобалау әдісі арқылы оқытудың мақсатын айқындау, берілетін білімді оқытушы тарапынан меңгерту, студент тарапынан меңгеруге байланысты екіжақты, өзара гуманистік идеяларды ұстанған «субъект-субъектілік» қарым – қатынас мәселелері. Сондай қазақ тілін студенттерге жобалау әдісі арқылы оқыту барысын ұйымдастыру, қазақ тілін жобалау әдісі арқылы оқытатын оқытушы мен студентке қатысты мәселелер, қазақ тілін студенттерге жобалау әдісі арқылы оқыту – таныту әрекетінің нәтижесін анықтау және талдау мәселелері.

Қазіргі оқу орындары мен педагогикалық ұжымдар ұсынылып отырған көпнұсқалыққа байланысты өздерінің қалауына сәйкес кез келген үлгі бойынша қызмет етуіне мүмкіндік алды. Бұл бағытта білім берудің әр түрлі нұсқадағы

мазмұны, құрылымы, ғылымға және тәжірибеге негізделген жаңа идеялар, жаңа технологиялар бар. Сондықтан әр түрлі оқыту технологияларын оқу мазмұны мен жастардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне орай тандап, тәжірибеде сынап қараудың маңызы зор. Қазіргі білім беру саласындағы оқытудың озық технологияларын меңгермейінше сауатты, жан-жақты маман болу мүмкін емес. Жаңа технологияны меңгеру оқытушының интеллектуалдық, кәсіптік, адамгершілік, рухани, азаматтық және басқа да көптеген адами келбетінің қалыптасуына игі әсерін тигізеді, өзін-өзі дамытып, оқу-тәрбие үрдісін тиімді ұйымдастыруына көмектеседі.

Жаңа педагогикалық технологиялар студенттердің шығармашылық қабілеттерін арттыруға өз үлесін қосады.

Жаңа технологияны қолдану төмендегідей кезеңдер арқылы іске асады:

I кезең — оқып үйрену;

II кезең — меңгеру;

III кезең — өмірге ендіру;

IV кезең — дамыту.

Жаңа технологиямен жұмыс істеу үшін төмендегідей алғы шарттар қажет: оқу үрдісін интенсификациялауды жаппай қолға алу; студенттердің сабақтастылығын болдырмау шараларын кешенді түрде қарастыру. Оның ғылыми-әдістемелік, оқыту-әдістемелік, ұйымдастырушылық себептеріне үнемі талдау жасап, назарда ұстау, жаңа буын оқулықтарының мазмұнын зерттеп білу, пәндік білім стандартымен жете танысу, білімді деңгейлеп беру технологиясын игеру арқылы студенттерге білімді мемлекеттік стандарт деңгейінде игертуге қол жеткізу, оқыту үрдісін ізгілендіру мен демократияландыруды үнемі басшылыққа алу. Өйткені оқыту — тәрбиенің негізі.

Бүгінгі таңда білім берудің ұлттық жүйесі өте маңызды, қарқынды өзгерістердің сатысында тұр. Қазіргі кезде қоғам дарынды, қабілетті адамдарды қажет етеді.

Бүгінгі таңда білім беру қызметін көрсетуде бәсеке күшейіп отыр, тұтынушылардың дайындық деңгейіне деген талаптары өсуде. Осындай кезеңде өз өмірін сақтап қалу үшін ЖОО-ң үздіксіз өз қызметін жақсартуға және қайта құруға, оқу-тәрбие үрдісін жетілдіруге мәжбүр.

Білім беру жүйесінің құрылымындағы өзгерістерді де педагогикалық инновация деп атауға болмайды. Бұл дұрысында білім беруді басқару саласындағы инновация.

Кең ауқымда инновациялық қозғалыс — қайта құру үшін қажетті құбылыс. Оның өмірде болуы қайта құруды жасаудың негізгі әлеуметтік шарты ретінде көрінеді. Бұндай қозғалыс қайта құруды жүзеге асырудың маңызды шарты ғана емес, оған дайындық құралы болып та табылады.

Елбасының жолдауында «Білім беру жүйесі реформасының орталық буыны осы заманғы білім беру үрдістерін, ақпараттық технологияларды жаппай енгізу, бұл кезеңде назарды жастардың біліктілігін арттыруына аудару қажет» дегеніндей, біз инновациялық оқытуды тәжірибемізге енгізіп, ойлау қабілеті дамыған, өз бетінше шешім қабылдай білетін білімді ұрпақты тәрбиелейміз. [2,8-б.].

Педагогикалық технология оқу үрдісімен, яғни оқытушы мен жастардың іс-әрекетімен, оның құрылысымен, құралдармен, әдістері және түрлерімен түбегейлі байланысқан. Жаңа технологияны меңгеру оқытушылардан асқан шеберлікті, арнайы дайындық пен ізденісті, сауаттыдықты қажет етеді. Инновациялық оқыту білімді тереңдетумен қатар студентті оқу әрекетіне жетелеп, олардың оқуға деген ынтасын оятады. Бұл жаңа технологиялар шығармашыл қабілеттің дамуына жағдай туғызады. Әр оқытушы қазіргі жаһандану саясатына сәйкес жаңа технологияны өз ыңғайына, пәніне лайықтап пайдалануға тиіс. [3, 63-б.].

Жаңа педагогикалық технологияны қолдана отырып, оқытуда төмендегідей басты ұстанымдарды ескеру қажет.

Жаңа педагогикалық технологияны пайдалану арқылы оқу материалдарын оқытуды бір жүйелікпен үздіксіз жүргізу.

Оқу-тәрбие үрдісінде оқытуда пәнаралық байланыстардың болуы.

Оқытуда туындаған экологиялық, экономикалық, әлеуметтік проблемаларды т.б анықтап, оны түсіндіруде өзара байланыстылығын ашу. [5, 3-б.].

Сонымен қорыта келе, мемлекеттік тіл мәселесі - өте маңызды, мемлекеттік мәні бар мәселе. Әрбір жеке адам, әрбір ұжым, әрбір ұжымның басшысы осы іске тікелей ықпал жасап, оның шешілу жолдарын жан-жақты

іздесе, көп нәрсе тез арада өзгеріп шыға келер еді. Осы орайда мемлекеттік тілді дамыту, оның қолдану аясын одан әрі кеңейту және мәртебесін көтеру мәселесін барлық жерде кеңінен қолға алып, тікелей ұйымдастыру іс-шараларын жүргізу қажеттігін тұрақты күн тәртібіне қою керек. Мемлекеттік тілдің қоғамдық аясының кеңеюі бүгінгі күн талабына сай жоғарғы оқу орындарында кредиттік жүйемен оқытатын жаңа типтік бағдарламалар мен оқулықтар жасауды, білікті кадрларды көбейтуді, оқытудың ең озық жүйелері мен технологияларын енгізуді талап етіп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қадашева Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: «Мұрагер» баспа үйі, 2020. -176 бет.
2. Самолкина Н.К. Организационно – обучающие игры в образовании. М. 2021
3. «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы №5, 2019ж.
4. Селевко Г.К. «Современные образовательные технологии» -М., 2022ж.
5. Научно-методический журнал – «Творческая педагогика» - №3, 2023г.

Оспанова Фарида Амирбековна

ф.ғ.к., асоц. профессор

Astana International University

ШЕТЕЛ ТІЛІН ӨЗ БЕТІНШЕ ОҚУДЫҢ ТИІМДІ ТҮРЛЕРІ

Қазіргі заманғы кәсіптік білім берудің басты мақсаттарының бірі - студенттерді өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тәрбиелеу негізінде жетілдіру. Бұл оқу материалымен жұмыс жасауға өз бетінше белсенді қатысусыз мүмкін емес. Студенттің өз бетінше оқуы - жоспарланған тапсырмаларды өз бетінше орындайтын оқу процесін ұйымдастырудың формасы. Қазіргі қоғамдағы шетел тілдерін зерттеу әртүрлі профильдегі жоғары оқу орындарындағы мамандарды даярлаудың ажырамас бөлігіне айналуда, ал студенттің тілдік дайындық дәрежесі оның одан әрі мансаптық өсуіне байланысты болуы мүмкін. Өз бетімен оқудың мақсаты - болашақта біліктілік деңгейі жоғары маман қалыптастыруда, сондай-ақ студенттің дербестігін қалыптастыруда маңызды рөл атқаратын оқу бағдарламаларын толық игерген және студенттердің жалпы және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыру болып табылады. Бұл білім беру қызметінің барлық түрлерінің мазмұны мен әдістері арқылы жанама түрде жүзеге асырылады. Тәуелсіз оқу дегеніміз - оқушының басқаларға қатыстылығымен бірге өзінің оқу қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажетті шешімдер қабылдауы мүмкін болатын оқу деп анықталады. Бұл анықтаманың шыққанына отыз жылға жуықтап, дербес оқуды көптеген ғалымдар зерттеп, қолдап отыр [1; 9].

Мақалада дербес оқытудың тәсілі ретінде Кестен берген анықтама қарастырылады. Тәуелсіз оқыту Ұлыбританияда өте маңызды саналады және үкімет білімді одан әрі дамыту үшін сапаға мән беріп, адам баласының өмір бойы білім алуына ден қояды. Англия мен Уэльстің көптеген мектептері оқушылардың өздігінен білім алу дағдыларын дамытуды мектептің даму жоспарындағы мақсат ретінде анықтайды. Атап айтқанда, жоғары білім беру саласында жиырма жылдан астам уақыттан бері жоғары оқу орындарында тәуелсіз білім алуға ықпал ететін бірқатар инновациялар арқылы білім беруді

өзгерту бойынша ауқымды халықаралық қозғалыс орын алды. [2; 55]. Кімде-кім ағылшын тілін өз бетімен және ақысыз үйренуге нақты мақсат қойып, оған жауапкершілікпен жүйелі әрі нәтижелі жұмыс жасаса әрине әркімнің қолынан келетіні рас. Осы орайда бірнеше ғалымдар оқуды дұрыс ұйымдастырып, нәтижеге жету үшін төмендегідей тиімді әдістерді ұсынады.

1. Пимслер әдісі

Бұл Пол Пимслер жасаған белгілі авторлық техника. Ол 30 сабақтан тұратын және 30 минутқа созылатын бірнеше аудио курстар әзірледі. Оқыту диалог түрінде өтеді. Әр сабақта оқытушы дайындаған тапсырмалар бар. Осылайша сіз диалогты тыңдап қана қоймай, оған қатысып, сөздер мен сөз тіркестерін үйренесіз. Осы форманың арқасында студент ауызекі сөйлеуді тез меңгеріп, көптеген әр түрлі өрнектерді жаттай алады. Бұл техниканың артықшылығы оның кез-келген уақытта және кез-келген жерде қол жетімділігі: сіз аудио курсты смартфонңызда, көлікте, кешкі асқа дайындық кезінде және т.б. тыңдай аласыз.

2. Шехтер әдісі

Бұл әдіс танымал теорияны «теориядан тәжірибеге» оқыту моделіне шолу жасауға негізделген. Онда Игорь Шехтер шет тілін біз бала кезімізде орыс тілін қалай үйренсек, солай үйренуді ұсынады. Кішкентай балаларға ешкім тілдің ережелерін түсіндірмейді; олар ережелерді кейінірек, мектепте ғана біледі, бірақ қазіргі кезде олар белгілі бір сөздік қорға ие және сөйлем құрай алады, бірақ әрқашан дұрыс бола бермейді. Оқыту әдісін Шехтер үш негізгі кезеңге бөледі: біріншіде (қарапайым) тек лексикалық бірліктер мен сөз тіркестер қарастырылады, оларды іс жүзінде бірден қолдану керек, ал екінші және үшінші кезеңдерде грамматика мен айтылымды түзетеді. Соңғы кезеңдерде студент тіл үйренушілерде жиі кездесетін психологиялық тосқауыл мен сөйлеуден қорқуды жеңеді. Психолог-педагогтардың көзқарасы бойынша бұл әдіс ағылшын тілін үйренуде ең сәтті және тиімді әдістердің бірі болып табылады.

3. Франк әдісі

Илья Фрэнк - ағылшын тілін жылдам және тиімді үйренудің ерекше теориясының авторы. Бұл әдіс бейімделген арнайы әдебиеттерді оқуға негізделген. Әдістің ерекшелігі: мәтіннің кішкене үзінділері жақшаның ішіндегі аудармамен беріледі. Яғни, зерттеуге ұсынылған мәтін мәтіндік-аударма

форматында толығымен ұсынылмайды, бірақ бөліктерге бөлініп, оның жанына бірден, көрнекі түрде аударма беріледі. Осылайша, оқушы бірден түпнұсқаны аудармамен салыстырып, сол жерден жаңа сөздерді немесе сөйлеу құрылымдарын біле алады. Фрэнк мұндай оқыту жүйесі ағылшын мәтіндеріндегі қарапайым әдістерге қарағанда әлдеқайда тиімді деп санайды, өйткені оның ақпарат беру тәсілі сөздікке ұқсас, мұнда сөз бен оның аудармасы қатар орналасқан. Бұл әдістің кемшіліктерінің бірі - тек оқу және аудару дағдыларын дамыту және ағылшын тілінде сөйлеудің орнына жаңа лексиканы игеруге көп көңіл бөлінуі болып табылады. Г.В.Рогованың пікірі бойынша, студенттердің ағылшын тілін оқытудағы өзіндік белсенділігін дамыту келесі шарттарды сақтамай мүмкін емес.

1. Орындалған іс-әрекеттің мақсатын, әрбір нақты жаттығуды түсіну қажет. Студент не істейтінін, қандай тәртіппен орындайтынын, соңғы нәтиже қалай болатынын, бұл тапсырма оның тәжірибесін қалай байытатынын білуі керек. Студент тапсырманы қабылдауы керек, әйтпесе тиісті әсер етуі мүмкін емес. Тапсырманың (жаттығудың) мақсатын білу студенттің өзіндік жұмысын ұйымдастыруда сана принципін қолданудан басқа ештеңе емес.

2. Тапсырманы орындау процедурасын білу қажет. Оқытушы білім алушының іс-әрекет сипаты мен дағдыларына және олардың шет тілін меңгеру тәжірибесіне байланысты оқу іс-әрекетіндегі жақсы тәжірибелермен қаруландыруы керек. Бұл жағдайда сана қағидатына тәуелділік те пайда болады, яғни тапсырманың мағынасына ғана емес, оның орындалу процесі туралы хабардар болады.

3. Тапсырманы орындау үшін сізге дыбыстық жазба, жұппен жұмыс істеуге арналған оқу материалдары және т.с.с сәйкес жаттығу құралдарын қолдану мүмкіндігі қажет, сондықтан студенттер тілдік кабинетте бар техникалық оқыту құралдарымен жұмыс әдістерін меңгерген жөн.

4. Тапсырмалар материалынан өзіндік жұмыс барысында қиындықтарды жеңуге ықпал ететін тіректерді көре білу керек. Бұл жағдайда дайын (объективті) үлгілерді қалай пайдалану керектігін және өзіңіздің (субъективті) үлгілерді қалай жасау керектігін білу маңызды.

5. Тапсырмаларды өздігінен орындаудың табысты болуы үшін дұрыс дидактикалық жағдайларды қамтамасыз ету, ең алдымен олар үшін қолайлы орынды анықтау маңызды, мысалы аудиторияда, үйде немесе лингафон

кабинетінде. Оқытушы білім алушыларға тапсырманы орындаудың ұтымды әдістерімен таныстырған жағдайларда, бұл жұмысты аудиторияда орындаған дұрыс; егер студенттерде үйде жоқ оқытудың техникалық құралдары қажет болса, онда - лингафон кабинетінде; басқа жағдайларда – үйде болғаны дұрыс. Бұл автономды міндеттердің белгілі бір түрін орындау үшін ұйымдастырушылық формаларды таңдауды да қамтуы керек. Өзін-өзі оқытудың тиімділігі ішкі мотивацияның қалыптасуына байланысты, оны Г.В.Рогова коммуникативті, лингвистикалық-когнитивті және инструментальды деп бөледі. [3; 159]

Ішкі мотивацияны активтендіру барлық үш сортты бір мезгілде қалыптастыру және олардың бірлігіндегі өзара байланыс арқылы жүзеге асырылуы керек. Студенттердің өз іс-әрекеттерін өзін-өзі ынталандыру қабілетін қалыптастыру да маңызды (қызығушылық тудыру, оны жүзеге асырудың қажеттілігіне сендіру, қызметтің маңыздылығы мен оның нәтижелерін жеке көру). Студенттердің ағылшын тілінде өзіндік жұмысын ұйымдастыру үшін мыналар қажет: олардың міндеттердің мақсатын білу; оларды жүзеге асыру тәртібін білу; оқу құралдарын қолдану дағдылары; тапсырмаларды дайындау кезінде тіректерді пайдалану және оларды құру мүмкіндігі; тиісті дидактикалық жағдайларды ескеру. Доктор Ричардс тәуелсіз білім алушылар алған білімдері мен оны қалай үйренетіндіктері үшін үлкен жауапкершілік алуы керек деп жауап береді. Олар оқудың мақсаттарын қоюға және білгендерін ой елегінен өткізуге және шешуге қатысуы керек. Тәуелсіз зерттеу негізінен жақсы нәтижелерге әкеледі, өйткені зерттеу оқушылардың қажеттіліктері мен қалауына негізделген. Бұл шешімдердің көпшілігін мұғалім қабылдайтын дәстүрлі әдіске қарсы. [4; 44] Филипп Бенсон мен Питер Воллер білім алушылардың автономиясы туралы көп жазды және шет тілін өз бетінше оқуға қол жеткізудің бес қағидасын сипаттады: студенттердің шет тілін өз бетінше оқуына белсенді қатысу; опциялар мен ресурстарды ұсыну; таңдау және шешім қабылдау мүмкіндіктерін ұсыну; білім алушыларды қолдау; жігерлендіретін рефлексия. [5; 112] Автономды оқытудың басқа ерекшеліктері: оқытушы негізінен нұсқаушы емес, бағыттаушы болып табылады; студенттер білімнің негізгі көзі ретінде мұғалімге сенбейді; оқушылардың өз бетінше білім алу қабілеті көтермеленеді; студенттер өзін-өзі бағалай алады және алған білімдері туралы шешім қабылдай алады; студенттер

өздерінің оқу стилін таңдай алады; студенттер өзіндік оқыту стратегияларын жасауға шақырылады.

Алайда, студенттер автономиясының сыншылары білім алушылардың барлығы бірдей осылай оқығысы келмейтінін немесе оны үйрене алмайтындығын атап көрсетеді және бұл ағылшын мәдениетінде орынсыз болуы мүмкін батыстың оқыту тұжырымдамасын көрсетеді. Бұл жағдайда стильді, стратегияларды, нұсқаларды және мақсаттарды таңдау сияқты көптеген фактілерде тәуелсіз зерттеулердің дербес екендігі туралы айтуға болады. Х.Дуглас Браун өз кітабында мотивацияның рөлі және білім алушылардың өз бетінше білім алуға өзіне деген сенімділігін дамыту туралы жазды. Оның пікірінше, мотивация - бұл сіздің ағылшын тіліндегі жетістіктеріңіздің маңызды факторларының бірі. Егер біз студенттердің өз бетінше оқып, нәтижеге қол жеткізгенін қаласақ, оларды ынталандыруымыз керек. Ынталы студенттер шет тілін үйренудің ең жақсы студенттері болып табылады. Біз өз-өзімізге деген сенімділікті дамытуымыз керек, студенттер өз күшіне және біліміне өз бетінше білім алған кезде сенуі керек, сонда олар алға қойған мақсаттарға жете алады. Х.Дугластың пікірінше, ішкі мотивация сыртқы мотивацияға қарағанда тиімді және өз бетінше білім алуға көмектеседі. [6; 78] Брюс Макфарлейн өз кітабында студенттердің тәуелсіз білім алуға академиялық бостандығына қауіп төндіретінін айтады. Білім алушылардың өз бетінше білім алуға және өздігінен оқуды дамытуға мүмкіндігі мен құқығы болған кезде, олар оқу процесінде өз қиялын шығармашылықта қолдана алады. Егер біз ағылшын тілін алсақ, студенттерге өз бетінше білім алуға мүмкіндік беріледі, содан кейін олар өз жұмысының нәтижесін көре алады. Олар тілде еркін сөйлеп, грамматикалық тұрғыдан дұрыс оқып және жазып, өз ана тілінде сөйлеуді оңай түсінеді. [7; 123] Кенни Роджерс шығармашылық процесті жеке тұлғаның бірегейлігімен де, оның әлеуметтік ортасымен де байланысты қызмет барысында жаңа өнім жасау деп түсінді. Шығармашылықтың негізгі мотиві ол адамның өзін-өзі жүзеге асыруға, өз мүмкіндіктерін көрсетуге деген ұмтылысын қарастырды. Сондықтан, шығармашылық қажеттіліктерді қанағаттандыру тенденцияларында көрініс табады. [8; 71] Шетел тілін өз бетінше оқуға арналған тапсырмалар студенттің деңгейіне сәйкес келуі керек, коммуникативті әрекеттің әр түрінің мазмұнын (оқу, сөйлеу, тыңдау және жазу) бейнелеуі, білім алушылардың танымдық іс-әрекетінің әр түрлі түрлерін қамтуы керек. Студенттерге қиындықтар

туындайтын шет тілін өз бетінше оқыту түрлері: орыс тілінен ағылшын тіліне аудару; «ауызша әңгімелеу», «лексикалық-грамматикалық жаттығулар»; мәтінді тапсырманың бір түрі ретінде оқу және түсіну; диалогтік терезелер құру. Ол ағылшын тілін оқудың әртүрлі тәсілдерін қамтиды, тәсілдер интернет-ресурстарда, сонымен қатар оқулықтарда, әдеби шығармаларда, анимациялар мен фильмдерде бірнеше рет сипатталған. Ғалым С.С.Құнанбаева әдістердің бірнеше артықшылықтарын атап өтеді:

1. Ыңғайлы сағаттар. Барлығы ағылшын тілін ыңғайлы уақытта және жайлы ортада үйренеді. Кез келген уақыт, жер тиімді болмақ.

2. Қызықты мазмұн. Адам оқу үшін материалдарды таңдайды. Әр түрлі ағылшын телехикаяларын көріп, комикстер оқып, сұхбаттасып, видео блогтар көре алады.

3. Тегін ағылшын. Адамның өзін-өзі тәрбиелеуі ақшаны қажет етпейді. Мүмкін, кейбір ресурстар белгілі бір ақы алуы мүмкін, бірақ бұл кураторлармен немесе тәрбиешімен бірге сабақтармен салыстырғанда символдық болады. Сонымен қатар, С.С.Құнанбаева кемшіліктерге назар аударды. Ең үлкен кемшілік - өзін-өзі тәрбиелеу. Егер адам өз уақытын бөліп, қабылдаған шешіміне берік бола білсе, бұл оқудың нәтижесі болады. Егер бұлай болмаса, онда ол нәтижесіз ізгі ниет болып қала береді, - дейді С.С.Құнанбаева. [9; 224] Біз С.С.Құнанбаеваның өзін-өзі тәрбиелеу туралы пікірімен келісеміз, өйткені ол осы мәселенің негізгі фактілерін атап, нақты артықшылықтары мен кемшіліктерін атап өтті. Дегенмен, біз тәуелсіз оқудың артықшылықтарын толығымен жігерлендірдік. Жалпы, мен тәуелсіз оқу кез-келген адам үшін, жасына қарамастан қажет деп есептеймін. Ақпараттық іздеу барысында зерттелген ғалымдардың еңбектері дербес студенттің барлық уақытта таптырмас қасиет екендігін және мұндай дағдыға ие болудың құнды ресурс екенін көрсетеді.

Қазіргі кезде Ақпараттық технологияларды қолдану тікелей шет тілін ойдағыдай үйренуге алып келеді.

Интернетті грамматикалық дағдыларды, лексиканы дамыту және білімді тексеру үшін тиімді қосымша ретінде пайдалануға болады. Бұған сөздік жаттығуларының барлық түрлері, грамматика, фонетика, оқу тестілері, грамматикалық тесттер, IQ тесттері және т.б. кіреді. Қай білім беру сайттарының мүмкіншіліктері жоғары, олар қандай пайда әкелуі мүмкін екендігін анықтайтын

болсақ, төмендегідей ресми білім сайттарын анықталды: Американың басты беті, Lucent Technologies, «Виртуалды шындық», City Net, Metro Link, BBC World Service, ABC News, CNN World News, New York Times, ISL ұжымдық ағылшын т.б. Көрсетілген сайттардан басқа, шет тілін үйрену бойынша білім беру қызметін ұсынатын басқа да сайттарға тоқталсақ, YouTube - Google-дің онлайн-бейне платформасы. Бұл әлемдегі ең көп қаралған веб-сайт. YouTube бейнелерді көрудің бірнеше әдісін ұсынады, соның ішінде веб-сайт, мобильді қосымшалар. Қолжетімді мазмұнға бейнеклиптер, телешоулардағы клиптер, музыкалық бейнелер, қысқаметражды және деректі фильмдер, аудиожазбалар, фильмдер трейлері, тікелей эфирлер, видео блогтар және қысқа түпнұсқа бейнелер кіреді. Ағылшын тілін YouTube арқылы үйренудегі бірнеше мүмкіндіктер:

- Студенттің өзінде кітаптар немесе сабақтар болуы мүмкін, дегенмен әр түрлі материалдардың болуы оқуға септігін тигізеді.

- Студент қажет болған кезде YouTube-тағы ағылшын бейнелерін кідіртуге, тоқтатуға және кері айналдыруға мүмкіндігі бар.

- Көптеген бейнелер сөйлеушінің аузын көруге мүмкіндік береді. Осылайша студент сөйлеу кезінде олардың ауыздары қалай қозғалатынын анық түсінеді. YouTube-те ағылшын тілін үйренудің маңызды фактілерінің бірі - көптеген сабақтар қысқа әрі түсінікті болып, көптеген ақпараттар береді. Егер сіз күніне бір сабақ ала бастасаңыз, көп ұзамай сіздің ағылшын тілін үйрену қабілетіңіздегі айырмашылықты байқайсыз. Ағылшын тілін үйренудің тиімді YouTube арналары:

1. Misterduncan көмегімен ағылшын тілін үйреніңіз. Бұл ағылшын тіліндегі бейнелерді үйренуге арналған YouTube арналарының ішіндегі ең танымалысы. Оның арнасының айрықша ерекшеліктері - ол сізге көптеген әзіл-қалжыңдарды үйренуге көмектеседі.

2. Ағылшын тілін 101.com сыныптарымен үйреніңіз. Бұл каналда сіз американдықтар мен британдықтардың мәдениеті туралы көптеген қызықты бейнелерді таба аласыз. Олардың тілін үйрену барысында сіз елдер туралы көбірек біле аласыз.

3. Real English - ағылшын тілін жаңадан бастаушыларға арналған YouTube-тегі ең жақсы арналардың бірі. Оның видеолары көп, әрқайсысы екі

бейне мен бірнеше жаттығулардан тұрады. Демек, YouTube - ағылшын тілін үйренуге ең қолайлы арна екенін көреміз.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар студенттердің идеялары мен практикалық тілдік дағдыларын толығымен жақсартып алады. Мультимедиялық тілді оқытудың негізгі мақсаты – білім алушылардың мотивациясы мен оқуға деген қызығушылығын арттыру, бұл оларды тіл үйренуге тартудың практикалық тәсілі бола алады.

Жоғарыда айтылған түрлі ғалымдардың пікірлері тәуелсіз оқу - ағылшын тілін шет тілі ретінде үйренудің негізгі факторларының бірі дегенге саяды. Білім алушыларға дұрыс бағыт-бағдар беру арқылы және олардың ағылшын тілін меңгеру деңгейлеріне сәйкес тиісті әдістерді қолдану арқылы тиімді тәуелсіз оқуды қамтамасыз етуіміз керек деп білеміз. Біз оқыған өз бетінше оқудың әдістерін талдай отырып, біз студенттерге өздеріне қолайлы тиімді әдістерді таңдауда еркіндік беруіміз керек деп ойлаймыз, өйткені кейбір оқушылар сөздерді жаттауды ұнатады, ал кейбіреулері сөздік қорын оқып үйренуді жөн көреді. Өз бетінше білім алуда коммуникативті әдісті тиімді деп санаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Kesten C. Independent learning: A common essential learning. – University of Regina: Faculty of Education, 1987. – P. 9-10.
2. Зимняя И.А. Самостоятельная работа над языком как основная форма учебной деятельности студентов // Сборник научно-методических статей по методике обучения языкам межнационального и национального общения. – Москва, 1991. – Вып. 8. – С. 55-64.
3. Рогова Г.В., Верещагина И.Н. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в средней школе. – Москва, 2000. – 232 С.
4. Richards D. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge, 2014. –93 P.
5. Benson P., Voller P. Autonomy & independence in language learning. – New York: Longman, 1997. – 189 P.
6. Brown H.D. Strategies for Success: A Practical Guide to Learning English, Inc. – Addison Wesley Longman, 2002. – 94 P.
7. Macfarlane B. Freedom to Learn: The threat to student academic freedom and why it needs to be reclaimed. – New York: Routledge, 2017. – 139 P.
8. Rogers K. What Are the Chances. – 2014. – 85 P.

9. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. – Алматы, 2005. – 264 С.

Резюме

Статья анализирует эффективные стратегии самостоятельного изучения иностранного языка. Определены уровни и типы самостоятельной работы студентов. Описана организация самостоятельной работы студентов, выделены ее ключевые моменты. Показано перераспределение позиций преподавателей и студентов в современном образовательном процессе. Обозначены проблемные темы, касающиеся организации самостоятельной работы студентов. Даны предложения в области методологического и методического обеспечения самостоятельной работы студентов.

Resume

The article analyzes effective strategies for independent learning of a foreign language. The levels and types of students' independent work have been determined. The organization of independent work of students is described, its key points are highlighted. The redistribution of positions of teachers and students in the modern educational process is shown. The problematic topics related to the organization of students' independent work are indicated. Suggestions are given in the field of methodological and methodological support of students' independent work.

Ospanova F.A.

Candidate of philological sciences

Astana International University

TECHNIQUAL FEATURES OF AUDIOLINGUAL METHOD IN TEACHING ENGLISH

The Audiolingual Method was overly focused on teaching linguistic aspects such as vocabulary and sentence patterns while disregarding societal, cultural, and communicative issues. The teaching materials emphasise grammar and sentence patterns, and instructors mainly organise the instructional content. Drills and conversations are the most common teaching methods. After focusing on pronunciation in a discussion, selected selective patterns are translated into drills and repeated by pupils. Typically, such a teaching approach is characterised by a lack of backgrounds and settings. Students mimic their professors when it comes to pronouncing objects and patterns, and they have no idea when and when to employ them since they are unfamiliar with the target language's culture. In terms of structural linguistics, the Audiolingual Method regards language as a system of phonemes, syntax, and vocabulary, neglecting its communicative role.

Consequently, pupils understand how to use specific terms but are unsure when to use them. To achieve oral competency, we must understand its form and use guidelines and the scenario in which we will use it. The Audiolingual Method promotes conversation learning via imitation and repetition. As a result, kids cannot construct sentences on their own or can only construct rigid phrases. As a result, it is difficult for them to increase their language skills significantly. Moreover, they cannot adapt what they have flexibly learnt in class to real-life communication.

Furthermore, focusing too much on mechanical training of structural forms while ignoring the content and meaning of language would make mastering the grammar system difficult. Students may become irritated and bored with learning. Finally, to some degree, the Audiolingual Method has overlooked the development of reading and writing skills. Although this method's fundamental teaching idea is auditory and pronunciation first, followed by reading and writing, its instructional processes primarily emphasise strengthening listening and speaking. Listening,

speaking, writing, and reading are four essential skills that play equal roles in language development. The Audiolingual Method focuses on developing students' listening and speaking skills rather than reading and writing skills.

The basic principles of this approach would seem to be: combining language with the situation closely; speaking is the basis of teaching and learning; excluding the medium of the mother tongue and the written words, etc. the practice of this approach, oral training becomes the ultimate goal. With the help of specific multimedia devices, the teacher creates some imitative situations for students to practice the oral language. Unlike the grammar-translation method, where the target language and native language are closely associated, the audiovisual approach maintains that the native language should be prohibited in the language class. After many years of practice, the audiovisual approach is an efficient and practical way to learn foreign languages. Because teachers directly use foreign languages to give explanations and create a learning situation through pictures, dialogue, action, posture, gesture, expression, tone and rhythm, it is pretty conducive to training students' verbal ability.

However, there are certain drawbacks and favourable characteristics of the audiovisual approach as a teaching method.

Restrictions on the Use of Films as Teaching and Learning Resources

"On the one hand, class teaching is based on textbook; teachers can only choose some appropriate videos for the content in the textbook." "However, due to varying cultural backgrounds and societal norms, certain movies from the Western World include content inappropriate for untrained and young brains, such as films with scenes of violence, despair, drugs, and so on."

Moreover, while the English videos are relevant to our lives, they tend to conjure up surreal, heroic visions that are frequently disorderly and lack control. Furthermore, in particular films, their vocabulary is vulgar: terms like "shit. fuck, dammit, a son of bitch - •" have become increasingly common on young people's lips. Imitation is necessary for language education; however, it is not advisable to copy language that negatively influences pupils' morals. Some films even present incorrect beliefs about history. Furthermore, class time is restricted, yet the videos are chosen for textbook instruction always take a long time to complete. As a result, choosing an appropriate film for teaching is difficult.

Dissatisfactions of Students in Different Levels

There are, without a doubt, distinct levels of student competency in class. Students are classified into three groups based on their level of English proficiency: elementary (students with a limited vocabulary and cultural knowledge of English, limited in listening and speaking), intermediate (students with a reasonable level of listening and speaking), and advanced (students with a high level of listening and speaking) (students who have both developed their linguistic and communicative competence). A video course can help advanced and intermediate students develop and even cement their listening and speaking skills. However, it is not appropriate for those primary pupils since the video language is spoken too quickly or naturally for them to grasp. There are few they can catch or comprehend, making it difficult for them to grasp the film's overall concept, and the goal of teaching the textbook through a connected video fails.

Distraction of Students' Attention during the learning

Videos combine text, marks, animation, sound, and image to give an actual seeing and hearing effect for English instruction. The mix of music and image is dramatic, quick, and straightforward. It is far more appealing, thrilling, and remarkable than conventional

printed content or auditory stuff on tape. It will have the potential to improve the kids' passion and inventiveness significantly. However, due to the video's unique capabilities, students pay less attention to what they hear. The video's vibrant visual sensations frequently sidetrack them. Some are also concerned that students may approach it in the same way they approach watching television: carelessly and blindly. As a result, Jack Wang believes that video is less effective than audiotape for teaching listening and speaking.

Practical techniques for audiovisual implication

It is simple for a group of creative instructors with expertise using video in ELT to sit down and brainstorm alternative ways to use video in the classroom. In the

literature, there are several stories of engaging video tutorials. Canning-Wilson contends that as F/SL instructors, we must not lose sight of the pedagogical function it serves in the language classroom, even though it is a popular tool with students. To get a satisfactory outcome in language education utilising video as an aid, the following approaches should be used by both the instructor and the learner:

Active viewing boosts students' enjoyment and satisfaction while also directing their attention to the primary point of the video presentation. As a result, students must participate actively in video instructional presentations. Before beginning the presentation, the instructor writes some essential questions regarding the presentation on the board so that the students can receive an overview of the subject. Students may answer the questions verbally after seeing them, or they may take notes while watching. Students are given a cue sheet or viewing instructions to help them observe and listen for certain aspects or linguistic elements to gain a more thorough understanding [19].

Because video is an audiovisual medium, the sound and picture are distinct elements. *Silent watching* piques students' curiosity, encourages cognition, and fosters anticipating skills. In silent watching, the video portion is played without sound, relying just on the image. When students are seeing the movie for the first time, this activity can also be used as a prediction tool. One method is to play the video section without sound and instruct students to study the characters' behavior and apply their reasoning powers. Then, at intervals, hit the pause button to halt the picture on the screen and have students estimate what is going on and what the actors could be saying, or ask them what has transpired up to that point. Finally, the video portion is repeated with the sound turned on so that students may compare their perceptions to what transpires in the film.

Activity with sound on and eyesight off. Playing a segment of a video unit and removing the visual aspect from the presentation by hiding the picture so that students can hear only the dialogue but not see the action can be an engaging and valuable practice. Students use this assignment to guess or recreate what has transpired visually based only on their observations.

Repetition and role-play. If there are any challenging language issues in the video lesson, close repetition may be required before moving on to communication production tasks. A video scene is repeated with pauses for repetition, either separately or in chorus. If students have a good grasp on the presentation, they are instructed to reenact the scene using as much of the original version as they can recall. When students are comfortable

with role-playing and have a firm grasp of vocabulary and language structures, a more creative exercise invites them to improvise the scene to match their perceptions of the situation, and the characters they are portraying can be introduced. Students take on active roles in role-playing. As each student takes on the allocated position, he or she gets more involved. This practice also assists students in better understanding their own behaviour and responding positively to diverse interpersonal connections. In other words, role-playing is a great way to practice communication skills and prepare for real-life scenarios. It allows pupils to put what they've learned into practice.

Reproduce activity. After seeing a part, students are invited to either replicate what is being said, explain what is occurring, or write or recount what has occurred. This practice challenges students to put their knowledge to the test. Even if it is difficult and mistakes are made, students will profit by trying in English. Because it appears to be a challenging task, instruction, assistance, and reassurance may be required.

Dubbing activity. When students have the appropriate language skills, they can participate in this activity. After watching a sound-off video episode, students are instructed to fill in the missing phrases in this assignment. It is exciting and entertaining for the kids to dub a scene from a video.

Follow-up activity. A video presentation must lead to follow-up activities as the foundation for more lengthy spoken practice. Discussion encourages student communication and aids in the achievement of communicative practice. Students may practice sharing and cooperating skills by participating in this exercise.

It is undisputed that video is among the most excellent mediums for allowing pupils to put what they have learned through various ways into practice. According to Canning-Wilson, at its most basic level of education, video is a kind of communication that may be accomplished without the need of words because humans frequently engage by gesture, eye contact, and expression to transmit meaning. As a result, it is undeniably true that such materials create entire communication scenarios through the dynamic, instantaneous, and approachable mixing of sound and visual. Students contextualise the language that they have learned. In other words, kids could see and hear the speakers in conversations; their ages, identities, maybe their relationships, how they dress, social position, what they are doing, and possibly their sentiments. Furthermore, as briefly discussed before, paralinguistic elements such as facial expressions or hand motions give auditory hints of intonation. The learners may also view the communication setting on the screen, which allows them to determine if the situation is formal or casual.

REFERENCES

1. Kumaravadivelu, B. Understanding language teaching: From method to postmethod. New York, NY: Routledge, 2006. –82p.
2. Schneider, B.A. Avivi-Reich, M. Daneman, M. How spoken language comprehension is achieved by older listeners in difficult listening situations. Exp. Aging Res. 2016. –31p.
3. Lado, R. English series: Teacher's manual 1 (3rd ed.). Ann Arbor: University of Michigan Press. 1978. –54p.
4. Nelson H. Language and Language Learning: Theory and Practice. 1988. –41p.

Камажай Кубайдулловна МУМБАЕВА,
учитель русского языка и литературы
Карасорской СОШ г. Экибастуз.
Павлодарская область.

ОРГАНИЗАЦИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ НА ВСЕХ УРОВНЯХ ОБУЧЕНИЯ

Функциональная грамотность – это способность применять знания, полученные в школе, для решения повседневных задач. Для того, чтобы быть успешным в обучении, ребенок должен прежде всего уметь работать с информацией: находить её, отделять нужное от ненужного, проверять факты, анализировать, обобщать и – что очень важно – перекладывать на собственный опыт. Такой навык формируется на каждом из предметов, не только в рамках русского языка и литературного чтения. Осмысливать информацию и понимать, для чего она понадобится в будущем, важно в рамках каждого из школьных предметов: математики, окружающего мира и так далее. О функциональной грамотности сегодня говорят всё больше. И это логично: мир с каждым годом становится более наполненным информацией, и детей нужно учить ориентироваться в ней. Если раньше одним из главных показателей успешности ученика начальных классов была скорость его чтения, то сейчас учителя руководствуются такими параметрами, как качество чтения, его осмысленность. Всё это имеет прямое отношение к функциональной грамотности.

Если рассмотреть модель функциональной грамотности, то мы можем увидеть это на рисунке 1.

Сегодня я бы хотела рассмотреть очень важную составляющую функциональной грамотности – финансовую грамотность. Как вы понимаете эта та самая грамотность необходимая грамотность в эпоху рыночных отношений.

Развитие финансовой грамотности у школьников в Казахстане является особо острой необходимостью в данное время, в связи с участившими случаями интернет мошенничества среди молодежи. Но так как в школьных программах образования финансовая грамотность не является отдельным предметом для преподавания, обучение финансовой грамотности необходимо внедрять в существующие предметы.

Я, как учитель русского языка и литературы в малокомплектной школе, могу сказать, что работая с небольшим количеством учащихся можно хорошо развить читательскую, а вместе с тем и финансовую грамотность учеников. Ведь именно через чтение приходит осмысление многих информации, которые ученики получают от всех уроков.

В мировой литературе есть множество произведений, на примере которых есть возможность разобрать финансовые ситуации, научить детей мыслить. На уроке можно поработать с текстом произведения: прочитать выразительно, почитать по ролям, обсудить, отвечать на вопросы, и даже придумать другой сюжет, который помог бы герою не совершать финансовых ошибок.

Самым простым произведением является «Золотой ключик». Буратино доверяется мошенникам и совершает финансовую ошибку. Тема «легких» денег актуальна и сейчас.

Рисунок 1.

В русской классике также немало примеров. А.С. Пушкин в «Сказке о попе и работнике его Балде» жадность попа и несоблюдение договора приводят к наказанию. Сказка учит не только соблюдению условий со стороны работодателя, но умению постоять за себя, свой заработок.

Также А.С. Пушкин затрагивает тему азартных игр в повести «Пиковая дама». Желание быстрого обогащения погубило Германа. Его алчность и страсть к деньгам привела к тяжелой болезни и абсолютному разочарованию. Зависимость от азартных игр тяжела, человек теряет контроль над собой, своими действиями.

В рассказе Н.С. Лескова «Старый гений» поднята тема наивности и беззаветного желания помочь другому, не подумав о себе. Этим качеством мошенники с удовольствием пользуются, давая на жалость выбранной жертвы. Здесь же можно обсудить, как правильно давать в долг, составлять долговую

расписку, заверять договор у юриста. А чтобы не жалеть ни о чем и не переживать из-за данной в долг сумме, то давать в долг можно ровно столько денег человеку, сколько не жалко было бы ему подарить.

Также с позиции финансового образования можно разобрать такие произведения, как «Скупой рыцарь», «Евгений Онегин» А.С. Пушкина, «Мертвые души» и «Ревизор» Н.В. Гоголя, «Преступление и наказание» Ф.М. Достоевского, «Вишневый сад» А.П. Чехова, «Уроки Французского» В.Г. Распутина, «Конь с розовой гривой» В. Астафьева, «Хозяйка медной горы» П. Бажова, «Челкаш» М. Горького, «Американская трагедия» Т. Драйзера, «Гобсек» О. де Бальзака, «Дары волхвов» О. Генри, «Любовь к жизни» Д. Лондона.

Во многих произведениях алчность и жадность противопоставлены доброте и честности. Финансовая неграмотность привела героев к затруднительной ситуации.

Таким образом, на уроках русского языка и литературы возможно воспитывать финансовую и социальную грамотность в течение длительного периода, переходя «от простого к сложному». Ребенок начинает больше ценить деньги, учится копить копеечку, знает больше о финансах, умеет принимать финансовые решения в повседневной жизни. В целом развиваются процессы самопознания, самовыражения и самореализации учеников.

Methodical bases of the educational process

Кенжебеков Қ.К.

*«Қазақстан тарихы және әлеуметтік пәндер» кафедрасының
аға оқытушысы, т.ғ.к.*

Қазақ-Ресей медицина университеті, Алматы қ. kapalbekk@bk.ru

ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ ДАМУЫ МЕН БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУ

Адамның дүниеде болуы оның рухани құндылықтарымен анықталатындығына ертеден назар аударылып келсе де, ХХІ ғасыр үшін бұл сұрақ адамзат тағдырын шешер негізгі мәселелердің бірі болып саналмақ. ХХІ ғасырдың көкейкесті мәселелері тоғысқан кеңістігінде тұрған адамның болашағын бағыттауға қажетті рухани күш, ізгі ілім, нақыл сөз, өшпес үлгідегі ақыл-кеңестердің көне мұралардан табылып, танылуы – ұлттық мәдениетіміз, тіліміз бен дініміздің бүгінгіне, ертеңіне де негіз әрі тірек болар ұлылардың ұрпақпен сабақтастығының заңды құбылыс. Сондықтан қазақ дүниетанымының өзегінен саналатын құндылықтардың әрбір тынысы, әрбір сөз орамы мен ой түйіні ізгілікпен органикалық байланыста қалыптасып отырған. Адамдық мәнділіктің шынайы болмысының өзегі – ізгілік десек, субъектінің рухани деңгейін анықтап, қоғамдық сапасын көрсетер негізгі компонент ретінде, ізгіліктің, «Мендікті» шынайы адамдық кеңістікте дамытар күш-қасиетін сынар ғасыр, бүгінде адам санасына ауыр салмақ салып отыр. Заман өзгерістерінің адамзатқа терең ықпалын ескермесе болмайтын қажеттілік «мендердің» ізгілік ілімін құндылық көзімен қабылдауға талпынысын құптайды.

Қазақ халқының тереңнен тамыр тартқан, сан ғасырлық болмысының, дүниетану көзқарасының, ақыл-парасатының жемісі ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан ізгілікті тәрбие - адам бойына қуат беретін, жол көрсетер дара да сара жол. Осы кәусар бұлақтарымызды жастардың бойына дарытып, келер ұрпақты патриоттық-отансүйгіштік сапалы тәлім тәрбие беріп, алтын бесік елін, кіндік кескен жерін қорғайтын және ұлы мақсат жолында бар күш-жігері мен ақыл-қайратын жұмсап, отаншыл азаматтарды, тұлғаларды тәрбиелеп өсіру

жолында мәдени мұраларымызға, ұлттық құндылықтарымызға ерекше назар аударуымыз керек.

«Қазақ философиясының тарихында бірлік пен ізгілік жалпылама кең де ауқымды категорияларға жатады. Оның мазмұны әр тарихи дәуірлер мен кезеңдерде ұғымдылығын жоғалтпай бір тереңдеп, бір қысылтаяң кездерде таяздап отырды» [1, 104 б] - дей келе, К.Толысбай «ізгі қасиеттер» ұғымы грек өркениетінің ізін жалғастырған мұсылман ғұламаларының қолданылымында болғанын баяндайды. Даналықтың ізгі қасиеттердің ең жоғарғысынан саналуы «ізгі» ұғымының кеңістігін кеңейте түседі. Енді, «ізгі» мағынасы даналықтан маңыздырақ. Көне түрік мұраларын терең зерттеген А.Б. Мұратұлының тұжырымына көңіл аударсақ «ізгіліктің» – категория ретінде қазақ ғұламаларының дүниетанымынан басталатынына сенімділігі байқалады. Зерттеушілеріміз тың қалып келе жатқан «ізгілік» ұғымын шекарасын кеңейте түседі. Белгілі философ, қазақ философиясын тереңінен зерттеген Ж.Алтаев: «Әділеттің ақ туы Күнтуды Елін – орталық, кіндік – тұлға, себебі ізгілікті қоғамның мәңгілік арқауы – әділеттілік» [2, 140 б] дей келе, әділеттілік арқылы көрінетін қоғамның сапасын ізгілікпен бейнелейді. Яғни, ізгілік – адам болмысының рухани көрсеткішін білдіретін ұғым ғана емес, қоғам тәртібін, сипатын да білдіре алатын құндылықтан да болғаны.

Осы орайда, өркениеттік ғұлама Ж.Баласағұнның «Құтты білігіндегі» *ақыл, білім, ізгі көңіл, ізгі тіл, ізгі жүрек, ізгі тірлік, ізгі жан, ізгі ой* түсініктерін жоғары оқу орнына түскен жас маманның білікті, бәсекелестікке қабілетті, ұшқыр қиялын қалыптастыруда ізгілік ілімін құндылық ретінде түсіндіруді қоғамдық талап екенін білеміз.

Ізгілік – гуманизмнің түпнұсқасы формасында дамыған көрінісінің қазақ ойшылдарының еңбегі мен ерлігінің арқасында, биіктен көрінеді. Себебі, бұл өркениетте, бұл самғауда әрбір гуманист “Мендік” тұлғалық рухани байлығымен, еңбектеріндегі ізгіліктік ережелердің мәнділігімен, теориялық танымның кеңдігімен, өз қоғамы мен өз уақытындағы азаматтық миссиясын түсініп қана қоймай, озық ой мен сезімдік көңіл-күйдің барлық гаммасын өз болмысынан көрсете білуімен ізгілікті өмір іздерін қалдырды. Қазақ философиясының әр мәдени-тарихи кезеңдерінде дүниеге келген адамзаттық, озық идеялар, қағидалар, түбінде бір жалпы ұғымға келіп тіреледі. Бұл ұғым – ізгілік. Ал, қазақ ғұламаларының ұлы гуманист-титаны рөлі мен ізгілік ілімінің негізін қалау еңбегін жүрек және қалам күшімен адал орындап шығу ерлігінің тиесілі екендігін бүгінде мойындайтын күн туған сияқты. Сондықтан болар, өркениеттік ғұламалардың сарасы Х.Х.Ж.Баласағұн айтып кеткен: „Әңгіме еттім, тең көріп билік пенен ақылды, Адамдықтың белгісі – қасиеттеу атыңды.Көне көздің сөздерін қайталаймын тағы да, Даналықтың мәуесі – қайырымдылықтың бағы да!” [3, 597 б] сөздерінің мәні бүгінгі рухани дүниемізге тым жақын. Адам табиғатының рухани мәдениетін дамытып, жетілдіруді адам болмысының өзіне міндет еткен Баласағұндық ізгілік ілімімен ұқсас қиылысын осы бір құдіретті ілімдердің мәңгілік, шынайы адамзаттылық

табиғатының түбі бір тамырластығы деп түсінгеніміз абзал., “Өзінді қор санағаның үшін де, Жақсы, сыйлы боларсың жұрт ішінде. Тіл, көңілің, өзің де өстің, көріндің, Бір кеңес бер, себі тисін сөзіңнің” [3, 472 б]

Міне, осындай озық қағидаларға негізделген ортағасырлық ілім, адамзаттық мәнділікті анықтауда, адамның өзін-өзі жетілдіруін - ізгілік жолының ажырамас, маңызды қыры ретінде қарастырады.

Ізгілік тәрбиесі адам тәрбиесінің негізі болғандықтан, жастарды әдептілік іс-әрекетпен, әдеп сақтаумен көпшіліктің көңілінен шығу – ұлттық тұлғаның қазақи қасиеті екенін білеміз. Әрбір адамның ізеттілік көрсетуші тұлға ретінде жақсылық ниетпен жадырай назар аударып, тәккапарлық пен надандықты, асқандық пен тасқындықты жарқын нұрымен жеңіп отыру керек.

Міне, осы адами қасиетті білім алып еңбектенудің арқасында ізгілікті тәрбиені дамытамыз.

Білім – өзіне ерекше қатынасты талап ететін күрделі құбылыс. Білімнің қайсысы болмасын, сарапқа салып ойланбастан, кез-келген іске қосуының уақыты мен орнына қатысты маңызды жағы да бар.

Білім категориясының маңыздылығы – түрік – мұсылман кеңістігінде танылған ақиқат екендігін Әбу Нәсір әл Фараби былайша топшылайды: ««Білім» деген сөз көп заттарға қолданылады, бірақ теориялық жағынан белгілі-бір ізгілік болатын ол білім – болмысы мен өмір сүруі адам творчествосына мүлдем тәуелсіз болатын заттардың болмысы жөнінде жанда пайда болатын анық білім; бұл білім – ол заттардың әрқайсысы не жаратылысында ақыл-парасатқа мәлім бастапқы, ақиқат, қажетті және жалпы [алғы шарттардан] құралған дәлелдемелер бойынша қандай болып шығатыны жайындағы білім». Бұл пікірден білімнің қозғалмалы әрі күрделі болмысын аңғарамыз. Түрік – мұсылман ақыны Ж.Баласағұнның білімге берер анықтамасы алуан. Мысалы, «Білім – байлық, азаймас һәм жоғалмас», «Білім – жарық, нұрын саған шашатын», «Біліктіге білім – күллі тон, асыл» «Білім – мәңгі жоғалмайтын асылың» [4, 28 б].

Заманына қажет ізгі кісінің қалыптасуына керек шарт – білім. Жоғарыда айтып кеткендей, адам күнделікті ұсақ күйбеңнен ұлы жетістіктерге, игіліктерге де білім күшімен жетпек. Адам болмысындағы сана өзгерісін, рухани өркендеуін адам бойындағы ізгіліктік белсенділіктердің түпкілікті қайта құрылуымен байланыстырады. Білім – міне, ізгілік бағдарламасын өмірде қолдануға көмектесер – байлық, жарық, асыл орнында. Ізгі адамның қалыптасып, дамуы - ізгілікке мақсаты, ісі, нәтижесі қарама-қайшы келетін қоғамдық құбылыстар

күресімен қатар жүретін үрдіс. Бұл үрдістің бір ізі – білімнің жаттануы. Адам – атақ, байлық, даңқтың құлына айналады. Білім де, ақын аңдағандай, адамға үстемдігін жүргізе алатын, тіпті қатер төндіретін дерттің, күштің бірі. Мұндай жағдайда білім тұлғалық сипаттан қоғамдық күш сипатына ие бола бастайды. Қоғамдық күш ретінде білім қозғалысын толық бақылау, бағыттау, реттеп отыру, дұрыс пайдалану қажеттігі қай қоғамның болмасын көкейтесті мәселесі ретінде бой көтереді.

Білім – жеке күшке айнала алатын ізгіліктік белсенділік. Оның құдіретті күшін адамға пайда, игілік әкелер ізгі мақсатқа бағыттай алатынын айтады. Тек ақылың, білімді таңдауын әділ жасай алса болғаны деген тұжырымды төмендегі бәйіттен тани аламыз: „«Ақыл керек, білім таңдап аларға, Білім керек, іске жақсы қарарға. Жарамды мен жарамсызды көрерге, Керектіні – керексізден бөлдерге».

Міне, адамның, әсіресе жастардың өзіндік сана-сезімі үш деңгейде – танымдық, адамгершіл-эмоциональды және мінез-құлықтық түрде айқын білінеді. Жастардың білім алуына, дағдысын және нақты мінез-құлық ұстанымдарын қалыптастыруға жағдай жасау – қоғамның да, ұрпақ пен ұлттың жетілу мәдениетін көрсетеді. Адамның жетілу мәдениеті өзін-өзін танудан, өзін-өзі көрсетуден, өз халқының тілі мен ділін, салт-дәстүрін білуден және сақтаудан, өз ортасына ықпал етуден, осы түрлі факторлардың өзара араласын реттейтін мүмкіндіктерден, қысқасы, осындай көпвекторлы жаңарудан білінеді.

Қазақ халқы қашаннан бала тәрбиесіне, жас ұрпақтың дұрыс қалыптасуына ерекше мән берген халық. Сондықтан «баланы бастан» тәрбиелеу керек деген даналық сөз қалдырған. Жастарды, ел болашағы ретінде жасынан қайратты, қайырымды, ақылды, адал, әділ, өнерлі етіп өсіру мәселесі қай кезде де айрықша мәселе болып қала береді.

Қоғамның қалыптасуы мен мемлекеттің өркениеттілігін арттыру үшін өскелең ұрпақтың рухани тұрғыдан жетілген болуына баса назар аударылады. Сондықтан, ата-бабамыздың салған ізетті даңғыл жолы - жастардың рухани дамуы мен белсенділігін дамытуда өзекті болып қала бермек. Ең бастысы адамзат үшін рухани дамудың орны ерекше.

Жаһандану дәуірінің білім жүйесіне зор ықпалын тигізіп жатқан кезеңінде – осы рухани-мәдени қазыналарымызды қастерлеп, өскелең ұрпақ тәрбиесіне тағылымы мол құрал екенін ескеріп, ізгілікті адамның адамдық мәні мен жоғарғы мәдени руханилығының көрсеткіші ретінде пайымдау,

антропологиялық-философиялық мәні бар маңызды категория екенін түсінуіміз керек деп ойымызды түйіндейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Нұрланова К.Ш. Дәстүрлі қазақ мәдениетінің философиясы. Қазақ даласының ойшылдары (XII-XIX) 4-кітап. А, филос. және саясат. компьютер. баспа ортал., 2004. - 309 б.
- 2 Алтаев Ж. Қазақ философиясының қалыптасуы. - Докт. ғыл. дәреж. алу. дайын. дисс. автореф. Алматы: 1997. - 52 б.
- 3 Нұрышева. Н.Г. Адам өмірі мәні мәселесінің қазақ философиясындағы көрінісі. - Докт. ғыл. дәреж. алу. дайын. дисс. автореф. Алматы: 2002. - 53 б.
- 4 Кішібеков Д., Кішібеков Т. Қазақ – философ халық. (Анахарсис, Әл-Фараби, Қорқыт, Асан Қайғы, Жүсіп Баласағұни, Қ.А.Иас, Қожанасыр, Шәкәрім) // Ақиқат. - 1994 - №3. – б. 29-34.

Modern methods of teaching

Ғылыми жетекші Алматыва Роза Қалдвмұратқызы

Тарих,құқық пәнінің мұғалімі

Әбдібек Данил 11- класс оқушы

Мусабаева Махаббат 11- класс оқушы

М. Құсайынов атындағы Ақтөбе облыстық дарынды балаларға арналған

Мамандандырылған лицей - интернат

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ ҚОҒАМҒА ЖАТ ҚЫЛЫҚТАН ҚОРҒАУ

Әлеуметке қарсы мінез - құлық – әдепсіз немесе заңсыз әрекеттер түрінде көрінетін әлеуметтік нормалар мен принциптерге қайшы келетін мінез-құлық.

Қазіргі қоғам жағдайында және моральдық-құндылық көзқарастарының өзгеруі қоғамға жат мінез-құлыққа бейім жасөспірімдердің саны артты, сондықтан балалар мен жасөспірімдердің қоғамға жат мінез-құлықтарын қорғау мәселесі барған сайын прогрессивті сипатқа ие болуда.

Қоғамға жат мінез-құлық – саналы түрдегі ниет пен мақсат көрінісі.

Ниет ерік процесінде маңызды рөл атқарады, ол арқылы әрекет жүзеге асады.

Бірақ адам мінез-құлықындағы ниеттің рөлі мұнымен шектелмейді.

Онымен ерік еркіндігі мен әрекеттерді таңдау тікелей байланысты болады.

Адамның мінез-құлықы әрқашан да еркін және таңдаулы болады.

Егер де адам ынталану әрекеті деген принциппен қылық көрсетіп, әрекет ететін болса, онда ниеттену проблемасының ешқандай да мәні болмас еді.

Атап айтқанда таңдаулылық, яғни объективтік мән-жайларға байланысты мүмкіндік өзінің тілек етулеріне сәйкес өзінің мінез-құлықын анықтайды және мінез-құлықты дәлелдеу проблемасын бірінші кезекке қояды.

Екінші жағынан, мінез-құлықтың дәлелденуі – ерік білдірудің аса маңызды шарты.

Жалпы алғанда мінез-құлықты және атап айтқанда құқыққа қарсы мінез-құлықты таңдап алушылықтың шекарасы екі ұдай факторлармен: объективтік және субъективтік факторлармен, ортамен және жеке адаммен, сыртқы мән-жайлармен және ішкі жағдайлармен анықталады.

Және де осы факторлар бір-бірімен қоса-қабат, оқшау әрекет етпейді, қайта өзара әрекетте әрі өзара шартты түрде қатысады.

Мінез-құлықты таңдап алушылық дегеніміз еркіндіктің пайда болуының

нысаны, демек, оның ерекшелігі олардың нақты мазмұнындағы еркіндік пен қажеттілік ара қатынасының диалектикасына байланысты болады.

Ата-аналар іс-әрекеттері мен үлгілері арқылы балалардың туғаннан бастап ересектерге дейінгі өмірін қалыптастырады.

Жасөспірімдік шақта достары мен құрбыларының ықпалы үлкен мәнге ие болады, бірақ зерттеулер ата-аналардың өсу кезіндегі қиындықтарға тап болған жасөспірімдердің мінез-құлқы мен таңдауын қалыптастырудағы маңыздылығын көрсетеді.

Жастарды қылмыс жасауға не итермелейді.

10-24 жас аралығындағы жастарды қоспағанда, соңғы екі онжылдықта әлемде қылмыс деңгейі тұрақты түрде төмендеуде.

Бұл жас тобы барлық зорлық-зомбылық қылмыстары мен мүліктік қылмыстардың жартысына жуығын құрайды.

Көптеген жастар дүкен ұрлау немесе бұзақылық сияқты ұсақ қылмыстарды жасағанымен, аз пайызы зорлау немесе кісі өлтіру сияқты аса ауыр қылмыстарға барады.

Криминологтардың көпшілігі жастар арасындағы қылмыстың бұлай өсуінің жалғыз себебі жоқ екендігімен келіседі.

Кейбіреулер бұл жай ғана жетілмегендік пен импульсивтіліктің артуына байланысты деп санайды, ал басқалары кедейлік, бандалық белсенділік және зорлық-зомбылыққа ұшырауды негізгі факторлар ретінде атайды.

Қандай себеп болмасын, бұл мәселені шешу үшін көп жұмыс істеу керек екені анық. Жастар арасында қандай қылмыстар жиі кездеседі?

- Ұрлық
- Шабуыл
- Заңсыз сатып алулар
- Есірткі және алкогольдік басқа да қылмыстар
- Зорлық-зомбылық қылмыстары
- Сексуалдық құқық бұзушылықтар
- Мәртебе бойынша құқық бұзушылықтар
- Вандализм

Жастардың қылмыс жасауының жалпы себептері. Жастар түрлі себептермен қылмысқа барады.

Кейбір жастар қылмысқа баруы мүмкін, өйткені олар басқа амал жоқ сияқты.

Басқалары скучно немесе достар тобымен араласуға тырысып қылмыс жасауы мүмкін. Кейбір жастар психикалық денсаулық мәселелерімен немесе тәуелділікпен күрескендіктен қылмыс жасауы мүмкін.

Себеп қандай болса да, қылмыс ешқашан жауап бермейтінін есте ұстаған жөн. Әрқашан жақсырақ нұсқалар бар және сіз өзіңізді қатты күйзелтсеңіз немесе

үмітсіз сезінсеңіз, көмекке жүгіну маңызды. Жастар арасындағы қылмысқа ықпал ететін негізгі факторлар Австралиялық криминология институты 2016 жылы шығарған есеп жастар арасындағы қылмыстың бір себебі жоқ екенін көрсетеді; керісінше, оған көптеген факторлар ықпал етеді.

Бұл факторларды үш категорияға бөлуге болады: жеке, отбасы және қоғамдастық. Жастар арасындағы қылмысқа әкелетін жеке факторларға психикалық денсаулық мәселелері, нашақорлық және зорлық-зомбылыққа ұшырау жатады. Қылмыстық мінез-құлыққа ықпал ететін отбасылық факторларға ата-ананың немқұрайлы қарауы немесе қорлауы, сондай-ақ жұмыс істемейтін үйде тәрбиеленуі жатады.

Жастар арасындағы қылмысқа ықпал ететін қоғамдастық факторларына кедейлік пен мүмкіндіктердің жоқтығы, сондай-ақ әлеуметтік оқшаулану жатады. Сондай-ақ АІС есебінде осы әртүрлі факторларды шешуге бағытталған араласулар тек жастарға немесе тек отбасыларға бағытталған шараларға қарағанда тиімдірек екенін көрсетті. Қылмыстық әрекеттерге баратын жастарды да, олардың отбасын да қамтитын бағдарламалардың әсіресе тиімді екені көрсетілді. Құрдастардың қысымы мен ықпалы оң болуы мүмкін. Мысалы, сіздің балаңыз сенімдірек болуға, жаңа әрекеттерді орындауға немесе мектепке көбірек қатысуға әсер етуі мүмкін. Бірақ ол да теріс болуы мүмкін. Кейбір жасөспірімдер темекі шегу немесе қоғамға жат мінез-құлық сияқты әдетте қызықтырмайтын нәрселерді таңдауы мүмкін. Құрдастарының қысымы мен ықпалы жасөспірімдерге әкелуі мүмкін:

Достарымен бірдей киім, шаш үлгісі немесе зергерлік бұйымдарды таңдау
 Достарымен бірдей музыканы тыңдау немесе бірдей телешоуларды көру
 Сөйлеу тәсілін немесе қолданатын сөздерін өзгерту
 Қауіпті істер жасау немесе ережелерді бұзу
 Мектепте көп жұмыс істеу немесе қатты жұмыс істемеу
 Танысу немесе жыныстық қатынасқа қатысу
 Темекі шегу немесе алкогольді немесе басқа есірткілерді қолдану .

Өзіңіз болу: құрдастардың қысымы мен құрдастарының ықпалы үшін теңгерім Балаңызға құрбылары тым көп әсер етеді немесе достарымен үйлесімді болу үшін өзінің (немесе сіздің) құндылықтарына нұқсан келтіреді деп алаңдау қалыпты жағдай.

Сондай-ақ, сіздің балаңыз мектепке бару немесе темекі шегу сияқты қауіпті нәрселерді көруге қысым жасаса, «жоқ» деп айта алмайды деп алаңдау қалыпты жағдай. Бірақ бір музыканы тыңдау және достарымен бірдей киіну сіздің балаңыз да қоғамға жат немесе қауіпті істермен айналысады дегенді білдірмейді. Егер сіздің балаңыз өзінің кім екеніне, таңдаулары мен құндылықтарына риза болса, оған басқа адамдардың ықпалы аз болады.

Сіздің балаңыз достары жасайтын кейбір нәрселерді таңдауы мүмкін, бірақ басқаларды емес. Бұл жерде сіздің ықпалыңыз маңызды – бұл сіздің балаңыздың құндылықтары мен ұзақ мерзімді таңдауын қалыптастыратын ең үлкен фактор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Баймаханова Д.М. Проблемы прав человека в системе конституционализма в Республике Казахстан: автореф. д. ю. н.: 12.00.02. - Алматы, 2009.

2. Дюсекова А.М. Проблемы имплементации норм международных пактов и конвенций по правам человека в национальном законодательстве Республики Казахстан: PhD дисс: 12.00.00. - Алматы, 2008.

3. Сман А. Правовое положение личности в Республике Казахстан (конституционно-правовой аспект): автореф. д. ю. н.: 12.00.02. - Алматы, 2008.

4. Google

5. bhatiapsyehology.com

6. raisiling.net.au

LAW

The protection of copyright

Канатов Танат Канатович

доктор P.hD.

и.о. ассоциированный профессор

Кокшетауский Университет имени А. Мырзахметова

ОБЪЕКТЫ АВТОРСКОГО ПРАВА И СМЕЖНЫХ ПРАВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Объекты авторского права и смежных прав, так или иначе связанные с цифровой средой, ассоциируются с такими понятиями, не имеющими материальной формы, как «программа ЭВМ», «база данных», «блокчейн» и т.д.

Особый интерес в качестве объектов авторских прав представляют программы для ЭВМ, базы данных и другие объекты в глобальных телекоммуникационных сетях. В трактовке статьи 1261 ГК РФ, программой для ЭВМ является представленная в объективной форме совокупность данных и команд, предназначенных для функционирования ЭВМ и других компьютерных устройств в целях получения определенного результата, включая подготовительные материалы, полученные в ходе разработки программы для ЭВМ и порождаемые ею аудиовизуальные отображения.

Программы для ЭВМ:

— являются самостоятельным результатом интеллектуальной деятельности;

— охраняются, по общему правилу как произведения литературы. На программы для ЭВМ распространяются нормы, относящиеся к произведениям, за исключением случаев, предусмотренных специальными нормами;

— регулируются посредством, как общих норм, так и специальных, которые, хотя и не выделены организационно, образуют стройную систему регулирования отношений, связанных с использованием программ для ЭВМ и распоряжением исключительным правом на них.

Согласно ст. 4 Договора ВОИС по авторскому праву (англ. World Intellectual Property Organization Copyright Treaty), компьютерные программы охраняются как литературные произведения в смысле ст. 2 Бернской конвенции, такая охрана распространяется на компьютерные программы независимо от способа или формы их выражения [1].

В ст. 10 Соглашения по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности (англ. Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, TRIPS) говорится, что программы для электронно-вычислительных

машин, как исходный текст, так и объектный код, охраняются как литературные произведения в соответствии с Бернской Конвенцией (1971 г.) [2].

Однако, программа для ЭВМ по сравнению с литературными произведениями имеет минимум два отличия:

- 1) по природе;
- 2) по правовому режиму;

По своей природе особенности программ для ЭВМ вытекают из их предназначения, их используют для функционирования ЭВМ и других компьютерных устройств. Особенности правового режима состоят в предписании добровольной регистрации программ ЭВМ в соответствии с установленной законом процедурой [3].

В соответствии со статьей 1260 ГК РФ, базы данных — это представленная в объективной форме совокупность самостоятельных материалов (статей, расчетов, нормативных актов, судебных решений и иных подобных материалов), систематизированных таким образом, чтобы эти материалы могли быть найдены и обработаны с помощью ЭВМ.

Базы данных в законе квалифицируются через различные родовые категории, как составного произведения, так и сложного объекта. База данных — это составное произведение, поскольку представляет собой соединение различных содержательных элементов. На базу данных может распространяться правовой режим сложного объекта, поскольку в состав базы может, например, входить компьютерная программа, необходимая для функционирования базы [4].

Вместе с тем, по поводу базы данных как объекта авторского права исследователи высказали мнение, что этот термин является весьма ограниченным в законе, что порождает проблемы с правовой идентификацией отдельных произведений в качестве баз данных. Легальную дефиницию этого составного произведения предлагается изложить следующим образом: «Базой данных является представленная в объективной форме совокупность независимых произведений, данных или других материалов, расположенных систематически и доступных с помощью электронных или других средств» [5].

Сегодня к широко распространенным составным произведениям относят также сайт в сети «Интернет», который определяется как совокупность программ для ЭВМ и иной информации, содержащейся в информационной системе, доступ к которой обеспечивается посредством информационно-телекоммуникационной сети «Интернет» по доменным именам и (или) по сетевым адресам, позволяющим идентифицировать сайты в сети «Интернет» (п. 2 ст. 13 Федерального закона «Об информации, информационных технологиях и о защите информации») [6].

Глобальным явлением постиндустриального общества как объект правового регулирования творческой деятельности является графический дизайн. Его появление как самостоятельной профессиональной деятельности связывают с развитием массового производства и технологией. Его история многогранна и включает факты из области архитектуры, техники,

изобразительного искусства, теории знаковых систем, социологии, культурологии, проблем коммуникации, рекламы и маркетинга, функционального анализа и эргономики. Первое исследование, мышления, актуальных направлений и идей в культуре, посвященное этой профессии отождествляло дизайн как историю стилей [7]. Истоки дизайна как вида проектно-художественной деятельности представляют взаимодействие научно-технической и визуальной, художественной культурой, инженером и художественном творчестве. Дизайн – одновременно и продукт культуры, инструмент культурного строительства, и фактор, активно формирующий культуру [8].

Графический дизайн получил свое развитие благодаря появлению программного обеспечения, основанного на семиотике – науки, исследующей свойства знаков и знаковых систем, а также теории информации с учетом социально-технического контекста.

Графический дизайн подразделяется в зависимости от материала печатной формы на такие виды как:

- 1) линогравюра (гравюра на линолеуме);
- 2) гелиогравюра;
- 3) ксилография (гравюра на дереве);
- 4) офорт (гравюра на металле);
- 5) акватинта;
- 6) литография.

Компьютерная графика, применяемая в графическом дизайне, систематизируется на следующие виды:

- 1) деловая графика;
- 2) иллюстративная;
- 3) художественная и рекламная;
- 4) компьютерная анимация;
- 5) мультимедиа.

Так, деловая графика — область компьютерной графики, предназначенная для наглядного представления различных показателей работы учреждений. Плановые показатели, отчетная документация, статистические сводки.

Иллюстративная графика — это произвольное рисование и черчение на экране компьютера.

Художественная и рекламная графика — с помощью нее создаются рекламные ролики на телевидении, мультфильмы, компьютерные игры и т.п.

Компьютерная анимация – это получение движущихся изображений на экране дисплея.

Мультимедиа — это объединение высококачественного изображения на экране компьютера со звуковым сопровождением [9].

Наиболее распространенными в гражданском обороте объектами графического дизайна являются фирменный стиль и его элементы — система визуально-коммуникативных средств, спроектированная в целях создания определенного образа, включающей в себя основные элементы: торговый знак,

цвет, шрифт, упаковка, сувениры, графики на одежде, транспортных средствах, зданиях и так далее [10].

Одним из самых сложных произведений с точки зрения правового регулирования порядка создания и использования является фильм. Сложность вытекает из особенности природы фильма и условий его создания по сравнению с другими произведениями.

В отношении определения первоначального носителя прав на фильм в мире существует так называемая система «авторского права на фильм» (film copyright). Вопрос о круге авторов в странах, признающих первоначальным обладателем авторского права на фильм физических лиц, решается по-разному. Можно выделить три группы:

1. Относятся страны, в законодательстве которых предусмотрен закрытый перечень авторов, при этом круг авторов в зависимости от стран также может быть различен. К примеру, в России на современном этапе авторами фильма признаются автор сценария, режиссер-постановщик и композитор оригинальной музыки к фильму, в Киргизии указанный перечень авторов дополнен режиссером-постановщиком и художником-постановщиком (ст. 13 Закона Кыргызской Республики «Об авторском праве и смежных правах»).

2. Страны, в законодательстве которых дан примерный перечень авторов (Франция, Бельгия, Испания и т.д.). Например, во Франции авторами, если не доказано обратное, признаются автор сценария, автор переработки, автор диалогов, автор музыкальных композиций со словами или без слов, специально созданных для произведения, режиссер.

3. Страны, в которых перечень авторов вообще отсутствует (Дания, Финляндия, Швеция), при определении круга авторов применяются общие правила о произведении, созданном в соавторстве [11].

Следует также отметить, что фильм является результатом соединения значительного числа результатов интеллектуальной собственности, которые принадлежат разным лицам.

Если говорить о правовом статусе фильма, следует отметить, что существует две группы произведений – первоначальные (самостоятельные) произведения и вторичные (зависимые) произведения. К первой группе относятся оригинальные, творчески самостоятельные произведения, при создании которых не заимствуются ранее существовавшие произведения; ко второй группе – произведения, при создании которых используются ранее существовавшие произведения. Вторая группа включает следующие категории произведений: составные произведения, то есть произведения, созданные путем подбора или расположения материалов (сборники, энциклопедии и т.п.), и производные произведения, то есть произведения, созданные с использованием элементов формы других произведений (к примеру, переводы, переработки).

В соответствии со ст. 1263 ГК РФ – фильм имеет своих авторов – автора сценария, режиссера-постановщика и автора оригинальной музыки.

Особый интерес как объект авторских прав представляет также мультимедийный продукт. В настоящее время термин «мультимедиа» является

неоднозначным. Легального определения «мультимедийный продукт» в части четвертой ГК РФ нет, и надо заметить данная терминология вызывает много споров. Термин «продукт» используется в отношении вещей, в то время как «мультимедийный продукт» скорее означает некий результат интеллектуальной деятельности независимо от его материального носителя. В связи с этим предлагается заменить термин используемый законодателем, на «мультимедийное произведение» [12].

Согласно Новому словарю иностранных слов, мультимедиа (от лат. *multum* – много, *medium* – центр, средоточие), представляет собой единую совокупность:

1) программных и аппаратных средств, обеспечивающих воспроизведение на дисплее видео – и аудиоинформации, полученных разными способами из разных источников информации по каналам связи и используемых при обучении, в компьютерных играх, для создания базы данных справочного характера и др.;

2) нескольких видов средств массовой информации (например, радио, кино, телевидения и др.), используемых в информационных и выразительных целях [13].

Термином «мультимедиа» также обозначают разнообразные средства передачи информации — текст, звук, изображение, анимация, информационная технология, основанная на совместном использовании различных видов информации — графической, текстовой, акустической, видео с диалоговым управлением [14].

В настоящее время наиболее распространено понимание мультимедиа с технической точки зрения. При этом данная категория определяется как особый вид компьютерной технологии, который объединяет в себе как традиционную статическую визуальную информацию (текст, графику), так и динамическую – речь, музыку, видеофрагменты, анимацию и т.п. [15].

Н.А. Савченко приводит несколько определений термина мультимедиа:

1) технология, описывающая порядок разработки, функционирования и применения средств обработки информации разных типов;

2) информационный ресурс, созданный на основе технологий обработки и представления информации разных типов;

3) компьютерное программное обеспечение, функционирование которого связано с обработкой и представлением информации разных типов;

4) компьютерное аппаратное обеспечение, с помощью которого становится возможной работа с информацией разных типов [16].

Таким образом, исходя из вышеперечисленных определений мультимедиа — это средства обработки информации или компьютерные технологии. Но если проблемы определения данного объекта стали обсуждаться в странах ЕАЭС сравнительно недавно, то в Европе и США сведения о них можно найти в п. 43 Зеленой книги Европейской Комиссии от 19.07.1995 г. «Авторское право и смежные права в информационном обществе» (*Green Paper on Copyright and Related Rights in the information Society*). В документе отмечалось, что мультимедийные продукты — это комбинация данных и объектов различных

видов, таких как изображения (неподвижные или в движении), текст, музыка и программное обеспечение [17].

В 1995 году в США специальная рабочая группа подготовила доклад, посвященный направлениям развития законодательства об интеллектуальной собственности (Белую книгу по интеллектуальной собственности) [18]. Согласно этому докладу, мультимедийными продуктами являются сочетания нескольких различных элементов или видов работ в единой среде.

Довольно противоречивым является правовой режим компьютерной игры как разновидности мультимедиа. В законодательстве стран ЕАЭС он никак не определен, а судебная практика идет по пути признания компьютерной игры программой для ЭВМ или базой данных [19].

На данный момент в России идут по пути признания компьютерной игры программой для ЭВМ, на нее распространяется режим литературного произведения (ст. 1261 ГК РФ). Тогда как в судебной практике США компьютерные игры признаются аудиовизуальными произведениями как объекты авторского права. Во Франции правовая природа компьютерных игр определяется в качестве компьютерных программ и аудиовизуального произведения. Основной целью, для которой создается компьютерная игра, является вовлечение пользователя в игровой процесс. В отличие от фильма, он не наблюдает за происходящим со стороны, а участвуют в событиях и, благодаря своим действиям, приводит их к какому-либо варианту развития или до единственного задуманного авторами финала.

Таким образом, законодателям стран ЕАЭС следовало бы признать компьютерную игру мультимедийным продуктом, поскольку она соответствует всем его признакам.

Подводя итоги сказанному, обратим внимание на то, что страны ЕАЭС обладают как общими, так и специфическими особенностями правового регулирования объектов авторского права и смежных прав. Все национальные модели испытывают на себе влияние мировой практики регулирования авторских правоотношений, но некоторым присущи уникальные черты, отсутствующие в других правовых системах.

Анализ правовых аспектов классификации различных объектов авторских и смежных прав также показал также, что нормативная база стран ЕАЭС постоянно реформируется и сегодня включает в себя значительный массив как охраняемых, так и не охраняемых объектов. Очевидно, что этот перечень будет постоянно дополняться новыми объектами. По крайней мере на данном этапе в число объектов авторского права и смежных прав необходимо включить следующие: «аудиовизуальное произведение в телевизионном формате», «мультимедийный продукт» и его разновидность - компьютерную игру. Считаем также, что на мультимедийные продукты должен распространяться особый режим авторского произведения, так как по своим технико-технологическим характеристиками эти продукты имеют сложную природу. Можно рассмотреть возможность определения в законе новой группы объектов авторского права и смежных прав - информационно-коммуникативных продуктов, куда вошли бы:

программы ЭВМ, базы данных, подгруппа мультимедийных продуктов, технология блокчейн и многие другие, не поддающиеся сегодня правовой идентификации и создающие проблемы их правовой защиты субъектами авторского права.

Список использованной литературы:

1. Договор ВОИС по авторскому праву: Договор принят Дипломатической конференцией 20 дек. 1996 г.; http://www.wipo.int/wipolex/ru/treaties/text.jsp?file_id=295439.
2. Соглашение по торговым аспектам прав интеллектуальной собственности: Соглашение ТРИПС, принятое 15 апр. 1994 г.; http://www.wipo.int/wipolex/ru/treaties/text.jsp?file_id=329636.
3. Кондратьева Е. А. Программа ЭВМ как особый объект авторских прав / Е.А. Кондратьева // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. - 2015. - № 1. - С. 146-151.
4. Право интеллектуальной собственности. Т. 2. Авторское право: Учебник / Под общ. ред. д.ю.н., проф. Л.А. Новоселовой. С. 92.
5. Инюшкин А.А. Особенности термина «База данных» в праве интеллектуальной собственности / А.А. Инюшкин // Теория и практика общественного развития. — 2015. — № 20. — С. 135-137.
6. Об информации, информационных технологиях и о защите информации: Федер. закон от 27 июля 2006 г. № 149-ФЗ [ред. от 23 апр. 2018 г.].
7. Певзнер Н. Пионеры современного дизайна / Н. Певзнер. – Лондон, 1960.
8. Лаврентьев А. Н. История дизайна / А.Н. Лаврентьев. – М.: Гардарики, 2006. С.7.
9. Руденко Т.Ю. Правовое регулирование в сфере графического дизайна. дис... канд. юрид. наук / Т.Ю. Руденко. - М., 2011. С. 25.
10. См.: Дижур А.Л. Фирменный стиль / А.Л. Дижур. – М., 1979.
11. См.: Pascal K. Film Copyright in the European Union. Cambridge University Press, United Kingdom. 2002.
12. Бабарыкин П. В. Совершенствование правового регулирования сложных объектов в сети Интернет. С.83-84. URL: <http://www.nlr.ru/news>.
13. Новый словарь иностранных слов / Захаренко Е.Н., Комарова Л.Н., Нечаева И.В. 2008. С.549.
14. Бабенко В.С. Виртуальная реальность: Толковый словарь терминов. СПб., 2006. С.56.
15. Семенова Н.Г. Мультимедийные обучающие системы лекционных курсов: теоретические основы создания и применения в процессе обучения студентов технических вузов электротехническим дисциплинам: автореф. дис... докт. пед. наук. Астрахань, 2007.
16. Савченко Н.А. Использование мультимедиа-технологий в общем среднем образовании. Сайт проекта «Информатизация системы образования» в разделе «Основы мультимедиа». URL: <http://www.ido.rudn.ru/nfpk/mult/mult1.html>.

17. Green Paper on Copyright and Related Rights in the information Society COM (95) 382 final, Brussels, July 1995. URL: http://europa.eu/documentation/official-docs/green-papers/index_en.html.
18. Lehman B., Brown R. Intellectual Property and the National Information Infrastructure: The report of the Working Group on Intellectual Property Rights United States. U.S. Patent and Trademark Office, Washington D.C., September 1995. URL: <http://www.uspto.gov/web/offices/com/doc>.
19. Котенко Е.С. Правовая природа компьютерных игр // Сборник тезисов VIII международной межвузовской научно-практической конференции молодых ученых «Традиции и новации, в системе современного российского права» / Е.С. Котенко. - М.: МГЮА, 2009. С.195-196.
20. Зенин И. А. Гражданское право: В 4 т. Том 2: Вещное право. Наследственное право. Исключительные права. Личные неимущественные права: Учебник. 3-е издание, переработанное и дополненное. Под ред. Е.А. Суханова. - М. Волтерс Клувер, 2008. С.156.
21. Власов Е. Г. Гражданско-правовая охрана сообщений передач в качестве объекта смежных прав: дис... канд. юрид. наук / Е.Г. Власов. - М., 2013. С. 51.

PSYCHOLOGY AND SOCIOLOGY

General psychology

Өскемен қаласы С.Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан Университеті
«Психология және педагогикалық коррекция»
кафедрасының сениор-лекторы, магистрі Матаева Б.Ү
«Биология» мамандығының 1 курс студенті Абишова Маржан

БҮГІНГІ ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК МӘДЕНИЕТІ

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік саясаттың стратегиялық бағыты – интеллектуальдық ұлт қалыптастыру. Сондықтан «Интеллектуальдық ұлт – 2020» ұлттық жобасында жаңа қазақстандықтарды тәрбиелеу мақсатында білім беру үдерісін зияткерлендіру қажеттілігі идеясы ұсынылды. Сол интеллектуалды ресурстың бірі – бүгінгі жастардың рухани-адамгершілік мәдениеті. Заманауи қазақ жастарының, Ұлы дала ұрпақтарының санасын рухани жаңғыртуда тарихи тұлғалардың, әлемнің және өз Отанының біліміне, ғылымына, мәдениетіне қосқан үлесі, өмірлік қағидалары мен әділеттік жолындағы күресі, адамзатқа жасаған игі істері сияқты құндылықтардың маңызы арта түсуде. Сондай тұлғалардың бірі – Әбу Насыр әл-Фараби.

Әл-Фараби қазақ топырағында дүниеге келген ғұлама ғалым. Шығыстың ұлы ойшылы әрі ағартушысы, әйгілі математик, философ, музыка зерттеушісі, тарихшы болған. Туған жері Отырар қаласы. Отырар ойшылдарының ең атақтысы, ең ғұламасы – «шығыстың Аристотелі». Әбу Насыр әл-Фараби (870-950) ірі сауда орны, мәдениет орталығы болған Отырар қаласында туып, сонда білім алған, кейін Бағдат қаласында ұстаз болды. Әл-Фараби алғашқы педагогикалық ой-пікірлердің жетістіктерін жаңғыртып, халық даналығы туғызған данышпандық ой-пікірлерге, шығыс мәдениетінің озық үлгілеріне ден қоя отырып, өзінің түпнұсқалық педагогикалық тұжырымдамасын жасады. Оның педагогикалық тұжырымдамасы әдіснаманы, дидактиканы, тәрбие теориясы мен әдістемені бірге қамтитын іргелі жүйе болып табылады. Әл-Фарабидің тәлім-тәрбиелік идеялары теориялық дәрежесі жағынан іргелі педагогикалық ілімге бастапқы негіз бола алады, әсіресе оның күллі адамзат қауымдастығының жиынтығы ретінде ұлы қоғамды суреттейтін ізгілік тұғырнамасы қазіргі педагогиканың жетекші идеясы болып отыр. Ғұламаның адамгершілік ізгіліктер туралы пайымдаулары «Өзін-өзі тану» пәні арқылы берілетін рухани-адамгершілік құндылықтардың негізі іспеттес. Әл-Фараби адам баласын жаратылыстың ең ұлы құндылығы деп есептеді. Әл-Фараби жетілген

тұлғаны тәрбиелеу үшін «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керек, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» деген басты қағиданы ұсынды. Ғұлама өзінің трактаттарында педагогикалық, психологиялық, дидактикалық әдістемелік терминдер тізбегін ұсынды. Әл-Фарабидің гуманистік идеяларға толы педагогикалық көзқарастары ғұламаның «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері», «Бақыт жолын сілтеу», «Азаматтық саясат», сияқты көптеген трактаттарында сипатталған. Бұл еңбектерде оқытудың мақсаты мен әдістемесі, білімнің беріктігі, жүйелілігі, оқытудың қолжетімділігі, көрнекілігі қамтылған, білім алушының белсенділігі мен мақсатқа ұмтылушылығына көңіл бөлінген. Жалпы педагогиканың бір салас болып табылатын тәрбие теориясының әдіснамасын әл-Фарабидің тәрбиенің заңдылықтарын, ұстанымдарын, мақсатын, мазмұнын, әдістерін, құралдарын, нәтижесін тұжырымдамалық тұрғыдан негіздейтін жетекші педагогикалық ой-пікірлері айқындайды. Тәрбиелеу – халықтардың бойында білімге негізделген этникалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту. Тәрбиелеу – жеке адамның кісілігін қалыптастыру деп көрсетеді. Ол тәрбие әрекетінде қатты әдіспен жұмсақ әдісті ұштастыра білуді ұсынады. Тәрбие тәжірибе және іс-әрекет арқылы беріледі деді Әл-Фараби. Сол себепті әл-Фарабидің алдымен «Қайырымды қала» идеалы – гуманистік және адамгершілік бағдар екендігін жүйелегенін. Әл-Фарабидің дүниетанымдық пайымы бойынша ақылдың төрт тұғыры болып табылатын топырақ, ауа, от, су ізгі мемлекетте әділ заң, ақыл, парасат, дәулет, байлық, қанағатшылдық арқылы толық жүзеге асады деген сенімде болды. Әл-Фараби қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары арқылы жасөспірімдер тәрбиесінің тұтас тұжырымдамаларын ұсынған. Әл-Фарабидің педагогикалық тұжырымдамасы оның әлеуметтік этикалық, философиялық, музыкалық трактаттарындағы ойларымен ұштасып отырғаны ақиқат. Тәрбие кезінде адамдар мен халыққа білімге негізделген қасиеттерден шығатын әрекеттерді жасауды дағдыға айналдыру арқылы үйретіледі...». Бұл анықтамалардың астарлы мағынасы қазіргі педагогикадағы «оқыту» мен «тәрбие» ұғымдарына берілген анықтамалармен сабақтасып, өзара байланысып жатқандығын айқын аңғаруға болады. Қазіргі кезде педагогиканың негізгі ұғымдарына «тұлғаны қалыптастыру» ұғымы да жатқызылады. Жеке тұлғаны қалыптастыруды Әл-Фараби былай анықтайды: «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші бұлар адамшылық қасиеттер болып табылады. Егер осы екеуі бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз әрекеттерімізден абзалдық пен кемелдікті табамыз және осы екеуінің арқасында біз ізгілікті және қайырымды адам боламыз, біздің өмір бейнеміз қайырымды, ал мінез құлқымыз мақтаулы болады». Ғұламаның педагогикалық тұжырымдамалары негізінен «бақыт» және «парасат» ұғымдарының төңірегінде өрістейді. Әл-Фараби «парасат» ұғымын терең мазмұндады. Бұл ұғым ойлау мен болмыс, өнер мен ғылым диалектикасына, ал ғылымға баратын жол білім мен парасатқа негізделеді деп көрсетті ұстаз. Әл-Фарабидің педагогикалық тұжырымдамасы бойынша тәрбие мен тәлім, оқыту мен үйрету өзара тығыз байланыста, бірін бір ітолықтыра отырып жүргізілу ітііс. Бақытқа жету жайында: бақытқа жеткізетін, негізінен денсаулық, еңбек және білім деп түсіндірді. Бақытқа жеткізетін ізгіліктер:

теориялық ізгілік, ойшылдық, этикалықізгілік, практикалық өнер. Демек, Әл-Фараби этикалық категорияларға жақсылықты, достықты, өзара көмекті, әділеттілікті, абыройды, қанағаттануды, бақытты жатқызады. Әл-Фарабидің педагогикалық жүйесіндегі «бақыт» ұғымы – этикалық категория, яғни әрбір адамды бақытқа жеткізу мұраты. Бақытқа жетудің негізін де философия, ғылыми білімдер арқылы дүниедегі пәк тазалықты, әдемілікті бойға сіңіру, ойға, жүрекке ұялату, дарыту әрекеті жатады. Ол адам баласын жаратылыстың ең ұлы құндылығы деп есептеді. Ғұламаның педагогикалық тұжырымдамалары негізінен «бақыт» және «парасат» ұғымдарының төңірегінде өрістейді. Әл-Фараби «парасат» ұғымын терең мазмұндады. Бұл ұғым ойлау мен болмыс, өнер мен ғылым диалектикасына, ал ғылымға баратын жол білім мен парасатқа негізделеді деп көрсетті ұстаз. Ғұлама білімнің жетекші салалары ретінде саяси және азаматтық ғылымдар жүйесіндегі этика мен педагогиканың маңызын ерекше атап көрсетті. Олардың ішінде негізгілеріне тоқталып өтейік. Әл-Фараби дадактикасы бойынша: оқытудың мақсаты – шәкірттің бойында білім беру мен зерттеуге үйрету арқылы білім, ақыл, парасат қалыптастыру, оқытудың түпкі мақсаты – адамдарды бақытқа жеткізу; дидактиканың негізгі ұғымдары: үйрету, оқыту, білімберу, тәрбиелеу, оқыту ұстанымдары: оқытудың әдіс-намалық негізі жиынтығы, білім топтамасы мен мазмұны туралы ілім, парасат жайлы ілім, заттардың адамның сезім мүшелеріне әсері туралы ілім, ғылыми білімнің теориялық және эмпирикалық мәні туралы ілім, таным теориясы ізгілендіру ілімі оқытудың негізгі әдісі – көрнекілік деп көрсетеді.

Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы – гуманистік құндылықтардың жарқын туындысы. Әл-Фарабидің идеялары заманауи жастарға ақылдылық, парасаттылық, қарапайымдылық, қанағатшылдық, үнемшілдік, ізеттілік, даналық, асқан пайымдылық, аңғарымпаздық, шыншылдық, ар-ождан тазалығы, тапқырлық, білгірлік, жігерлендіре білушілік, ұстамдылық, ынталық, шеберлік, табандылық сияқты адами қасиеттер үлгісін теориялық және тәжірибелік деңгейде ұсынды. Қазақстан жаһанданушы әлемге енуде, болашаққа мақсатты ұмтылуда. Осы үдерісте ол өз тарихына ерекше ден қойып, тәуелсіздік жағдайында тарихты жаңадан пайымдауда, өйткені тарихсыз халық және оның мәдениеті жоқ. Мәдениеттің рухани құндылықтарсыз өмір сүре алмайтыны ақиқат.

Әдебиеттер тізімі

1. Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 176 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі /Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
3. Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары. Азаматтық саясат. Бақытқа жол сілтеу. Бақытқа жету жайында /Бағзы замандардан бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық: Әл-Фараби философиясы. 2 Т. – Астана: Аударма, 2006. – 507 б.

**Өскемен қаласы С.Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан Университеті
«Психология және педагогикалық коррекция»
кафедрасының сениор-лекторы, магистрі Матаева Б.Ү
«Биология» мамандығының 1 курс студенті Абишова Маржан**

БҮГІНГІ ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК МӘДЕНИЕТІ

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік саясаттың стратегиялық бағыты – интеллектуальдық ұлт қалыптастыру. Сондықтан «Интеллектуальдық ұлт – 2020» ұлттық жобасында жаңа қазақстандықтарды тәрбиелеу мақсатында білім беру үдерісін зияткерлендіру қажеттілігі идеясы ұсынылды. Сол интеллектуалды ресурстың бірі – бүгінгі жастардың рухани-адамгершілік мәдениеті. Заманауи қазақ жастарының, Ұлы дала ұрпақтарының санасын рухани жаңғыртуда тарихи тұлғалардың, әлемнің және өз Отанының біліміне, ғылымына, мәдениетіне қосқан үлесі, өмірлік қағидалары мен әділеттік жолындағы күресі, адамзатқа жасаған игі істері сияқты құндылықтардың маңызы арта түсуде. Сондай тұлғалардың бірі – Әбу Насыр әл-Фараби.

Әл-Фараби қазақ топырағында дүниеге келген ғұлама ғалым. Шығыстың ұлы ойшылы әрі ағартушысы, әйгілі математик, философ, музыка зерттеушісі, тарихшы болған. Туған жері Отырар қаласы. Отырар ойшылдарының ең атақтысы, ең ғұламасы – «шығыстың Аристотелі». Әбу Насыр әл-Фараби (870-950) ірі сауда орны, мәдениет орталығы болған Отырар қаласында туып, сонда білім алған, кейін Бағдат қаласында ұстаз болды. Әл-Фараби алғашқы педагогикалық ой-пікірлердің жетістіктерін жаңғыртып, халық даналығы туғызған данышпандық ой-пікірлерге, шығыс мәдениетінің озық үлгілеріне ден қоя отырып, өзінің түпнұсқалық педагогикалық тұжырымдамасын жасады. Оның педагогикалық тұжырымдамасы әдіснаманы, дидактиканы, тәрбие теориясы мен әдістемені бірге қамтитын іргелі жүйе болып табылады. Әл-Фарабидің тәлім-тәрбиелік идеялары теориялық дәрежесі жағынан іргелі педагогикалық ілімге бастапқы негіз бола алады, әсіресе оның күллі адамзат қауымдастығының жиынтығы ретінде ұлы қоғамды суреттейтін ізгілік тұғырнамасы қазіргі педагогиканың жетекші идеясы болып отыр. Ғұламаның адамгершілік ізгіліктер туралы пайымдаулары «Өзін-өзі тану» пәні арқылы берілетін рухани-адамгершілік құндылықтардың негізі іспеттес. Әл-Фараби адам баласын жаратылыстың ең ұлы құндылығы деп есептеді. Әл-Фараби жетілген тұлғаны тәрбиелеу үшін «Адамға ең бірінші білім емес, тәрбие беру керек, ол келешекте оның барлық өміріне апат әкеледі» деген басты қағиданы ұсынды.

Ғұлама өзінің трактаттарында педагогикалық, психологиялық, дидактикалық әдістемелік терминдер тізбегін ұсынды. Әл-Фарабидің гуманистік идеяларға толы педагогикалық көзқарастары ғұламаның «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері», «Бақыт жолын сілтеу», «Азаматтық саясат», сияқты көптеген трактаттарында сипатталған. Бұл еңбектерде оқытудың мақсаты мен әдістемесі, білімнің беріктігі, жүйелілігі, оқытудың қолжетімділігі, көрнекілігі қамтылған, білім алушының белсенділігі мен мақсатқа ұмтылушылығына көңіл бөлінген. Жалпы педагогиканың бір салас болып табылатын тәрбие теориясының әдіснамасын әл-Фарабидің тәрбиенің заңдылықтарын, ұстанымдарын, мақсатын, мазмұнын, әдістерін, құралдарын, нәтижесін тұжырым дамалық тұрғыдан негіздейтін жетекші педагогикалық ой-пікірлері айқындайды. Тәрбиелеу – халықтардың бойында білімге негізделген этникалық ізгіліктер мен өнерлерді дарыту. Тәрбиелеу – жеке адамның кісілігін қалыптастыру деп көрсетеді. Ол тәрбие әрекетінде қатты әдіспен жұмсақ әдісті ұштастыра білуді ұсынады. Тәрбие тәжірибе және іс-әрекет арқылы беріледі деді Әл-Фараби. Сол себепті әл-Фарабидің алдымен «Қайырымды қала» идеалы – гуманистік және адамгершілік бағдар екендігін жүйелегенін. Әл-Фарабидің дүниетанымдық пайымы бойынша ақылдың төрт тұғыры болып табылатын топырақ, ауа, от, су ізгі мемлекетте әділ заң, ақыл, парасат, дәулет, байлық, қанағатшылдық арқылы толық жүзеге асады деген сенімде болды. Әл-Фараби қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары арқылы жасөспірімдер тәрбиесінің тұтас тұжырымдамаларын ұсынған. Әл-Фарабидің педагогикалық тұжырымдамасы оның әлеуметтік этикалық, философиялық, музыкалық трактаттарындағы ойларымен ұштасып отырғаны ақиқат. Тәрбие кезінде адамдар мен халыққа білімге негізделген қасиеттерден шығатын әрекеттерді жасауды дағдыға айналдыру арқылы үйретіледі...». Бұл анықтамалардың астарлы мағынасы қазіргі педагогикадағы «оқыту» мен «тәрбие» ұғымдарына берілген анықтамалармен сабақтасып, өзара байланысып жатқандығын айқын аңғаруға болады. Қазіргі кезде педагогиканың негізгі ұғымдарына «тұлғаны қалыптастыру» ұғымы да жатқызылады. Жеке тұлғаны қалыптастыруды Әл-Фараби былай анықтайды: «Жақсы мінез-құлық пен ақыл күші бұлар адамшылық қасиеттер болып табылады. Егер осы екеуі бірдей болып келсе, біз өз бойымыздан және өз әрекеттерімізден абзалдық пен кемелдікті табамыз және осы екеуінің арқасында біз ізгілікті және қайырымды адам боламыз, біздің өмір бейнеміз қайырымды, ал мінез құлқымыз мақтаулы болады». Ғұламаның педагогикалық тұжырымдамалары негізінен «бақыт» және «парасат» ұғымдарының төңірегінде өрістейді. Әл-Фараби «парасат» ұғымын терең мазмұндады. Бұл ұғым ойлау мен болмыс, өнер мен ғылым диалектикасына, ал ғылымға баратын жол білім мен парасатқа негізделеді деп көрсетті ұстаз. Әл-Фарабидің педагогикалық тұжырымдамасы бойынша тәрбие мен тәлім, оқыту мен үйрету өзара тығыз байланыста, бірін бір ітолықтыра отырып жүргізілу ітиіс. Бақытқа жету жайында: бақытқа жеткізетін, негізінен денсаулық, еңбек және білім деп түсіндірді. Бақытқа жеткізетін ізгіліктер: теориялық ізгілік, ойшылдық, этикалықізгілік, практикалық өнер. Демек, Әл-Фараби этикалық категорияларға жақсылықты, достықты, өзара көмекті,

әділеттілікті, абыройды, қанағаттануды, бақытты жатқызады . Әл-Фарабидің педагогикалық жүйесіндегі «бақыт» ұғымы – этикалық категория, яғни әрбір адамды бақытқа жеткізу мұраты. Бақытқа жетудің негізін де философия, ғылыми білімдер арқылы дүниедегі пәк тазалықты, әдемілікті бойға сіңіру, ойға, жүрекке ұялату, дарыту әрекеті жатады. Ол адам баласын жаратылыстың ең ұлы құндылығы деп есептеді. Ғұламаның педагогикалық тұжырымдамалары негізінен «бақыт» және «парасат» ұғымдарының төңірегінде өрістейді. Әл-Фараби «парасат» ұғымын терең мазмұндады. Бұл ұғым ойлау мен болмыс, өнер мен ғылым диалектикасына, ал ғылымға баратын жол білім мен парасатқа негізделеді деп көрсетті ұстаз. Ғұлама білімнің жетекші салалары ретінде саяси және азаматтық ғылымдар жүйесіндегі этика мен педагогиканың маңызын ерекше атап көрсетті. Олардың ішінде негізгілеріне тоқталып өтейік. Әл-Фараби дадактикасы бойынша: оқытудың мақсаты – шәкірттің бойында білім беру мен зерттеуге үйрету арқылы білім, ақыл, парасат қалыптастыру, оқытудың түпкі мақсаты – адамдарды бақытқа жеткізу; дидактиканың негізгі ұғымдары: үйрету, оқыту, білімберу, тәрбиелеу, оқыту ұстанымдары: оқытудың әдіс-намалық негізі жиынтығы, білім топтамасы мен мазмұны туралы ілім, парасат жайлы ілім, заттардың адамның сезім мүшелеріне әсері туралы ілім, ғылыми білімнің теориялық және эмпирикалық мәні туралы ілім, таным теориясы ізгілендіру ілімі оқытудың негізгі әдісі – көрнекілік деп көрсетеді.

Әл-Фарабидің педагогикалық мұрасы – гуманистік құндылықтардың жарқын туындысы. Әл-Фарабидің идеялары заманауи жастарға ақылдылық, парасаттылық, қарапайымдылық, қанағатшылдық, үнемшілдік, ізеттілік, даналық, асқан пайымдылық, аңғарымпаздық, шыншылдық, ар-ождан тазалығы, тапқырлық, білгірлік, жігерлендіре білушілік, ұстамдылық, ынталық, шеберлік, табандылық сияқты адами қасиеттер үлгісін теориялық және тәжірибелік деңгейде ұсынды. Қазақстан жаһанданушы әлемге енуде, болашаққа мақсатты ұмтылуда. Осы үдерісте ол өз тарихына ерекше ден қойып, тәуелсіздік жағдайында тарихты жаңадан пайымдауда, өйткені тарихсыз халық және оның мәдениеті жоқ. Мәдениеттің рухани құндылықтарсыз өмір сүре алмайтыны ақиқат.

Әдебиеттер тізімі

1. Көбесов А. Әбу Насыр әл-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 176 б.
2. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі /Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
3. Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары. Азаматтық саясат. Бақытқа жол сілтеу. Бақытқа жету жайында /Бағзы замандардан бүгінгі күнге дейінгі қазақ халқының философиялық мұрасы. Жиырма томдық: Әл-Фараби философиясы. 2 Т. – Астана: Аударма, 2006. – 507 б.

**Өскемен қаласы С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан Университеті
«Психология және педагогикалық коррекция»
кафедрасының сениор-лекторы, магистрі Матаева Б.Ү.
«Дінтану-философия» мамандығының 1 курс студенті Болатханқызы Ж.**

ДІНТАНУ-ФИЛОСОФИЯНЫҢ ҒЫЛЫМИ ӨРІСІ

Мамандық таңдау - кез келген жасты қинайтын, болашақ өмірге деген бағыт-бағдар болып табылады. Сол себепті әр адам өз табиғатына сай келетін мамандықты таңдауда жаңылмауы тиіс. Әрбір мамандық өзіндік тағылымы мол тарихымен ерекшеленеді. Мен осы орайда, өз мамандығымды таңдауда жаңылыспағанымға көзім анық жетті. Қазіргі таңда Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университетінің гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі факультетінде «Дінтану» мамандығы бойынша грант иегерімін.

Дінтану пән есебінде немесе жеке ғылым жүйесі болып ХІХ ғасырдың екінші жартысында дүниеге келді. Дегенмен, дінтанудың қайнар көздері сонау ортағасырлық христиан философтарының, мұсылман теологиясының құдайтанушылық ізденістерінен бастау алады. Бастапқы құдайтанушылықты дінтанудың алғашқы формасы деп айтамыз. Теология құдайтану жолында тек догма ғана емес, философиялық түрғыда дәлелдеуге, Құдайды абсолютті идея, әлемдік ерік, әлдебір түр-түссіз парасатты негіз түрінде көрсетуге тырысатын қағидаларды пайдаланады. Қазір де теологтар философиялық ілімдермен және жаратылыстану деректерімен Құдайды тану идеяларын жаңартуда. Сондықтан Құдайтану формасының дінтану формасына өтуі рационалдық философиямен тығыз байланысты. Дінтанудың негізгі пәні дін болғандықтан, діни көзқарас тікелей философиялық көзқараспен тығыз байланысты болғандықтан, дінді «діни философиялық» пәнге де айналдырып қарастырады. Соның салдарынан «діни философия» мен «философиялық дін» дінтанудың ең негізгі теологиялық түрғысы болып есептеледі. Дінтанулық көзқарас бойынша, қандай да бір дін болмасын тарихтан тыс құбылыс ретінде емес, керісінше оны тарихи, қоғамдық ақылмен түсіндіруге болатын құбылыс ретінде қарастырады. Екінші жағынан, дінтану ХІХ ғасырдың екінші жартысында ғалымдардың жетістіктерін кеңінен пайдалана отырып, әсіресе қандай да бір ғылыми жаңалықтың дүниетанымдық әдістемесіне сүйене отырып дамыды. Осының арқасында «дінтану» ғылымның бір саласы ретінде қалыптасты. Ондай бастаудың шыңында тұрған адамдар Э.Тайлор (1832-1917), Дж.Фрезер (1854-1941) болды. Э.Тайлор болса өзінің «Алғашқы мәдениет» атты фундаментальды монографиясында және Дж.Фрезердің көп томдық «Алтын

бұта» атты еңбектерінде дінді ғылыми, теориялық және эмпирикалық тұрғыдан зерттей бастады. Бұлардың еңбектері ескі сенімдер мен мифтерді, алғашқы ойлау жүйесін зерттеуге ғылыми әдістемесін қолдануы еді. Бұндай бетбұрыстағы ғылыми еңбектерді М.Мюллердің 1856 жылы шыққан «Салыстырмалы мифология» атты еңбегінен де көреміз. Қазіргі дінтанудың ішіне бірнеше жекелеген бөлімдер кіреді: тарихи дінтану, дін философиясы, дін социологиясы, дін психологиясы және т.б.

Бұрын дінтану десе халықтың құлағына түрпідей тиетін бұл мамандық ендігі кезде - кеңге жайыла бастап, адамдардың бойы үйренді. Нақтылап айтатын болсам, бұл мамандықты бітірген студент мешітте имам болып, уағыз айтатын адам емес. Дінтану зайырлы мамандықтардың бірі, яғни экономист, заңгер, бухгалтер деген мамандықтардан асып түспесе, кем емес.

Дінтану – республикамыздағы сұранысқа ие мамандықтардың бірі. Жалпы, дінтану – қоршаған орта мәдениетімен, дүниетанымымен таныстыратын ғылымның бір саласы.

Дінтану пәні қазірде маңыздылығы

Қазіргі Қазақстанда білім беру саласы қарқынды дамып, тәуелсіздік алғаннан қазіргі уақытқа дейін етек алып келе жатқан үрдістердің бірі дінтанушы мамандарды даярлау болып табылады. Дінтанушы студенттер бакалавриат, магистратура және докторантура деңгейлерінде оқытылып, өз ісінің білікті маманы болып шығуға бағытталады.

Алғашында дінтану пән ретінде Еуропа елдерінде қалыптасқаны белгілі. Және оның қалыптасуы мен даму үдерісінде бірте-бірте екі жетекші бағыт қалыптасқаны анық. Бірінші бағыт дінтануды ғылыми түрде оқытатын пән ретінде қалыптастырып, екінші бағытта дінтануды дін арқылы оқытуды қалыптастырды.

«Дінтану негіздері» пәнінің мақсаттарының бірі– дін және діни нанымдар туралы жалпыға білім бере отыра бұқараның діни сауатын қалыптастыру, оқушылар мен талапкерлердің рухани-адамгершілік қасиеттерін дамыту. Белгілі бір дінді насихаттау және тарату мақсаты көзделмеген, толығырақ айтқанда пән зайырлы сипатта оқытылады.

Дінтану пәнінің оқытылу аясын кеңейту және білікті мамандарды дайындау қазіргі Қазақстанның діни ахуалы және конфессиялық кеңістіктігінің алуан түрлі болуымен тікелей байланысты және осы жағдайында да өте маңызды. Барлық мектептер мен білім алу ордаларында дінтану саласында жүйелі әрі сапалы білімнің берілуі Қазақстанның болашақтағы және қазіргі ішкі тұрақтылығының сақталуына септігін тигізетіні айқын.

Осы таңда психологияның дінтануға қандай қатысы бар деген сауал туындайды. Психология мен дінтанудың қосындысынан дін психологиясы пайда болады.

Дін психологиясы

Дін психологиясы пәні психологиялық аспектілер мен діни құбылыстардың заңдылықтарын қарастырады. Яғни дін психологиясы діни құбылыстарды зерттейтін адам ғылымы. Жалпы тәрбиелік жағынан қарағанда діни психология адамның рухани өмірі мен әрекеті ішінде діни функцияларды қамтыған әрбір мәселені зерттеу тақырыбына айналдырады.

Діни ғұламалардың, қайраткерлердің жасаған идеялогияларының жүйесі. Қоғамдық болмысты, адамдарды қоршаған дүниені танудағы мазмұнды түсініктер мен ұғымдар болып табылады Адам – белгілі бір қоғамның мүшесі. Ол қандай да болмасын бір іспен айналысады. Оның азды-көпті тәжірибесі, білімі, өзіне тән өзгешеліктері болады. Осы айтылғандардың жиынтығы оны «жеке адам» етеді. Мәселен, жаңа туған нәрестені адам деп атауға толық болады. Бірақ әлі де жеке адам емес. Өйткені, онда жоғарыда аталған компоненттер, тәжірибе, білім, іс-әрекет т. б. жоқ. Жеке адамның өзіндік ерекшелігі дүние танымынан, сенімінен, талғамынан, мұратынан, бағытынан, қабілетінен, қызығуынан жақсы байқалады. Жеке адам – тарихи әлеуметтік жағдайының жемісі. Ол әлеуметтік ортада, белгілі қоғамда коллективте ғана қалыптасады. Жеке адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Өйткені, оның психикасы тек айналасындағылармен қарым-қатынас жасау процесінде ғана мазмұнға ие болады. Жеке адам санасының дамуы қоғамның дамуымен байланысты, қоғамнан, әлеуметтен тыс адам өмірінің болуы мүмкін емес. Қоғам әрқайсысының өзіне тән өзгешелігі бар жеке адамдардан құралады. Жеке адам әлеуметтік дамудың жемісі. Ол халықпен бірге өмір сүріп, коллективпен бірге еңбек процесіне қатысып отыратын әлеуметтік қайраткер. Жеке адам әлеуметтік ортаға ғана қалыптасады.

Дін психологиясының негізгі қарастыратын тақырыптары мыналар: діни тәрбие және қабілет, діни сенім және тәжірибе, дұға және ғибадаттар, тура жол, діннен қорқу немесе сенімсіздік және т.б. Дін психологиясының мақсаты адамның діни өмірін қарастырып, мүмкін болғанынша объективтік ғылыми білім үйрету.

Сонымен қатар психология арқылы біз болашақ кәсібімізде сабырлы болуды, өзіміздің жіне өзгелердің ішкі жан дүниесін түсініп үйренеміз. Сыртқы ортамен байланыс жасай аламыз. Өзімізге немесе жанымыздағы адамдарға мотивация бере аламыз. Ішкі тыныштық пен сыртқы тыныштықты қатар ұстай алатын боламыз. Оған қоса бойымыздағы құндылықтарды жұмыс барысында жақсы көрсете аламыз. Ал енді эмоция мен сезімге келсек жоғарғы сезімдеп этапында болуды үйренеміз. Әр кез эмоцияларымызды тежей алатын деңгейге жетеміз. Осының бәрі болашақ кәсіпте өз-өзімізді жақсы жақтан көрсетіге және көптеген жетістіктерге жетуге көмек қолын созады. Әрине егер қазірден бастап психологиямен жақсылап айналыссан.

«Өз-өзінді жеңу – жеңістердің жеңісі» деген екен Платон. Сондықтан бойымыздағы жалқаулық пен еріншектікті жеңіп психологиямен айналысайық.

Қазіргі заманғы Қазақстан – көпұлтты және жартылай конфессиялық ел. Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Діни бірлестіктермен байланыс

кеңесінің деректері бойынша, 2002 жылдың срңына қарай 40-тан аса конфессиялардың мүдделеріне өкілеттік ететін

және 2215 діни құрылысы бар 1980 діни бірлестіктің қызмет ететіні белгілі болды.

Дінтанушылардың қолында бар, оның ішінде өзіміздің зерттеулеріміз барысында алынған фактілер бойынша, қазіргі уақытта біздің еліміздегі діншілдік саласында төмендегі үрдістер басым:

Өртүрлі әлеуметтік және ұлттық орталарда діншілдік деңгейінің тұрақтануы орын алып отыр.

Діни қызметтің түп-тамырларының, қайнар бұлақтарының бар жүйесінің қоғамның тұрақсыздығынан және басқа да қолайсыз жағдайлардың әсерінен туған тереңдеуі (және ішінара кеңеюі) байқалады.

Діншілдіктің тұрмыстық түрлерінің үлес салмағы көтерілуде және бір мезгілде консервативтік іргелі элементтердің қысымымен, сонымен бірге қоғамдық пікірдің плюрализациясы мен жұртшылықтың нақты да дұрыс мәліметтер алу деңгейінің төмендеуі нәтижесінде діннің саясаттануы белең алып бара жатыр.

Діни ортада ғана емес, жартылай діни ортада да эсхологикалық және messiандық ақыл ой шабыты, құдайіздеушілік және құдайжасаушылық сенделіс (әрі сәрі солқылдақтық) және діни негізді ұлттық ерекшелік идеологиясына келтіру әрекеттері күшеюде.

Бұрындары мемлекеттік құрылысқа қарсы болып келген бірқатар діни топтарды заңдастыру үдерісі жалғасып келеді, алайда басқа конфессиялардың оппозицияға кетіп қалуы мүмкіндігі де жоққа шығаруға болмайды.

Дүниетанымдық топтардың әрқайсысының өз өзқарасын басқаға күштеп тануға тырысып және төзімсіздік пен фанатизм көрініс беріп жатқан кезде, жаппай клерикальдық – діни сана мен қарым қатынаста елеулі құбылушылық пен ауытқушылық әлі де сақталып отыр.

Әдебиеттер:

1. 4 томдық Жаңа философиялық энциклопедия. – III т. М., 2001. 435-436 б.т.
2. Дін психологиясының мақсаты / Өтепбергенова Т. //Қазақстан мектебі, 2015, №6.
3. Жастардың діни психологиялық белсенділігінің негіздері / У. К. Шубаева // ҚазҰУ хабаршы. Философия сериясы, 2011, №2(37).
4. Дін және қоғам: «Ерен» дінтанулық кеңес беру орталығы» қоғамдық қоры /Құрастырған: А. Әбдірасілқызы. Т. Әбуов, М.Исахан, М.Муслимов., Астана, 2015.
5. Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
6. Джемс В. Многообразие религиозного опыта. СПб., 1993.

7. Құран Кәрім. – Алматы, 1991.
8. Коран. Перевод и комментарии. И.Ю. Крачковского. М., 1986.
9. Зинаида Миркина, Григорий Померанцев. Великие религии мира. М., 1995.
10. Подопригора Р.А. Закон о свободе вероисповедания религиозных объединениях. – Алматы, 2002.
11. Яблоков И.Н. Религиоведение. – М., 2001.

**Өскемен қаласы С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан Университеті
«Психология және коррекцилық педагогика»
кафедрасының сениор-лекторы, магистрі Матаева Б.Ү.
«Химия» мамандығының 1 курс студенті Пердеш Балнұр**

БУЛЛИНГТІҢ ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯСЫНА ӘСЕРІ

Біздің еліміздегі тақырып "танымалдылыққа" ие болып келеді және қазіргі заманғы білім беру жүйесінің айқын проблемасы ретінде барған сайын жарықтандырылып, жарыққа шығады.

"Буллинг" ұғымы (ағылш. bullying-қорқыту) XX ғасырда пайда болды. Бірақ ол жақында "мектептегі буллинг" кітабының авторы, норвегиялық психология профессоры дан Ольвеустың арқасында қазіргі заманғы маңызға ие болды.

Буллинг -бұл зорлық-зомбылықтың бір түрі, ол ұжым мүшелерінің бірін екіншісінен немесе адамдар тобынан агрессивті түрде қудалауды қамтиды.

Буллинг тек тікелей жәбірленуші үшін ғана қауіпті емес. Бұл сыныпта зиянды атмосфера жасайды-өйткені бәрі келесі болудан қорқады. Сондықтан буллингті анықтау, қорлаудың кез келген көріністеріне жауап беру және мектепте буллингтің алдын алу жоспарын жасау қажет. Және мүмкіндігінше тезірек. Мұны қалай жасауға болады — біз әлеуметтік психолог және Саятшылық қорының директоры Лилия Брайнисті түсіндіруді сұрадық.

Буллинг, жанжалдан айырмашылығы, қайталанатын, жүйелі әрекеттер. Балалар сауығып, тіпті төбелесуі мүмкін, бірақ мектепте буллинг кезінде әрқашан жүйелі және күш теңсіздігі болады: сандық, физикалық (біреу күшті, біреу әлсіз), мәртебе (біреуі танымал, екіншісі жоқ).

Егде жастағы балаларда буллинг көбінесе жасырын түрде болады, бұл буллингті анықтауды қиындатады. Буллинг объектісі мұғалімнің қатысуымен мазақ етілмейді, оған аяқ киім қойылмайды, теппейді, рюкзактарын тастамайды. Бұл жағдайда бала сыныптастарының үнемі моральдық қорлауына ұшырауы мүмкін.

Қорлау тек жұмыс істемейтін мектептерде кездеседі деген аңыз бар. Немесе, керісінше, тек жабық, элиталық мекемелерде. Немесе-олар тек "бәрі сияқты емес ақ", қарғаларды улайды. Шын мәнінде, кез-келген адам жәбірленуші бола алады және кез-келген мектепте буллингті анықтауға болады. Бұл белгілі бір баланың қасиеттері туралы емес, бұл құбылыстың артындағы механизмнің өзі туралы.

Буллинг қарым-қатынас үстемдік пен бағынуға негізделген жерде пайда болады. Мұндай тәжірибені бала отбасында немесе мектепте ала алады. Кімде-

кім қорлауды бастаса, басқаша қарым-қатынас орнатуды білмейді. Сондықтан ол өзі көрген және бастан өткерген нәрсені қайталайды. Мектепте буллингтің алдын алу үшін балалардың агрессивті мінез-құлқына назар аудару керек.

Мектептегі буллингтің себебі тіпті мұғалімнің мінез-құлқы болуы мүмкін. Егер ол мойынсұнуды қажет етсе, айқын "сүйіктілері" болса, балаларды қорлауға (әсіресе құрдастарының қатысуымен), олардың сәтсіздіктерін немесе ерекшеліктерін (айтылуы, сыртқы түрі) мазақ етуге мүмкіндік берсе, кемсітушілік мәлімдемелерге мүмкіндік береді — ол басқаларға өзін осылай ұстау және мектепте буллингтің алдын алу мүмкін делаетстігі туралы сигнал береді.

Бұл жағымсыз құбылыстың таралуына қарамастан, бөлігі ата-аналар оның ықтимал қаупін әлі де бағаламайды. Олар алкогольді және басқа да тыйым салынған заттарды тұтыну, ерте жыныстық қатынас немесе ақыр соңында нашар үлгерім мәселелерімен айналысады. Алайда, жағымсыз әсердің ауырлығы мен ұзақтығына қатысты көптеген қиындықтарды буллингпен салыстыруға болмайды.

Жасөспірім кезіндегі тұлғаның қалыптасуына көптеген факторлар әсер етеді. Сыныптастарын қорлау және қудалау, тұрақты психологиялық қысым психиканы бұзады, мінез-құлық ерекшеліктерін көптеген жылдар бойы алға қояды. Жағдай балалардың сабаққа барудан бас тартуына дейін жетеді. Немесе олар мектепке барады, бірақ сонымен бірге үнемі серуендейді дейді.

Ата-аналар үшін жасөспірімдер қорлауға тап болған сәтті жіберіп алмау өте маңызды. Мұны кейбір белгілер арқылы анықтауға болады. Балалар кенеттен нашар оқи бастайды, олардың өзін-өзі бағалауы күрт төмендейді. Депрессия кезеңдері мінез — құлықтағы агрессивтілікке жол береді-үйде де, мектепте де.

Бұл мінез-құлық енді жасөспірімдік шақтың әдеттегі проблемаларына ұқсамайды. Осы жылдары пайда болған эмоционалды тыртықтар ұзақ уақыт емделмейді және баланың кейінгі өмірінің көптеген аспектілеріне әсер етуі мүмкін. Ата-аналар бұл тек буллинг құрбандарына қатысты емес екенін есте ұстауы керек.

Басқа балаларға шабуыл жасаушылар және қудалауға қатысқандар да психологиялық проблемалардан зардап шегеді. Сабаққа назар аудармау, нашар бағалау, алкогольді тұтыну, темекі шегу, агрессияға және зорлық — зомбылыққа бейімділік-бұл ересектерге назар аудару керек жағымсыз салдардың бір бөлігі ғана. Ата-аналар үшін дабыл қоңырауы жасөспірімдердің, мысалы, кино кейіпкерлеріне жанашырлық танытпауы, отбасы мүшелерімен үнемі қақтығысып, импульсивті әрекет етуі керек.

Жасөспірім кезіндегі әр адамның өзіндік ерекшеліктері бар. Әрине, қорлауға реакция әр түрлі болады. Біреу әсіресе әлеуметтік қуғын-сүргін мәртебесіне қатты әсер етеді, басқалары физикалық буллинг қаупінен қорқады, ал басқалары жаһандық желіде қорлаудың таралуына байланысты депрессияға ұшырайды. Кейде физикалық зорлық-зомбылықтан гөрі мазақ ету және мазақ ету туралы пікірлер ауырады.

Буллингке байланысты жасөспірім проблемалары көбінесе баланың физикалық және эмоционалдық жағдайының немесе оның тәрбиесінің ерекшеліктерімен байланысты. Шабуылдың нысаны, әдетте, физикалық тұрғыдан әлсіз, эмоционалды тұрақсыз, өзін-өзі бағалауы төмен адамдар болады. Кейде буллинг бала басқаларға ұқсамайтындықтан басталады-ұлты, киім стилі, әдеттері, дене бітімі (мысалы, артық салмақ).

Олар ғана емес, сонымен бірге бұл үшін барынша күш салуға міндетті. Жасөспірімдік мәселелерді шешу-ересектердің тікелей міндеті. Бірақ қандай да бір қадам жасамас бұрын, сіздің балаңыз буллингтің құрбаны болғанына көз жеткізуіңіз керек.

Әрбір жасөспірім жанын ашып, оның көзқарасы бойынша осындай ұят нәрселер туралы айтуға дайын емес. Біреу ата-ананың тым қатал немесе жай ғана дұрыс емес әрекет етуінен қорқады. Біреу, керісінше, қудалаудың құрбаны болғанын мойындаудан ұялады, "әлсіз". Бұл әсіресе ұлдарға қатысты.

Баланың өзі көмек сұрағанын күтудің қажеті жоқ. Туындаған мәселелерді жанама белгілер бойынша бағалауға болады. Бұл оның мінезіндегі немесе мінез-құлқындағы өзгерістер ғана емес. Буллингтің айтарлықтай физикалық көріністері бар.

Бұл көгерулер мен абразиялардың жиі пайда болуы мүмкін, оны енді спортзалдағы сәтсіз әрекеттермен түсіндіруге болмайды. Сондай-ақ, киім-кешек жыртылуы немесе ластануы, кейбір Оқу құралдары жоғалып кетуі немесе сынуы мүмкін. Тағы бір белгі — бала қалта ақшасын алса да, мектептен үнемі аш келеді.

Жасөспірім кезіндегі заманауи тұлға көбінесе интернетте-форумдарда, әлеуметтік желілерде қалыптасады. Егер бұрын әлеуметтік желілерде ілулі тұрған компьютермен немесе Смартфонмен қоштаспаған бала кенеттен оларға қызығушылық танытпаса, бұл да алаңдаушылық тудырады. Бұл дегеніміз, желідегі байланыс оған жағымсыз болды және бұрынғы жағымды эмоцияларды тудырмайды.

Ата-аналар өзін-өзі бағалауды арттыру үшін жасөспірімдерді жиі мақтауы керек. Өздерін сенімді сезініп, олар қылмыскерлермен күресіп, өз көзқарастарын қорғай алады. Балалардың мектеп істеріне үнемі қызығушылық таныту керек. Мұны ресми түрде емес, егжей-тегжейлі жасау, олардың өміріне қатысуын баса көрсету. Олардың басқа балаларды ренжітуіне жол бермеңіз. Егер бұл сіздің көз алдыңызда болса-жанжал мен шабуылдарды тоқтатыңыз, содан кейін балаңызбен жалғыз неге бұлай істеуге болмайтынын түсіндіріңіз.

Жасөспірім кезіндегі проблемалардың көзі отбасындағы жағдай болуы мүмкін. Егер бала ата-анасының қысымына ұшыраса, кек сақтайды, түсінбесе, онда ол өзінің жағымсыз эмоцияларын басқа балаларға жібере алады. Сондықтан сіздің балаңыз біреуді қорлауға қатысады деп күдіктенсеңіз, оған деген көзқарасыңызды мұқият қарауыңыз керек. Мүмкін олар туралы бір нәрсені өзгерту керек шығар.

Егер мектепте буллинг көріністері болса, сіз басқа ата-аналармен бірігуіңіз керек. Білім беру мекемесінде осы құбылысқа қарсы күрес бағдарламалары

болуы керек. Оларды дамыту бойынша ұсыныстарыңызды енгізіңіз. Мұндай мамандандырылған бағдарламалар болмаған жағдайда, мамандарды (мысалы, психологтарды) тарта отырып, оларды әзірлеуді талап ету керек.

Кез-келген бала физикалық, интеллектуалдық қабілеттеріне немесе материалдық жағдайына қарамастан буллингтің құрбаны бола алады. Психологиялық жарақат тек қорлауға қатысушылар ғана емес, оның куәгерлері де алады.

Егер сіз өзіңіздің мектебіңізде қорлау бар екенін білсеңіз, сіз шетте қалмай, жағдайды өз бетіңізше жібере алмайсыз. Оны мұғалімдермен және басқа ата-аналармен талқылап, одан шығудың жолын табуға тырысыңыз.

Балаңызбен булинг туралы сөйлесіңіз, егер ол немесе мектептегі басқа балалар қорқытса, қалай әрекет ету керектігін түсіндіріңіз. Баланың өзі агрессор болмас үшін басқа адамдардың шекараларына деген эмпатиясы мен құрметін дамытыңыз.

Әдебиеттер:

1. Буллинг себептері, формалары, алдын-алу :<http://skazka-ozersk.ru/2018-2019/bezopasnost/bulling-prichiny-formy-profilaktika.pdf>(өтініш берген күні: 29.03.2019).
2. Кон И. С. Буллинг дегеніміз не, онымен қалай күресуге болады? / И. С. Кон // Отбасы және мектеп, 2016 – № 11.
3. Мальцева О.А. жасөспірімдер ортасындағы қатыгездік пен агрессивтіліктің алдын алу және оны жеңу жолдары / О. А. Мальцева // Тюмень мемлекеттік университеті — 2019. — № 7
4. Жасөспірім кезіндегі буллинг мәселесі. [Электрондық ресурс] <https://scienceforum.ru/2013/article/2013004145> (өтініш берген күні: 27.03.2019).
5. Жасөспірімдердің буллингтің психологиялық ерекшеліктері. <https://cyberleninka.ru/article/v/psihologicheskie-osobennosti-podrostkovogo-bullinga> (өтініш берген күні: 25.03.2019).
6. Руллан Э. мектепте қорлауды қалай тоқтатуға болады. Моббинг мәселесі. — М.: Генезис, 2018. 264 б.

Educational psychology

Рахиев Р.Б.

ПЕДАГОГТЫҚ ҚАБІЛЕТТІҢ ПСИХОЛОГИЯҒА ҚАТЫСЫ

Педагогтық қабілет-мұғалімнің педагогтік қызметте жоғары нәтижелерге жетуін қамтамасыз ететіндей даралық-психологиялық ерекшеліктері мен кәсіптік тұрғыдан маңызды қасиеттерінің жалпылама жиынтығы.

Педагогтық қызметте табысқа жету бірқатар себептермен: мұғалім білімінің тереңдігі және кеңдігімен, оның жалпы мәдениет деңгейімен, әдістемелік қарулануымен, ақырында оның жеке басының ерекшеліктерімен анықталады. Осы айтылғандармен қатар табысқа жетуде, ең бастысы, қызметтің шығармашылық сипатта болуында педагогтық қабілеттің елеулі мәні бар. Дегенмен педагогтық қабілеттің бар-жоғын топшылауға болады. Ол белгілер: тұрақты педагогтық байқағыштыққа бейімділік, педагогтық қиялдау. Егер адамда мұғалімдік жұмысқа деген бейімділік болса, онда ол педагогтық қызметтен ләззат алады да бар күш-жігерін өзі сүйген іске жұмсауға талпынады. Осындай бейімділіктің, ал кейінен істі жан-тәнімен сүюдің негізінде бастапқы кезде саналы түрде болмаса да балаға деген үйір сезімі, ал содан соң оларға деген айқындалған саналы сүйіспеншіліктің жатуы мүмкін. Педагогтық жұмысқа бейімділік мектепте оқып жүрген жылдардың өзінде көрініс беруі мүмкін. Ол тек мұғалім боламын деген талаптан ғана емес, сондай-ақ жас шәкіртермен жүргізілетін қоғамдық жұмысқа ынтадан да білінеді.

Мұғалімге тән жіті байқағыштық – педагогтық қабілеттің өзекті қасиеті. Бұл оқушыны ұғынуға, оның әр түрлі эмоциялық жағдайының, ұшыраған қиындықтарының басты себептерін байқауға жәрдемдеседі. Байқағыштық қасиет арқасында мұғалім шәкірт мінез-құлқындағы көзге түсе бермейтін өзгерістерді қалт жібермейді және оның болашағын болжай алады. Осындай педагогикалық байқағыштық оқушыларға білім беру және тәрбиелеуді білгірлікпен жүзеге асыру жолында мұғалімнің сүйеніші болатын жеткілікті материал береді. Ұстаздық қабілеттің жетекші қасиеті - педагогикалық қиялдау. Бұл мұғалімге шәкірттің дамуын жобалауға қажетті. Баланың өткен және қазіргі өмірін терең білуге сүйеніп, мұғалім оқушының келешекте қандай жағдайда, қандай болатынын топшылай алады. Логикалық оймен біте қайнасқан шығармашылық қиял педагогтық талантқа тән педагогтық тапқыштықты қамтамасыз етеді. Ұстаздық қабілеттің жетекші қасиеті - педагогикалық қиялдау. Бұл мұғалімге шәкірттің дамуын жобалауға қажетті. Баланың өткен және қазіргі өмірін терең білуге сүйеніп, мұғалім оқушының келешекте қандай жағдайда, қандай болатынын топшылай алады. Логикалық оймен біте қайнасқан

шығармашылық қиял педагогтық талантқа тән педагогтық тапқыштықты қамтамасыз етеді. Талантты мұғалім - жаңашыл.

Балалар ұжымымен байланысты болатын мұғалімдерге ұйымдастырғыштық қабілет қажет. Мұғалімнің мамандығына орай (тарихшы, математик, физик т.б.) басқа да арнаулы қабілеттер қажет болады. Мәселен, әдебиет пәнінің мұғалімі көркемдік талғаммен коса әдеби шығармашылық қабілетке ие болса, нұр үстіне нұр. Арнаулы қабілеттерінің өрісі кең ұстаздар оқушылардың пәнге деген ынтасын арттырып қана қоймай, шығармашылықпен ойлауға машықтандырады.

Қабілет - жеке адамның оқшауланып тұратын құрылымы емес. Ол адамның тұтас психикалық қалпындағы басқа қасиеттерімен табиғи бірлікте болады. Қабілет және наным. Көптеген ғалымдар мен жазушылардың айтуынша, адамның іс-әрекетіне, әсіресе шығармасына оның нанымы із қалдырады. Маңызды әлеуметтік талпыныстар - адамның белсенділігін арттырады. Егер адам халқына қызмет етуді, адамзатты, тым болмаса ұжымын материалдық немесе рухани жағынан байыта түсуді мақсат тұтса - онда осы мақсат алдағы міндетті орындауға қажетті қуат береді. Керісінше, идеялық талпынысы жоқ, күнделікті күйкі тіршілікпен немесе той-даңғазалықпен өмір сүретін адам қоғамдық іске күш жұмсағысы келмейді, қабілетті дамытуға қажетті қуат пен белсенділік көрсете алмайды.

Сезім және қабілет. Іске деген сүйіспеншілік, оған шын берілгендік-талант пен қабілеттің дамуы мен көрініс беруінің басты шарты. Іске беріле, құмарта қарау, әрекеттің әлеуметтік маңыздылығын, оның нәтижелерін, табиғат пен қоғамдық өмір құбылыстарының (адамның шығармашылық ісінің объектісі ретінде) жеке адамға қалайша әсер етуінің күш-қуатын түсіне білумен тығыз байланысып жатады. Эмоциялық әсерлену күші бір жағынан объектінің сипатымен, екінші жағынан адамның сезімталдығымен анықталады.

Ерік сапалары және қабілет. Шығармашылық істің қандайы болмасын адамның барлық күш-қуатын жұмсауды қажет етеді. Шабыттану мен көңіл тасудың уақытша жылт етуі үздіксіз қажырлы еңбек етуді қамтамасыз ете алмайды: бұл үшін жүйелі және белгілі тәсілмен еңбек етуге қол жеткізетін, кедергілерді жеңуге мүмкіндік беретін жігер қажет. Мақсаттан қайтпау, батылдық, ерлік және өзін-өзі ұстай білу, табандылық және дербестілік - бұлар аса дарынды, көрнекті қайраткерлер де бөлек емес болатын ерік сапалары.

Қабілеттілік білім, ептілік, дағды негізінде көрініп, дамығанмен олармен ғана шектеліп қоймайды. Сондықтан баланың білімінің шамалылығын, оның қабілетінің жоқтығынан деп қалмас үшін оқушылардың қабілеттілігін анықтауда өте сақ және ұқыпты болу керек. Қандай да бір себептерден мектепте нашар оқыған, болашақта ірі ғалым болып шыққандар жөнінде кейде осындай қателіктер жіберілген. Осы себептен де қабілеттілік туралы қабілеттінің нашарлығы емес, білімінің аздығын көрсететін кейбір қасиеттері негізінде ғана қорытынды шығару дұрыс болмас еді.

Кез-келген адамның екі-үш түрлі іс-әрекетті атқаруға бейімдігі болады. Бұл-адам қабілетінің жалпы түрі, өмір сүруі мен тіршілік етуге дейін икемі және әрекетшіл көрінісі. Адам әрекетсіз, еңбексіз ешқандай іс тындыра алмайтын болса, ол өмір сүре алмас еді. Жалпы, қабілет адамның жеке басының әрекетімен байланысты түрде жүзеге асады. Адамның даралық ерекшеліктерінен оның арнаулы қабілеті де аңғарылады. Қабілеттің арнаулы түрі белгілі бір істі үздік орынлаудан, оған деген ықылас-ынтадан, дағды мен икемділіктен айқын көрінеді.

Адам қабілетінің даралық ерекшеліктеріне талант, дарындылық, данышпандылық сияқты қасиеттер де жатады. Дарындылық-адамның белгілі бір іске деген айрықша қабілеттілігі, өмірдің қандай да бір саласында өзін ерекше қырынан көрсетуі.

Қабілеттің жоғарғы деңгейде дамуы талант деп аталады. Талант-адамның нақты бір істі нәтижелі орындаудағы қабілетінің біршама жағымды қасиеттерінің өзара байланысты түрде үндесуі. Талантты адам өмірде белгілі бір пайдалы әрекетпен шұғылданады, сол бағытта ірі жетістіктерге де жетеді. Соның арқасында оның іс-әрекеті өзгелерге өнеге болады, жемісті нәтиже беретіні айтпаса да белгілі.

Қолданылған әдебиеттер:

- 1.Бабаев С. Б., Оңалбек Ж. К.«жалпы педагогика». Алматы 2005ж**
- 2. Жарықбаев Қ.Б.«Психология негіздері». Алматы 2005ж.**
- 3. Намазбаева Ж.И.« Психология». Алматы: 2005ж.**
- 4.Алдамұратов Ә.«жалпы психология».Алматы 1996ж**

TECHNICAL SCIENCE

Mechanics

Бурдин И. В., Сенокосов Г.А, Демко А.Ю., к.т.н. Гурвич Ю.А.

Белорусская государственная академия авиации, Беларусь

ПРИМЕРЫ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ СИНТЕЗА КИНЕМАТИКИ СЛОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ ТОЧКИ ПО ТРЁХЭЛЕМЕНТНЫМ КРИТЕРИЯМ

Постановка и алгоритм решения задач многокритериального синтеза КСДТ

Описание алгоритма формирования методами многокритериального синтеза схем сложного движения точки M из простых элементов конструкций переносного (e) и относительного (r) движений в соответствии с критериями – числом и видом векторных слагаемых абсолютного ускорения a .

1. В каждой из пяти групп (кроме пятой) выбираем по три критерия абсолютного ускорения точки.

2. Схемы сложного движения точки M соответствующие критериям – числу и виду векторных слагаемых абсолютного ускорения a , приведенные в пункте 1, необходимо формировать методами синтеза двумя простыми элементами конструкций переносного движения.

3. Затем к сформированным схемам переносного движения добавляются по одному простому элементу относительного движения.

4. На сформированных схемах абсолютного движения точки M покажем все векторы, которые отображают кинематические характеристики сложного движения точки каждого из девяти выбранных критериев.

Простые элементы конструкций переносного и относительного движений точки M (рис. 1)

Рис. 1. Простые элементы слева – направо: переносного движения e – 1-6, вид A ; относительного движения r – 1-7, OM

Опишем алгоритм формирования методами синтеза схем сложного движения точки M из простых элементов конструкций переносного и относительного движений (рис. 2) в соответствии с тремя критериями третьей группы – числом и видом векторных слагаемых абсолютного ускорения a . На сформированных схемах показаны все векторы кинематических характеристик сложного движения точки, отображающих эти критерии:

$$\bar{a} = \bar{a}_r^n + \bar{a}_e^\tau + \bar{a}_e^n, \quad \bar{a} = \bar{a}_e^\tau + \bar{a}_e^n + \bar{a}_k, \quad \bar{a} = \bar{a}_r^\tau + \bar{a}_e^\tau + \bar{a}_e^n.$$

1. Сформируем по две отличные друг от друга схемы переносного движения для первого, второго и третьего критериев:

$$(2e + 5e), (2e + 4e);$$

$$(2e + 4e), (2e + 4e);$$

$$(2e + 5e), (2e + 4e).$$

При формировании переносного движения в виде $(2e + 5e)$ рамка 2 своими двумя горизонтальными направляющими войдет в два криволинейных эквидистантных паза, сделанных пальчиковой фрезой. При движении влево – вправо от нейтрального положения рамка 2 будет совершать поступательное криволинейное движение, как люльки вращающего колеса обозрения.

2. Затем к сформированным шести схемам переносного движения добавляются простые элементы относительного движения

$$(2e + 5e + 6r), (2e + 4e + 6r);$$

$$(2e + 4e + 4r), (2e + 4e + 7r);$$

$$(2e + 5e + 3r), (2e + 4e + 1r).$$

3. На первой сформированной схеме в прямоугольных декартовых осях XYZ показаны векторы $\overline{V_r}$, $\overline{a_e^n}$, $\overline{a_e^\tau}$, $\overline{a_r^n}$, на второй – шестой схемах – $\overline{\omega_e}$, $\overline{\varepsilon_e}$, $\overline{V_r}$, $\overline{a_e^n}$, $\overline{a_e^\tau}$, $\overline{a_k}$ (рис. 2).

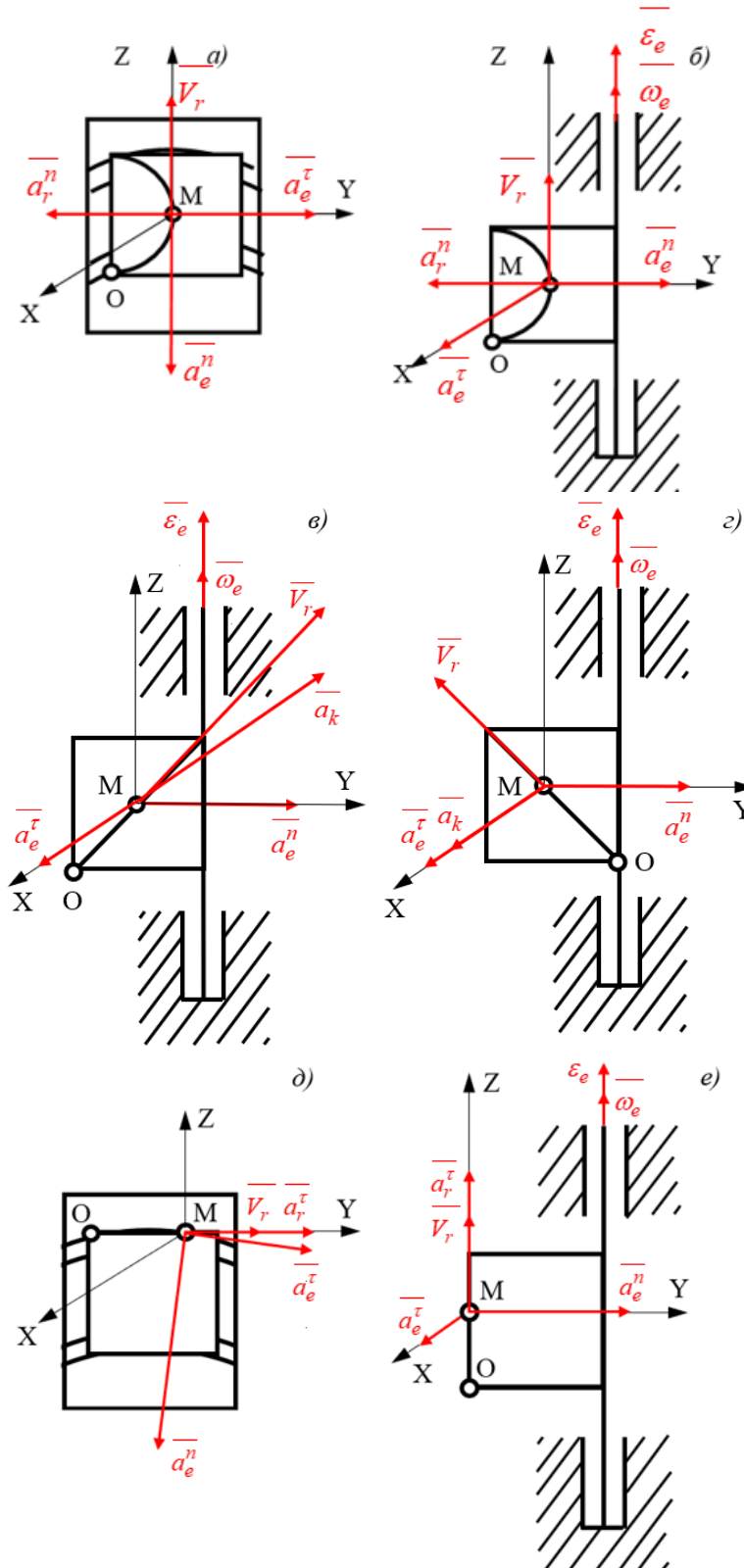

Рисунок 3.4 – Варианты схем синтеза КСДТ, построенных по критериям

$$\bar{a} = \bar{a}_r^n + \bar{a}_e^\tau + \bar{a}_e^n, \quad \bar{a} = \bar{a}_e^\tau + \bar{a}_e^n + \bar{a}_k, \quad \bar{a} = \bar{a}_r^\tau + \bar{a}_e^\tau + \bar{a}_e^n$$

Результат синтеза. Из простых элементов переносного и относительного движений точки M сформировано по две схемы КСДТ, отображающие критерии третьей группы $\bar{a} = \bar{a}_r^n + \bar{a}_e^\tau + \bar{a}_e^n$, $\bar{a} = \bar{a}_e^\tau + \bar{a}_e^n + \bar{a}_k$, $\bar{a} = \bar{a}_r^\tau + \bar{a}_e^\tau + \bar{a}_e^n$.

Таким образом описан алгоритм формирования методами многокритериального синтеза b схем сложного движения точки M , состоящих из простых элементов конструкций переносного и относительного движений (рис. 1) в соответствии с критериями – числом и видом векторных слагаемых абсолютного ускорения точки \bar{a} . В отличие от решений задач анализа КСДТ, где, как правило, существует единственное решение, в задачах синтеза КСДТ – множество решений. Поэтому при решении одной задачи синтеза КСДТ можно создавать множество задач анализа КСДТ, например, сформированные с помощью простых элементов отличные друг от друга схемы КСДТ можно увеличить за счет введения новых простых элементов, что позволяет студентам самим формировать задачи и задачки по теоретической механике.

ЛИТЕРАТУРА

1. Демко, А. Ю. Постановка задачи многокритериального исследования кинематики сложного движения точки / А. Ю. Демко, О. С. Порожнюк, Ю. А. Гурвич // Science without borders – 2022: materials of the XVIII International scientific and practical Conference, Sheffield, March 30 – April 7 2022. Sheffield: Science and Education LTD., 2021. – V.5. – P. 33 – 38.

CONTENTS

ECONOMIC SCIENCE

Regional economy

Шомшекова Балхия ЭКОНОМИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДІ ЖЕТІЛДІРУ МӘНІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	3
--	---

Foreign economic activity

Залесский Б.Л. ЦЕЛЬ - ПРОДВИЖЕНИЕ КОНКРЕТНЫХ ПРОЕКТОВ.....	11
--	----

Accounting and auditing

Мусабекова Д.А, Разалиева Л.В ПЛАНИРОВАНИЕ И КОНТРОЛЬ УРОВНЯ ЗАПАСОВ НА ПРЕДПРИЯТИИ ТОО CLAYCANDLE	15
--	----

Калмыкова Ю. Н., Разливаева Л. В. ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЁТА И СПИСАНИЯ РАСХОДОВ БУДУЩИХ ПЕРИОДОВ НА ПРЕДПРИЯТИИ ТОО «МОДНЫЕ СКЛАДКИ».	21
---	----

Толегенова Ж.Д, Разлиева Л.В. ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕТА ЗАТРАТ НА ПРОИЗВОДСТВО ПРОДУКЦИИ ПО СТАТЬЯМ КАЛЬКУЛЯЦИИ НА ПРЕДПРИЯТИИ ТОО «КОЛОСHEESE»	26
---	----

Ткаленко А.С., Разливаева Л.В. ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕТА НАКЛАДНЫХ РАСХОДОВ И МЕТОДИКА ИХ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ, РЕКОМЕНДУЕМАЯ ДЛЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НА ПРИМЕРЕ ТОО «ПРОГРЕСС»	30
--	----

Толеубаева К.М., Разливаева Л.В. ВЗАИМОСВЯЗЬ ФИНАНСОВОГО И УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА НА ПРЕДПРИЯТИИ ТОО «НОМЕ РИК»	36
--	----

Вишнякова А. М., Разливаева Л.В. ПОПРОЦЕССНЫЙ МЕТОД УЧЕТА ЗАТРАТ НА ПРОИЗВОДСТВО И КАЛЬКУЛИРОВАНИЯ: ОПТИМИЗАЦИЯ КОНТРОЛЯ ЗАТРАТ В БИЗНЕСЕ.....	42
--	----

Economy of industry

Сегизбаева Д.У,Спанова Л.К ТУРИЗМ И ЕГО РОЛЬ В ЭКОНОМИКЕ	46
--	----

PHILOSOPHY

Social philosophy

Төрехан Гаухар ДІНТАНУ-ФИЛОСОФИЯНЫҢ ҚЫР СЫРЫ	50
--	----

PHYSICAL CULTURE AND SPORT

Physical culture and sport: problems, researches, offers

Уразова Г. М., Танаев К. Т. СПОРТТЫҚ ЖАРАҚАТТАРДЫҢ БОЛУ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛДАРЫ	55
--	----

PHILOLOGICAL SCIENCES

Language, speech, speech communication

Dzharkimbekova N.K. IMPORTANCE OF ENGLISH TO CAREER OF DOCTOR	59
Жұмахан А., Акатаева Ш.Б. АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІ ӘДЕБИЕТІ.....	62
Соляник В. І. МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ РЕТРОСПЕКЦІЇ У ТВОРАХ У.С.МОЕМА	66

PHYSICS

Theoretical physics.

Матаева Б.Ү. Нургазиева А. ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ КЕЗЕҢІ	69
--	----

HISTORY

General history

Баербекова А., Нұртазин М. ТӨҢКЕРІСКЕ ДЕЙІНГІ ЗАҢ ҰҒЫМДАРЫН БІЛДІРЕТІН СӨЗДЕР	73
Жакупов Қайрат ,Жангабулова З.К. ҰЛЫТАУ – ТАРИХ ТҮНБАСЫ.....	79

MUSIC AND LIFE

Music: learning and teaching

Kineshev Nauryz FORMATION OF THE CHORAL GENRE IN THE WORKS OF KAZAKH COMPOSERS	83
---	----

MATHEMATICS

Perspectives of information systems

Наурызбаева Р.М. НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ФУНКЦИЙ В ПОЛЯРНОЙ СИСТЕМЕ КООРДИНАТ	87
---	----

Applied mathematics.

Ахметова С.С., Жақсылықова С. МАТЕМАТИКАЛЫҚ МОДЕЛЬДЕУ КЕЗЕҢДЕРІ	97
--	----

PEDAGOGICAL SCIENCES

Problems of training of specialists

Қарақов А.Қ., Балтабаев Е.Ж.,Әбішев К.С., Мақсұтов Б.М. БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМДЕРІНЕ ӘДІСТЕМЕЛІК ҰСЫНЫСТАР	102
Примжарова Раяш, Есенова Э. СЕТЕВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ	106
Beisenbayeva B.A. ON STRATEGIES AND METHODS OF TASK -BASED LEARNING IN TEACHING ENGLISH	111
Уразова Г.М., Бекбергенова М. Н. ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫН ПАТРИОТТЫҚ РУХТА ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ЖАҢА БАҒЫТТАРЫ	116
Айдарханов Д.,Еликбаева С. ҚАЗАҚ ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ ДЕҢГЕЙІНДЕ ОҚЫТУ	121
Сатдарова К. ,Келмағанбетова Ш.С. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ РУХАНИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ	124
Кельмағанбетова А. С. ӘДІСТЕМЕЛІК ЖҰМЫС БАҒЫТТАРЫ.....	129
Оспанова Ф. А. ШЕТЕЛ ТІЛІН ӨЗ БЕТІНШЕ ОҚУДЫҢ ТИІМДІ ТҮРЛЕРІ.....	135
Osrapova F.A. TECHNICAL FEATURES OF AUDIOLINGUAL METHOD IN TEACHING ENGLISH	144
Мумбаева К. К. ОРГАНИЗАЦИЯ СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ НА ВСЕХ УРОВНЯХ ОБУЧЕНИЯ.....	151

Methodical bases of the educational process

Кенжебеков Қ.К. ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ ДАМУЫ МЕН БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМУЫ	154
---	-----

Modern methods of teaching

Алматова Р. Қ. ,Әбдібек Данил ,Мусабаева Махаббат ЖАСӨСПІРІМДЕРДІ ҚОҒАМҒА ЖАТ ҚЫЛЫҚТАН ҚОРҒАУ	159
--	-----

LAW

The protection of copyright

Канатов Т.К. ОБЪЕКТЫ АВТОРСКОГО ПРАВА И СМЕЖНЫХ ПРАВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН И ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ	163
---	-----

PSYCHOLOGY AND SOCIOLOGY**General psychology**

Матаева Б.Ү., Абишова Маржан БҮГІНГІ ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК МӘДЕНИЕТІ.....	171
Матаева Б.Ү., Абишова Маржан МӘДЕНИЕТТІҢ РУХАНИ ҚҰНДЫҚТАРМЕН БАЙЛАНЫСЫ.....	174
Матаева Б.Ү., Болатханқызы Ж. ДІНТАНУ-ФИЛОСОФИЯНЫҢ ҒЫЛЫМИ ӨРІСІ	177
Матаева Б.Ү., Пердеш Балнұр БУЛЛИНГТІҢ ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯСЫНА ӨСЕРІ	182

Educational psychology

Рахиев Р.Б. ПЕДАГОГТЫҚ ҚАБІЛЕТТІҢ ПСИХОЛОГИЯҒА ҚАТЫСЫ	186
---	-----

TECHNICAL SCIENCE**Mechanics**

Бурдин И. В., Сенокосов Г.А, Демко А.Ю., к.т.н. Гурвич Ю.А. ПРИМЕРЫ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ СИНТЕЗА КИНЕМАТИКИ СЛОЖНОГО ДВИЖЕНИЯ ТОЧКИ ПО ТРЁХЭЛЕМЕНТНЫМ КРИТЕРИЯМ	189
CONTENTS.....	193

302526	*302601*	*302622*
302574	*302631*	*302298*
302274	*302598*	*302321*
302566	*302318*	*302356*
302620	*298127*	*302511*
302621	*301913*	*302613*
302625	*302587*	*302606*
302626	*302588*	
302534	*302600*	
302498	*302602*	
302589	*302603*	
302126	*302617*	
302604	*302623*	
302609	*302629*	
302594	*302572*	
302599	*302612*	